

ÉRZELMEK ÉS POLITIKATUDOMÁNY

Kiss Balázs

(tudományos főmunkatárs, MTA TK Politikatudományi Intézet)

ÖSSZEFOGLALÓ

Habár az elmúlt száz évet mind a közbeszédben, mind pedig a társadalomtudományokban és néha a politikában is végigkísérte a küzdelem az érzelmek ellen, mintha a politikatudomány nem sietne segíteni az érzelmek és a politika viszonyának a megértését. Mintha olyan ellenféllel küzdenénk, amelyikről alig tudunk valamit. Feladatunk tehát az érzelmek politikában és politikatudományban elfoglalt helyét egy kissé közelebről megvizsgálni. Már csak azért is meg kell ezt tennünk, mert nem kevesen beszélnek a politikatudomány és általában is a társadalomtudomány, a társadalomról való gondolkodás érzelmi fordulatról. Mi nem kívánunk radikális váltásról beszélni, mindössze arról, hogy a különböző tudományterületek némely szerzői az elmúlt néhány évtized folyamán más módon kezdtek viszonyulni az érzelmek kérdéséhez általában és az érzelmek társadalomban és politikában játszott szerepéhez ezen belül. Tanulmányunkban előbb azt foglaljuk össze, hogy milyen módon szokás a legutóbbi időkig az érzelmekről gondolkodni. Ezt követően röviden bemutatjuk azokat a társadalmi és tudományos változásokat, amelyek meghúzódnak az érzelmi fordulat hátterében. Ezután a fordulatnak a társadalomtudományban máris élvezett néhány gyümölcse következik, s a tanulmány az érzelmek megbecsülésének a politikatudomány számára kecsgetető következményeivel zárul.

Kulcsszavak: érzelmek ■ politikaelmélet ■ politikai pszichológia
■ demokráciaelmélet ■ mozgalmak

BEVEZETÉS

Habár az elmúlt száz évet mind a közbeszédben, mind pedig a társadalomtudományokban és néha a politikában is végigkísérte a küzdelem az érzelmek ellen, mintha a politikatudomány nem sietne segíteni az érzelmek és a politika viszonyának a megértését. Mintha olyan ellenféllel küzdenénk, amelyikről alig tudunk valamit. Egyfelől sokat hallunk és olvasunk arról, hogy a politikai életben túlságosan nagy szerep jut például az elvakultságnak, a vezér iránti kritikátlan csodálatnak, vagy arról, hogy a kampányok és általában a média a racionális diskurzusok helyett az érzelmekre ható demagógiának, a sárdobálásnak és a hatáskeltésnek a színtere lett. Másfelől mintha sem a politikai pszichológia, sem a politikai kommunikáció kutatása, vagy általánosabban a po-

litikai filozófia és a politikaelmélet nem foglalkozna érdemük szerint az érzelmeikkel.

Ha foglalkoznak egyáltalán velük, akkor a politikában jelen levő, de azt inkább csak eltorzító, a normális politikai működésből kiszorítandó jelenségeknek tekintik őket, tehát valahogy úgy, mintha nem lennének méltók az alapos vizsgálatra, már csak azért sem, mert főként olyanokra jellemzők, akik kívül esnek a normális politikán. Mintha számíthatnánk arra, hogy a jobbra szélsőségesnek minősített politikai deviánsak beleolvadnak a morális középbe, és ezért nem okoznak többé gondot az irracionalitásukkal.

Sajátos eset az, amikor egy felfogás jószerével a középpontba helyez olyan tényezőket, amelyek kívül esnek a racionális politika területén, mégsem néz szembe ennek a gesztusnak az összes következményével. Például a vezéremokrácia paradigmája (Körösényi, 2005; Pakulski–Körösényi, 2012) a szereplők két csoportját is tulajdonképpen kívül helyezi a racionalitás körén: az állampolgárok tömegét, mégpedig azért, mert nem képesek tájékozottan dönteni a közügyekről, és a politikai vezéreket, akik többnyire ésszerűen működnek ugyan, mégis, tevékenységükben van egy olyan tényező, amelyik politikai racionalitással nem magyarázható, csak a karizma, az akarat, a vízió meglétével. Ráadásul ez a két csoport össze is kapcsolódik, hiszen a tömeg hajlamos érzelmileg viszonyulni a vezérekhez, a vezér pedig a különös képességeinél fogva mintegy ráérez arra, hogy mire is volna a tömeg politikailag fogékony, mivel is lehetne meghódítani. Az érzelmek tárgyalására azonban ebben a demokraciálméletben sem kerül sor. A racionális választások, vagy a deliberáció paradigmáján nyugvó politikaelméletet pedig végképp hidegen hagyja az érzelmek problémája, pontosabban adott esetben éppen arra törekszenek, hogy az érzelmek visszaszorításával, fátyol mögé rejtésével dolgozzák ki a maguk politikai ajánlásait.

Feladatunk tehát az érzelmek politikában és politikatudományban elfoglalt helyét egy kissé közelebről megvizsgálni.¹ Már csak azért is meg kell ezt tennünk, mert nem kevesen beszélnek a politikatudomány és általában is a társadalomtudomány, a társadalomról való gondolkodás érzelmi fordulatáról.² Mi nem kívánunk radikális váltásról beszélni, mindössze arról, hogy a különböző tudományterületek némely szerzője az elmúlt néhány évtized folyamán más módon kezdett viszonyulni az érzelmek kérdéséhez általában, és az érzelmek társadalomban és politikában játszott szerepéhez ezen belül. Amiről valójában szó van, az inkább az érzelmek új láthatósága (Boquet–Nagy, 2010: 7). Vagyis érzelmek eddig is voltak, szerepet is játszottak a politikában, de mostantól másképpen nézünk rájuk, máshová soroljuk be őket.

A továbbiakban előbb azt foglaljuk össze, hogy milyen módon szokás a legutóbbi időkig az érzelmekről gondolkodni. Ezt követően röviden bemutatjuk azokat a társadalmi és tudományos változásokat, amelyek meghúzódnak az érzelmi fordulat hátterében. Ezután a fordulatnak a társadalomtudomány-

ban máris élvezett néhány gyümölcse következik, s a tanulmány az érzelmek megbecsülésének a politikatudomány számára kecsegtető következményeivel zárul.

MITŐL FORDULUNK EL?

A hagyományos kiindulópont az érzelmeket élesen szembeállítja az ésszel, az emóciót a rációval. Ez egyike a szokásos dualitásoknak, amelyekkel a nyugati gondolkodás dolgozik, s amelyek nem egyszer kétes eredményekre vezetnek.

A szembeállításnak megvan a maga általános antropológiai és egyedfejlődési változata. Az első szerint az emberré válás központi folyamata az ész, a gondolkodás megjelenése; mindaz, ami ezen kívül van, az előtörténet nyoma-it hordozza magán, a természetiséghez tartozik.

Ezzel párhuzamos, klasszikusan dualista gondolat Descartes óta, hogy az érzelmek a testhez tartoznak, az ész viszont a testtel szembeállított tudathoz, éppen ezért az ember nem, vagy kevéssé képes felelősséget vállalni az érzéseiért, az érzelmei hatására elkövetett tetteiért. Az érzelmekkel ezért ésszerűen kell gazdálkodni, alaphelyzetben el kell őket fojtani, s csak a társadalmi tér és idő kijelölt szegmenseiben szabad őket kinyilvánítani. Ilyen szegmensek elsősorban a magánélet (hálószoba, esküvő, temetés stb.), másodsorban pedig a kifejezetten az érzelmkitörésekre kialakított nyilvános alkalmak, mint a művészeti események (popkoncert, előadásvégi taps és éljenzés, stb.), vagy a politikai gyűlések és felvonulások.

Hasonlóképpen az egyedfejlődésnek is talán a leglényegesebb aspektusa az érzelmek, az ösztönkésztetések háttérbe szorítása, elfojtása, s az ésszerűség, az érett gondolkodás kifejlődése. A gyermek még gyakran a foglyává válik az indulatainak és szenvedélyeinek, az érett felnőttet elsősorban az ész vezeti, s az érzelmeinek is az ész ellenőrzése alatt enged teret, az idős ember pedig elbutul, és, ezzel párhuzamosan, érzélgőssé válik.

Az érzelem–ész kettősség hagyományosan a társadalmi nemmel átitatott dualitás: az érzelmek elsősorban a nőkre jellemzők, az ész pedig a férfiakra. Az újra csak dualista gondolat párhuzamos azzal, hogy a család az érzelmek kitüntetett helye, a nő elsőszámú feladatai pedig a családhoz kötődnek.

A bevett felfogáshoz tartozik az a kép is, mely szerint az érzelmek máshol fészkelnek az agyban, mint az ész. A két terület ezért a neurológia szintjén is elkülönül, és ez egybevág azzal a félelemmel, hogy az érzelmekkel akkor van gond, amikor túlterjeszkednek a maguk birodalmán, és mintegy megszállják a tudatot, a vér elborítja az agyat, és a szenvedélyek kerekednek felül a józan megfontoláson.

Az érzelmekkel megvan továbbá az a tudományos nehézség is, hogy jó-részüik túlságosan pillanatszerű, elfutó, megragadhatatlan, ráadásul az érzelmek gyakran fordulnak át egymásba, akár egymás ellentétébe is, például el-

szégyellem magam azért, mert bedühödtem. Ezzel szemben a gondolatok jól megfoghatók, rendelkezésre áll a nyelv, amelynek a segítségével a legkülönbözőbb műveletek végezhetőek el velük, míg az érzelmek megragadására legfeljebb a költői nyelv, a művészi eszközrendszer képes.

Lássuk most, hogyan fest az érzelmek politikai életben játszott szerepével kapcsolatos felfogás.

Az érzelem–ész kettősség mindjárt a politikáról való rendszeres gondolkodás kezdetén megjelenik. Jól ismert Platón felfogása arról, hogy nem az érzelmei és szenvedélyei által uralt egyszerű emberekre kell bízni az állam, a politikai közösség irányítását, hanem az ésszel és mély belátással rendelkező filozófusokra. Arisztotelész hasonlóképpen az egyszerű polgárok érzelmeiktől átítatott vitái helyett inkább az alaposan végiggondolt, széleskörű ismeretanyagot nyugtató intézményes berendezkedésre, alapvetően a hosszan érlelt törvényekre bízna a politikai életet.

Ez a tradíció, melynek számtalan folytatója volt az évezredek folyamán, máig nagyon erős. Számunkra itt és most az utolsó száz év társadalomtudományi és politikatudományi hagyománya a legfontosabb, mert ennek a fénytörésében jelennek meg előttünk a korábbi gondolkodók is.

Az egyik jelentős személyiség Max Weber, aki a modern társadalomra kifejezetten a racionális működésmódokat tekintette relevánsnak, s bár elismerte, hogy irracionális tényezők is vezérelhetnek cselekvéseket, a folyamatok megértésének az alapja annak számbavétele, vajon az adott folyamat hogyan ment volna végbe racionálisan (Weber, 1987: 39.), már csak azért is, mert a fő tendencia a racionalizálódás.

Weber korszakát a politikatudomány olyan évtizedei követték, amelyek alatt az érzelmek, a nem racionális tényezők központi fontosságot kaptak a vizsgálódásban, nem függetlenül a két világháború között megerősödő totalitárius mozgalmak és rendszerek rémisztő voltától. Ennek a korszaknak számos fontos szerzője van Harold Lasswelltől Joseph Schumpeteren át Edward Bernays-ig vagy az autoriter személyiségről író Frankfurti Iskoláig. Hasonló gondolatokat találunk mindegyiküknél arról, hogy a tömeg, az állampolgárok alapvetően nem racionálisan döntenek, hanem – ahogyan Schumpetertől szokás idézni – „infantilisan”, s hogy ezért a politikai hatalom nem másnál, mint egy szűk elitnél kell, hogy legyen. Ez az elit dolgozza ki a politikai kínálatot, ajánlja fel azokat a tárgyakat, amelyekre – Freud hatása óriási a korszakban – az állampolgárok diffúz vágyai és késztetései kikristályosodhatnak (Bernays, 1923 és 1928).

Ez a korszak a XX. század ötvenes éveire véget ért, párhuzamosan Parsons és Downs társadalomelméletben és politikaelméletben lezajlott uralomra jutásával, valamint a kognitívizmus pszichológián belüli trónra lépésével (Kinder, 1998: 658–660.). Downs (1957), majd a racionális választás központi paradigm-

mává emelkedése teljesen a háttérbe szorította az érzelmek problémáját, a pszichológiai kognitívizmus pedig a mentális életet egyszerűsítette információfeldolgozásra. Ez az a máig tartó időszak, amikor a jelentősebb politikaelméleti irányzatok valamiképpen a racionalitásra alapoznak. Akár a racionális választás, akár a deliberatív felfogás paradigmájából indulunk ki, az érzelmek másodlagosnak, sőt, irrelevánsnak tűnnek.

A racionális választás elmélete már a nevében hordja azt a kiindulópontot, hogy a politikusok és a választópolgárok politikai viselkedésére nézve az a legjobb modell, amelyik racionális döntéseket feltételez. Például a választói viselkedés vizsgálatába az érzelmek a preferenciák fogalma alatt beszámítódnak ugyan, de az alapállás az, hogy a választópolgár folyamatosan – vagy legalább a kitüntetett időszakokban – figyeli a politikai életet, a saját társadalmi környezetét, értékeli a beérkező információt, és a preferenciái függvényében hozza meg racionális szavazói döntését.

A deliberatív felfogás számára a racionális vita áll a középpontban. Olyan körülményeket kell kialakítani a közügyek megbeszéléséhez, amelyek mind az információhoz való hozzájutást, mind az egymás indulatmentes meghallgatását, mind pedig minden érintett elfogulatlan, tehát érzelemmentes megszólalását lehetővé teszik. Nem véletlen, hogy az irányzat egyik legfontosabb alakja, Jürgen Habermas számára létkérdés a társadalmi világ magánszférára és nyilvánosságra osztása, mert e nélkül a gesztus nélkül nem tudna helyet találni az érzelmeknek, amelyek pedig tagadhatatlanul jelen vannak a társadalomban. Ha azonban van magánszféra, akkor nincsen akadálya annak, hogy a közügyeket megvédjük a nem racionális összetevőktől: elegendő őket a magánszférába utalni.

A FORDULAT HÁTTERE ÉS TÁRSADALOMTUDOMÁNYI KÖVETKEZMÉNYEI

A társadalomtudományok és a politikatudomány hajlamos mindmáig az érzelmek kérdését a pszichológia felségterületére utalni, vagy inkább száműzni, mivel az érzelmek a felfogás szerint egyéniek. Ennek ugyanakkor megvan az a következménye, hogy amennyiben a pszichológiában valamilyen fordulat áll be, akkor arra előbb-utóbb a társadalomtudományoknak is reagálniuk kell.

Nos, a kilencvenes évek elején-közepén fordulat történt a pszichológiában.³ Antonio Damasio (1994) vizsgálatai következtében az az álláspont kezdett felülkerekedni, hogy az ész és az érzelmek agyi vezérlése nem különül el egymástól területileg, ellenkezőleg, az ész működése messzemenően összefonódik érzelmi tényezőkkel. Következésképpen az érzelmek nem hogy eltorzítanák az ésszerűséget, hanem a racionálisnak tekintett működés nem is lehetséges érzelmek nélkül. Elég, ha arra gondolunk, hogy alig van olyan szituáció,

amelyben ne lenne racionálisan feldolgozhatatlanul, kiértékelhetetlenül sok döntési lehetőség és stratégia. A döntések ilyenkor végül is egyszerre értelmi és érzelmi alapon születnek. Sokan próbáltak levonni ebből a teóriából társadalomtudományi következtetéseket, Damasio megtalálható minden olyan társadalomtudományi munka hivatkozásai között, amely az érzelmekkel foglalkozik.

Mások (Kahn et al., 2006: 1–2.) szerint talán a nyelvi fordulat és az egyén dekonstrukciója utáni kiábrándulás áll a fordulat háttérében, hogy tehát sem az egyik, sem a másik nem elégítette ki a tudományos igényeket. De mondhatjuk azt is, hogy éppen a nyelvi fordulat vezetett el az érzelmek problémájához, az ugyanis, hogy a retorika, mely újabban megint fontos lett a politika számára, mennyire hatásosnak bizonyul. De említik a félelem és a vallási szenvedélyek politikai jelentőségre emelkedését 2001-től kezdve, és a neokonzervativizmus előretörése óta. Hasonlóképpen a test általában vett felértékelődését a társadalomról és a politikáról folyó gondolkodásban, vagyis valami olyan tényező előtérbe kerülését, mely hagyományosan az ésszel ellentétes póluson szokott elhelyezkedni.

Az időben egyik legutóbbi jelenségcsokor az állampolgárok sűrűbb jelenléte a politikai életben, mind a mozgalmaik, mind pedig az online tevékenységük révén. A kutatók minduntalan azt a szomorú következtetést voltak kénytelenek levonni, hogy az állampolgár ismerethiányosan és érzelmileg telítetten, tehát nemigen racionálisan közelít a politikához, amikor például részt vesz egy online politikai fórumon.

Ahogy jeleztük, az érzelmek akkor szorulnak hátrébb a társadalmi folyamatokról való gondolkodásban, amikor például Downs révén uralkodóvá válik a *homo oeconomicus* modellje, és pedig nemcsak a közgazdaságtanban, hanem például a politikatudományban is. A modell középpontjában az érdek-követő cselekvő áll, akit semmi más nem foglalkoztat, mint a saját érdekeinek a körülmények racionális számbavételével történő érvényesítése. A cselekvő tudja, mit akar, beszerzi a szükséges információt, racionálisan, érzelemmentesen mérlegel, és cselekszik.

Az egyik első repedés a *homo oeconomicus* építményén éppen a gazdaságtan központi fogalmának, az érdeknek az elmélettörténeti feltárása nyomán keletkezett. Albert Hirschman még 1977-ben mutatta be azt, hogyan küszködött évezredek át az európai gondolkodás a szenvedély és az ész viszonyának és összeegyeztethetőségének a problémájával. A küszködés akkor ért véget, amikor az érdek fogalma vált a gondolkodás paradigmájává, ugyanis az érdek egyszerre foglalja magába az érzelmeket, hiszen az önszeretetre épül, és az ész, mert az önszeretet az érdek fogalmában az ész ellenőrzése alá kerül. Az érdek ésszerű önszeretet, s így a kapitalizmus az a berendezkedés, amely képes a szenvedélyeket ésszerű motivációvá változtatni. Azért is lényeges ez a fordulat, mert egészen addig az ész steril jelenségnek minősült, vagyis valami

olyan emberi fakultásnak, ami képes ugyan végiggondolni a dolgokat, de cselekedni nem tud, cselekvésre a szenvedélyek, az érzelmek tüzelnek. Márpedig főképpen a politikában a leglényegesebb kérdés a cselekvés. Az érdek diszkurzív konstrukciója segítségével létrejött az, ami ésszerű, és mégis motivál.

Hasonló diszkurzív megoldást talál a szociológia is az érzelmek és az ész összeegyeztetésére; ebben az esetben a kulcskategória az attitűd (Barbalet, 2001). A politikatudományban ugyanezt a szerepet a preferencia fogalma játssza. Az attitűd és a preferencia fogalma lehetővé teszi azt, hogy a társadalomban s így a politikában is tagadhatatlanul meglevő *bizonyos* érzelmeket a kutatás valahogyan racionalizálhasson és operacionalizálhasson. Csak bizonyos érzelmeket, és pedig a hagyományosan szelídeknek tekintett érzelmeket, vagyis kevésbé a dühöt vagy az imádatot, mint inkább a megszokást, a bizalmat, a félelmet és reményt, az elfogadást és az elutasítást, stb.

A fordulatok mindig azzal járnak, hogy hirtelen a klasszikus szerzők is más színben tűnnek fel, kiderül róluk, hogy voltaképpen nem is a fordulat előtti álláspontot vallották, hanem az újabbat.

Mind Platónról, mind Arisztotelészről kiderült (Neblo, 2007), hogy nem kettősségekben gondolkodtak, vagyis nem úgy különböztették meg az érzelmeket és az észet egymástól, ahogyan korábban gondoltuk. Victoria Wohl (2002) pedig újraolvasva a klasszikus görög auctorokat arra a meglepő következtetésre jutott, hogy a görög demokrácia erotikus alapokon nyugszik. Nemcsak abból tűnik ez ki, hogy az eredetmonda szerint Hermodiosz és Arisztogiton a szerelmi kapcsolatukat megóvándó ölték meg Hipparkhoszt, a türannoszt, s váltak az athéni demokrácia atyjává, hanem abból is, ahogyan például Periklész a demokrácia iránti szerelemre szólítja fel híres temetési beszédében a polgárokat. Wohl szerint éppen azért zárták ki a nőket, a rabszolgákat, a gyermekeket és nem utolsó sorban a férfi prostituáltakat a polgári jogokból, mert az erotikus kapcsolatban mindig is alárendelt, passzív szerepet játszanak, a politika pedig szerelmi viszony, melyben csak az aktív félnek lehetnek teljes értékű jogai.

Hogy Machiavelli és Hume szereplője az érzelmi panteonnak, az nem meglepő, ők köztudomásúlag nagy jelentőséget tulajdonítottak az érzelmeknek is az ész mellett. Szinte minden érzelempolitikológiai munka idézi például Hume-tól a következő gondolatot: „Az ész csak rabszolgája a szenvedélynek, s meg kell maradjon ennél, nem igényelhet magának más feladatot, mint szolgálni és engedelmessé válni neki.” (Hume, 1976: 545.)

Hume különösen határozottan vallja azt a nézetet, hogy az ész nem képes cselekvésre sarkallni az embert, csak az érzelmek és a szenvedélyek alkalmassak erre. Kétségtelen, hogy itt Hume úgy értékeli fel az érzelmeket, hogy azok továbbra is elkülönülnek az észről, csak az alá-fölérendeltségük fordul meg. További fontos – és Damasio óta reneszánszát élő – gondolata az, hogy a szelíd érzelmeket általában nem vesszük észre, holott alapvetően azok határozzák

meg a viselkedésünket, sőt az észet is. Egy sor ilyen érzelmi állapotot éppen-séggel azonosítunk az ésszel: a magabiztosságot, a kontroll érzését, az elégedettséget stb.

Adam Smith is feltűnik az érzelemirodalom klasszikusai között, ami azért is figyelemreméltó, mert a közgazdaságtan egyik atyjaként aligha számítanánk erre. Kétségtelen, hogy ehhez annak az álláspontnak a pártján kell állnunk, hogy Smith két műve (Smith, 1759 és 1776) nem mond ellent egymásnak, hanem kiegészíti egymást. Eszerint a gazdasági interakciókat nem csak az önérték, hanem a bizalom is megalapozza. Kétségtelen, hogy elsősorban az előbbi, és a *Nemzetek gazdagsága* (Smith 1776) erre helyezi a hangsúlyt, de az együttérzés (*sympathy*), amelyre a korai mű (Smith, 1759) alapozódik, szintén jelen van és hat, ráadásul Smith nagy jelentőséget tulajdonít a cselekvésben a lelkiismeret-furdalásnak (*remorse*) is (Smith, 1759: II.ii.2.).

Volnának tehát a társadalmi cselekvést megalapozó érzelmek, Barbalet (2001) megfogalmazásában: háttérérmek, amelyek nélkül a gazdaság nem működhet, az ellensúlyozó érzelmek pedig megakadályozzák a társadalom szétesését. Például a bizalom éppen az az érzelmek, amely észrevétlenül játssza el a legfontosabb szerepét, azt, hogy összetartja a társadalmat, hozzákapcsolja az egyént az intézményekhez.

Marx nyomán aztán a kapitalizmus leírásából kikoptak azok az érzelmek, amelyek a kíméletlen nyereségvágyat, a személytelenséget legalább teoretikus szinten kiegészítették volna, s egészen a jóléti állam gondolatáig kellett várni az ellensúlyozás, az együttérzés feltámadására, akkor pedig intézményes formában éledtek újjá, tehát elveszítették primer érzelmi jellegüket.

Keynes is felkerül az érzelmeket helyükön kezelő közgazdászok listájára (Barbalet, 2001: 90–94.), ugyanis fő művében hitet tesz a mellett, hogy a gazdaság fejlődésében kulcsszerepet játszó beruházások aligha történének meg akkor, ha a vállalkozók csak a hideg kalkulációkra hagyatkoznának (Keynes, 1965: 170–172.). Valójában a magabiztosság, a hit abban, hogy a jövővel kapcsolatos egyéni várakozások helyesek, ilyen nem racionális tényezők teszik érthetővé, hogyan lehetségesek egyáltalán befektetések, ha egyszer a jövő természetesen meghatározatlan.

ÉRZELMEK A POLITIKATUDOMÁNYBAN

A továbbiakban a legfontosabb kérdést tesszük fel: mennyivel értünk meg többet a politikai folyamatokból, a politikából akkor, hogy figyelmet fordítunk az érzelmi vonatkozásokra? Az alábbiak azt próbálják igazolni, hogy többet fogunk tudni a demokrácia más berendezkedésekkel szembeni előnyeiről, a választói viselkedésről, a politikai intézményekről, az identitásról és a politikai mozgalmakról, ha az érzelmek felől is közelítünk hozzájuk.

A demokrácia mint érzelmenedzszment

Az érzelmelek politikaelméleti fontosságára újabban először Philippe Braud hívta fel a figyelmet. 1991-es könyvének (Braud, 1991/1998) kiinduló kérdése az, hogy ha azt kérdezzük, vajon mi magyarázza a demokrácia fölényét a más típusú, és nemrég éppen összeomlott politikai berendezkedésekkel szemben, akkor az érzelmelek kezelésére bukkanunk. A nyugati demokráciák fölényére vonatkozó hagyományos magyarázatok, ideológiai tételezések mára mind devalválódtak. Ki hiszi el, hogy a demokrácia az emberek uralma saját maguk felett? Ez még abban az értelemben sem igaz, hogy a politikai kínálat, amelyből a polgárok választhatnak, valóban változatos lenne; valójában a pártok nemigen különböznek egymástól. Ki nem látja aztán, hogy a jogállam tautológia, hiszen azok hirdetik ezt a lehangosabban, akik maguk csinálják, és ha akarják, meg is változtathatják a törvényeket, tehát a jogállam valójában az ő uralmuk? Ki fogadja még el a közjót szolgáló törvények fikcióját, amikor már az úgynevezett független intézmények közjót definiál és szolgáló volta is megkérdőjeleződött, a pártokkal kapcsolatos hasonló illúziókkal pedig legkésőbb a XIX. század végére leszámolt a politikai gondolkodás?

De akkor mi tette lehetővé azt, hogy a demokrácia túlélje az államszocialista berendezkedést és még egy sor további alternatívát? Braud szerint az, hogy a demokrácia volt képes megfelelően menedzselni a polgárok érzelmeit. A könyv végigmege számos érzelmen, s bemutatja egyrészt azokat az adatokat, amelyek igazolják az érzelmenedzszment érvényesülését, másrészt azokat az összefüggéseket, amelyek megvilágítják ennek működésmódjait. Mi itt, most, illusztrációképpen beérjük a választási részvétellel kapcsolatos braudi fejtegetésekkel.

A szerző leszögezi, hogy a demokratikus berendezkedés jobbra képes eltalálni a megfelelő egyensúlyt, arányt a politikai közömbösség és a túlpolitizáltság között. Sem az egyik véglet, sem a másik nem lenne megfelelő, hiszen a totális közömbösség aláásná a legitimációt, a túlpolitizáltság pedig kormányozhatatlanná tenné az adott országot.

A közömbösséggel kapcsolatos paradoxon abban áll, hogy miközben például Franciaországban a felmérések szerint a népesség túlnyomó többsége azt állítja, hogy csak kevéssé vagy egyáltalán nem érdeklődik a politika iránt, mégis, a jogosultak mintegy kétharmada-háromnegyede részt szokott venni a választásokon. Mindebből az következik, hogy a demokratikus berendezkedés olyan mechanizmusokat működtet, amelyek képesek a közömbösség szintjéről jelentősen levinni a távolmaradás arányát, mégpedig azzal, hogy felkeltik az érzelmeleket, s egyben gondolozzák és be is csatornázzák őket, vagyis csökkentik a közömbösséget és elejét veszik a túlpolitizálódásnak.

Az egyik ilyen mechanizmus a kampány. A kampány többek között abból áll, hogy a versengő politikus nemcsak a választókról, hanem helyettük is beszél – és ezt fennen hangoztatja is, azt tehát, hogy az adott választókerület

vagy általában a választók gondolatait és érdekeit fogalmazza meg helyettük, sőt, éppenséggel valamiféle gondoskodó odafigyeléssel van irántuk. E mögött a gesztus mögött az a remény húzódik meg, hogy az emberek közömbössége csökken, ha róluk esik szó, de még inkább, ha azt hallják, hogy valaki szerint mi is nekik a véleményük és az érdekük. Némelyek ellent akarnak neki mondani, és ezért aktívabbá válnak, mások megtalálják benne a maguk képviselőjét, és ezért rábízják az adott ügy politizálásának a feladatát.

Az érzelemnedzsmment része az, hogy a politikai megszólalások perszonalizáltak, különösen a televíziós korban. Például egyéni eredményekként tüntetik fel azokat a döntéseket, amelyek valójában szükségképpen kollektív döntések. A mediatizáltság itt nemcsak azért lényeges, mert a televízióban és a rádióban a média természetéből következően mindig egyének szólalnak meg, és nem az egész döntéshozatali folyamat mutatkozik meg, hanem azért is, mert maga a média is szereti egyének erőfeszítéseire és vezérek harcára egyszerűsíteni a politikai folyamatokat. Egy emberhez pedig könnyebb érzelmileg kapcsolódni akár negatívan, akár pozitívan, mint valamely szakpolitikai elképzeléshez vagy szervezethez.⁴

A perszonalizáltság azért is előnyös, mert támogatja a váltógazdaság hasznosságának az illúzióját, azt ugyanis, hogy a személyek és persze a pártok kormányon lezajló cseréje megváltoztatja a dolgokat. Így értelmessé és reményteljessé válhat a politikai részvétel.

A közömbösség csökkenése irányába hat Braud szerint a botrányok elszaporodása is, s itt még nyilvánvalóbb az érzelmek felkeltésének és becsatornázásának a jelentősége. A botrány kielégíti a voyeur vágyakat, az erkölcsi felháborodásra irányuló szükségletet, az irigységet, a gyűlöletet, az undort stb., vagy egyszerűen csak azt az igényt, hogy az egyén bepillantasson a politika kulisszái mögé. Ezzel egy időben a botrány mindezeket az érzelmeket féken is tartja, hiszen éppen azért válik egy tett botrányossá, mert szerencsére vannak olyan politikai erők, amelyek az adott dolgot elutasítják, s a polgár a politikai részvételével, az adott politikai erők támogatásával hozzájárulhat az erkölcstelenség, a korrupció visszaszorításához. A fősodor politikai erői éppen a botrányok kapcsán mutathatják fel, hogy részesei a társadalom morális konszenzusának, mert egyébként tartózkodniuk kell a túlságosan határozott politikai és szakpolitikai állásfoglalásoktól, nehogy túl sok potenciális szavazót ijesszenek el.

Ez az a pont, ahol a szélsőséges és marginális pártok szintén hozzájárulnak a közömbösség csökkentésében és az érzelmek becsatornázásában felmerülő feladatok megoldásához. Ezeknek a pártoknak az a funkciójuk, hogy ne féljenek a határozott, kérélnelhetetlen politikai véleményektől, s így olyan csoportokat vonjanak be a politikai részvételbe, amelyek egyébként vagy apátiába esnének, vagy erőszakhoz nyúlnának. A szélsőséges és marginális pártok azonban szembefordulnak a mindig is korruptként és valójában elvtelenül összetartóként

láttatható bevett pártokkal, a bevett politikai elittel, és felkeltik a reményt, hogy a dolgok megváltozhatnak.

A botrányokat, és szélesebben a politikai rendszer akár radikális kritikáját és neveltségessé tételét azért is érdemes szemrevételezni, mert előfordulásuk és gyakoriságuk jól mutatja az egyik nagy különbséget az autoriter és totalitárius, valamint a demokratikus berendezkedés érzelmenedzsmentje között. Az előbbieket jobbra elfojtják a botrányokat és a kritikát, helyettük inkább nagy rendezvényeken próbálják létrehozni és becsatornázni a legitimációhoz szükséges érzelmeket, hiszen az ilyen rendszerek politikusai is tisztában vannak az érzelmeik fontosságával. Csakhogy ők nem engedhetik meg maguknak azt, hogy a politika és a politikusok rossz színben tűnjenek fel, már csak azért sem, mert az uralkodó párt a néppel azonos, nem különül el attól, ezért a pártot sértő ügyek közvetlenül a népet sértenék. Így azonban sem a leleplezés izgalma, sem pedig a leleplezettek feletti káröröm politikai funkciója és eszköze nem áll a rendelkezésükre, s jobbra csak mesterségesen próbálhatják felszítani, vagy izzásban tartani a szükséges politikai érzelmeket.

Az affektív intelligencia és a politika

A politikai részvétel kérdései érdeklik az érzelmi fordulat egyik legtermékenyebb politikatudós szerzőjét, George E. Marcust is. Saját és másokkal közösen írt vagy szerkesztett könyvei (Marcus, 2000, 2002; Marcus et al., 2000; Neuman et al., 2007) középpontjában az affektív intelligencia fogalma áll. Az alapgondolat nagyon egyszerű: az állampolgár normál állapotában a megszokásaira hagyatkozik politikai cselekvésekor, például választói döntésének meghozatalakor. Ez a szokásszerű cselekvés nem igényli a politikai folyamatokon való elgondolkodást, tehát tulajdonképpen kívül van az észhasználat körén. Az ész, a politikán való gondolkodás akkor és csak akkor lép be a folyamatba, amikor valamilyen érzelm lehetetlenné teszi a megszokásokra való támaszkodást. Az ész tehát az érzelmeik által indítva lép működésbe.

Mindebből Marcus és társai nagyon sokféle következtetést vonnak le és tesznek ki empirikus kutatások próbájának. Mi itt a választói viselkedéssel kapcsolatos felfogásukat és empirikus kutatásukat ismertetjük (MacKuen et al., 2007).

Az affektív intelligencia paradigmája a választói viselkedést illetően tulajdonképpen egyesíti magában a két korábbi legfontosabb megközelítést, de egyben tovább is lép, vagyis új összefüggések felfedezésére is képes. A két korábbi felfogás a *normal voting*- és a már említett *rational choice*-iskola. Az előbbi szerint az állampolgárok döntően a pártidentitásuk alapján szavaznak, vagyis nem figyelik tüzetesen a politikai életet, hanem már jóval a kampány megkezdése előtt eldöntik, hogy kire, melyik pártra fognak szavazni. Amitől mégis változó, hogy melyik párt nyer, az a bizonytalan szavazó, az úgynevezett *swing voter*, mert ő csak az utolsó pillanatban dönt, és pedig rövidtávú be-

nyomások hatására. Ezért a kampányokat ő miattuk, az ő megnyerésük végett folytatják.

Az affektív intelligencia paradigmája szerint az állampolgárok pártossága nem más, mint a megszokásra való támaszkodás, tehát normális körülmények közepette valóban érvényesül a megszokás és a pártműség. A *swing voter* problémája azonban nem releváns, ugyanis sokan közülük valószínűleg el sem mennek választani, ha egyszer annyira nem érdekli őket a politika (Neuman et al, 2007: 453.), ezért tehát nem ők döntenek el a választásokat, hanem a pártműséget feladók. Azért győz hol ez, hol az az oldal, mert némely választók kiábrándulnak korábbi favoritjukból, és most másra szavaznak, mégpedig nem véletlenszerűen, hanem nagyon tudatosan.

Ráadásul minél lelkiismeretesebben törekszik a kormányon levő párt megvalósítani a választási ígéreteit, annál valószínűbb, hogy a valahai szavazói közül többen el fogják hagyni. Ez a tézis első ránézésre teljesen ellentmond a várakozásainknak, hiszen mi másért választottak meg egy pártot, ha nem avégett, hogy megvalósítsa az ígéreteit. Valójában a program végrehajtása, egyáltalán a kormányzás, elkerülhetetlenül változásokat hoz a társadalom és ezen belül az adott pártra szavazók életében, körülményeiben, feldúlja számos csoport megszokott életét, és ezért az adott polgárok készletét érzik arra, hogy felülbírálják a megszokásaikat a politikai választásukban is.

Jól kikövetkeztethető számos tanulság a megközelítésből a korábbi uralkodó szemléletekkel szemben. Mint utaltunk rá, a *normal voting* szomorú eredményre vezetett, hiszen azt sugallta, hogy az állampolgárok pártos része szinte vakon szavaz, a nem pártos része pedig durva vagy ígéretős kampányokkal elijeszthető vagy elcsábítható, tehát a demokrácia nem a valós és reális programokon és a társadalmi ügyek mérlegelésén nyugszik, hanem a választók infantilizmusán. A racionális választások paradigmája ésszerűen döntő állampolgárokat feltételez, ám a valós tájékozottsági és egyéb mérések empirikusan nemigen támasztják alá a kiindulópontot. A korlátozott racionalitás flastromja pedig aligha képes ezt a sebet eltakarni. Az affektív intelligencia paradigmája alapján azonban a demokrácia nem teljesít rosszul, hiszen a polgárok igenis odafigyelnek a politikai eseményekre és akár a programokra is, racionálisan mérlegelni is hajlandók őket, de csak akkor, amikor szükségesnek érzik, máskor viszont felesleges is volna energiát pazarolniuk rá, nyugodtan rábízhatják magukat a megérzéseikre.

Hasonlóan kedvező színbe kerülnek a kampányok, bármilyen durvák vagy hamisak legyenek is. A kampány ugyanis csak azt éri el, hogy az emberek felfigyeljenek bizonyos folyamatokra, de nem jár feltétlenül azzal, hogy kritikátlanul elfogadják azt, amit hazudnak nekik, hiszen a megszokások háttérbe szorítása nyomán elkezdik racionálisan mérlegelni a benyomásaikat, esetleg további ismereteket gyűjtenek, eltöprengenek a látottakon, hallottakon.

A tömegmédiá sem kell, hogy szégyenkezzék amiatt, mert állítólag nem ad elegendő teret az okos, érvelő tájékoztatásnak és politikai vitának, és ezzel megfosztja az állampolgárokat a racionális döntéshez szükséges segítségtől. Az állampolgárok nem véletlenül nem igénylik ezt a választások közötti évek alatt, ráadásul az internet és a média óriási választékbővülése közepette nehezen képzelhető el az, hogy az állampolgárok jelentős része ne jutna hozzá a neki szükséges politikai és társadalmi információhoz – már feltéve, hogy szükségét érzi ennek.

Az érzelemfüggő cselekvés

Már eddig is számos esetben követtük Jack Barbalet (2001) fejtegetéseit az érzelmek elmélettörténetét illetően. Előadásában két fontos elmélettörténeti fordulat következett be. Az egyik abban állt, hogy az érzelmek vagy szentimentalizálódtak, és a magánéletbe szorultak vissza, vagy devianciákká váltak, és arra ítéltettek, hogy felszámolják, vagy legalább elfojtsák őket. A másik fordulat pedig abban, hogy a piacgazdaságban immár nem számíthatunk a háttér-érzelmek (például a nyereségvágy) más érzelmek (például a szégyenérzet) általi ellensúlyozására.

Barbalet azt veti Max Weber szemére, hogy miközben a cselekvést akarja megérteni, nem számol azzal a tényezővel, amelyik egyedül képes cselekvésre ösztönözni, az érzelmekkel.⁵ Láttuk ennek a logikának az elemeit előbb a különböző klasszikus szerzőknél, de Barbalet a gondolatot általános szociológia (és közgazdaságtan) -kritikává növeszti. Azt mondja, hogy a szociológia vak az időtényezőre, vagyis a társadalmi folyamatokat időn kívül szemléli. Ha mégis beenged időtényezőt, akkor az legfeljebb a múlt lehet, vagyis a múltbeli történéseknek hajlandó meghatározó szerepet tulajdonítani az egyéni cselekvéseket illetően. Csakhogy a cselekvések a jövőre irányulnak, és, tegyük hozzá, hogy ez kiváltképp igaz a politikaiakra. A jövő azonban bizonytalan, kalkulálhatatlan, ezért az egyén végső soron érzelmi alapon dönt.

Márpedig a cselekvés érzelmi megalapozását radikalizálva Barbalet azt is levezeti, hogy a múlt és a jelen is érzelmi alapon táru fel az egyén előtt. Nem kell Heidegger hívének lennünk ahhoz, hogy belássuk: a jövőre irányuló várakozás, intenció fogja meghatározni azt, hogy mit találunk a múltban. Az emlékezés ugyanis nem tisztára mosott ablak, melyen át rögzített tényekre és tárgyakra látunk, hanem újratereztetés, tehát kreatív folyamat, amelyik a jövőre irányuló jelenbeli szándékokból indul ki. Amikor arra vagyunk kíváncsiak, mi is irányíthatja a politikai aktor cselekedeteit, végül is az érzelmekhez jutunk el.

De az érzelmekhez jutunk el akkor is, amikor azt keressük, milyen alapon nyugszik az emberek én-tapasztalata. Valaha, ezt láttuk Descartes-nál, az én, az egyén saját maga felőli bizonyossága a gondolkodásban gyökerezett, az individuuum elsősorban tudatos lényként definiálódott és definiálta önmagát. Ennek a helyzetnek azonban szoros vejejárója volt az az elképzelés, hogy a ra-

cionalitás segítségével az egyén valamilyen mértékben ellenőrzést képes gyakorolni a piaci és a politikai folyamatok felett. Mára a helyzet megfordult. Az egyén nem igen gondolja azt, hogy képes lenne ellenőrzést gyakorolni a körülményei, a gazdasági és politikai folyamatok felett, így a tudatosság leértékelődött az én-tapasztalatban, az érzelmek tudatosságává vált, tehát azzá az érzékenységgé, amely nem engedi bizonyos érzelmek megkérdőjelezését, megsértését.

Az egyén immár első sorban érzelmek együttese, és nem racionális lény, ennek nyilvánvaló jele az identitás erőteljes problematizálódása és politizálódása. Barbalet természetesen nem ír az 2008-ban kezdődött válság következtében elharapózott társadalmi mozgolódásokról, de a megközelítése képessé teheti az elemzőt e fejlemények új szempontú vizsgálatára. Ha valaha a közfelfogás szerint az emberek közös nevezője a racionális gondolkodásra való képesség volt, s ezért mindenkiről ennek meglétét kellett előfeltételezni, akkor mára talán inkább bizonyos érzelmek megléte lehet a közös alap. Olyan érzelmeké, mint például a méltóság, a büszkeség, a sérthetetlenség. Ezek az érzések általában tudatosodnak is, és a politikai követelések alapjaivá válnak a küzdelmekben, de nem mondhatjuk, hogy a tudatosságból erednek. Inkább olyan végső kiindulópontok, amelyek már nem szorulnak racionális megalapozásra.

Ez a felfogás segít az úgynevezett identitáspolitikai alaposabb megértésében is. Az önmagában teljes egyént, aki birtokosa képességeinek és irányítója érdekeinek, szentesítette az állam azáltal, hogy állampolgárt kreált belőle. Ez kétségkívül kölcsönzött, és mindmáig kölcsönöz egyfajta politikai identitást az egyénnek, hiszen az állampolgárság jogilag hozzáköti egy politikai közösséghez. Tudjuk azonban azt is, hogy az idők során az identitás egyre sokrétűbbé vált, számos további politikai és más összetevővel gazdagodott, és hovatovább feltöredezett. Létrejött, vagy felértékelődött a szexuális identitás, a nemzeti és nemzetiségi identitás, az etnikai identitás, a generációs identitás, a vallási identitás és még egy sor összetevő. Nehéz ebben nem fellelni a multikulturálisnak tekintett közegehez alkalmazkodó identitásfelfogást, amelyik, hogy lehetővé tegye a legkülönbözőbb háttérű emberek egymás mellett élésének, a konfliktusaik alkuk révén történő megoldásának legalább az elgondolását, a sokszoros identitás diszkurzív megoldásához folyamodott. Világos persze, hogy a többszörösség ezáltal az identitást éppen attól a jellegzetességtől fosztotta meg, amire eredetileg ki lett találva: az időben tartós, szilárd voltától, a szubsztanciális, hogy azt ne mondjuk, esszenciális jellegétől.

Az identitás többszörös, fragmentált, ezért az egyes összetevőiben mind a társadalmi instanciák (a gazdasági szereplők, a politikai pártok és szervezetek stb.) számára, mind pedig az egyén számára többé-kevésbé szabadon formálhatónak tűnhetett eleinte, hogy azután lassanként ez a képlekenység megkérdőjeleződjék. Mindenesetre az identitás projektummá vált, az egyén számára

örök feladattá, vagyis megint csak a jövő felé és persze a társadalmi környezet felé irányuló szándékok függvényévé.

Észre kell vennünk, hogy az identitás problémájának megjelenése töri az utat az érzelmek számára, például abban az értelemben, hogy az érdek és az identitás fogalma nehezen egyeztethető össze. Hogy csak egy aspektust említsünk: az érdekekről lehet alkudozni, az identitásokról nem, mert az utóbbi valamilyen szilárd alapot kell, hogy biztosítson az egyénnek, ezért a felette történő alku, a megváltoztatására, a feladására irányuló követelés az egyén megsemmisülésével fenyeget, ezért végletesen sértőnek minősül.

Az érzelmek intézményesítése

Ha komolyan vesszük a jövő meghatározatlanságának a problémáját, akkor másképpen fogjuk látni a társadalmi intézmények szerepét is. A modern társadalom ugyanis éppen a jövő bizonytalansága elleni harcban, vagyis a jövőre irányuló cselekvés érzelmekre alapozottságának a csökkentése érdekében akar mindent intézményesíteni. Láttuk, hogy már Arisztotelész is ezen a módon küzdött a demokratikus politika meghatározatlansága ellen.

Itt veszi fel a fonalat Mabel Berezin (2002). Szerinte az érzelmek főképpen akkor nyilvánulnak meg, akkor tűnnek fel, amikor a környezet bizonytalanná válik. Éppen ezért a nemzetállamot a biztonságos állam (*secure state*)⁶ egyik formájának foghatjuk fel, amelyiknek az a jellegzetessége, hogy biztonságérzetet kelt a polgáraiban, akik a védelmet szeretettel, bizalommal és lojalitással hálálják meg, közösséget éreznek a többi állampolgárral, adót fizetnek, stb. A biztonságos állam tehát az érzelmi energiákat becsatornázza a politikai intézményrendszerbe. Berezin másik fontos fogalma az érzésközösségek (*communities of feeling*). Ezek közösségi események, amelyek a felszínre hozhatják, kifejezhetővé tehetik és növelhetik a politikai intézményrendszerrel való érzelmi azonosulást.

Az érzelmek fontos tulajdonsága, hogy meghatározatlanok. Ez azzal jár, hogy sosem lehet pontosan tudni, hogy egy-egy érelemnyilvánításra szánt politikai rendezvény milyen érzelmeket kelt, és mik lesznek a következményei. Mégis, a politikai elitek az idők kezdete óta rendszeresen tartanak politikai tömegrendezvényeket, hisznek tehát az ilyenek által keltett érzelmi energiában. A spontán érelemkitörések pedig még bizonytalanabb kimenetelűek, ezért gyakran sietnek a vezető politikusok ezeket a saját támogatásukra becsatornázni. Berezin példája Tony Blairnek az a gesztusa, ahogyan a Diana hercegnő halála nyomán kitört érzelmi megmozdulásokat a Munkáspárt támogatására próbálta felhasználni.

A nemzetállam azon túl, hogy védelmet nyújt, az embereket további érzelmi gondozásban is részesíti: például az állampolgárságot, mint kategóriát a jogi aspektuson túl feltölti érzelmi összetevőkkel is. Ez döntően a nemzethez tartozás érzésének a felkeltésére irányul.

Ha a XIX. században a gondolkodók hajlamosak voltak a nemzethez tartozást biológiai, vérségi alapra helyezni, a XX. században az inga az ellenkező irányba tért ki, és a nemzet kizárólag valamilyen képzelte közösségként tételeződött. Csakhogy már Weber (1978: 905.) felhívta a figyelmet arra, hogy a politikai közösséghez nem elegendő sem a nemzeti méretű piac, sem a területi ellenőrzés megalapozta összetartozás, szükséges még hozzá valamiféle érzelmi egység, a közös emlékezeten alapuló szolidaritás. Felerősödik a lokalitáshoz való ragaszkodás a családi otthontól a szomszédságon át az állam egész területéig. A kötődés a térbelin túl időbelivé válik, amennyiben a helyhez kötődés időbeli tartósságán, emlékezetén alapul.

A nemzetállam kétféle módon segíti elő ezeknek az érzelmi kötődéseknek a létrejöttét. Az egyik az állampolgároknak az a kötelessége, hogy részt vegyenek bizonyos intézményekben: például iskolába járnak, katonáskodnak és tudniuk kell a nemzeti nyelvet. Nem véletlen, hogy a nemzetállam egyik első dolga a regionális nyelvek felszámolása volt. A harc, a tanulás és a beszéd közös cselekvéseként közös kultúrát hoz létre. A másik tevékenység a fogyasztás, mégpedig a nemzeti képek, szavak és szimbólumok fogyasztása az újságok, a művészet, a szépirodalom, a múzeum és a színház révén.

Az ilyen intézményes eszközök mellett az érzésközösségek, tehát az érzelmeket felkeltő események is fontos szerepet játszanak az összetartozás megteremtésében. A rituálék, a társadalmi mozgalmak és a tömeges erőszak a kollektív cselekvésnek az a három formája, amelynek a legtöbb köze van a politikai érzelmekhez. A rituálék egyszerre reprezentatív és performatív események, vagyis egyszerre reprodukálnak valami múltbeli, ezért látszólag rögzített eseményt, például a Bastille ostromát, és teszik ki ugyanezt a változásnak, az újraértelmezésnek, vagyis meghatározatlanok. A résztvevők között létrejön valamilyen élményközösség, hiszen egyszerre együtt vannak valahol, s erről közös emlékeik is lesznek. Ennyiben tehát az érzésközösség eseménye felszámolja a meghatározatlanságot. Ugyanakkor a meghatározatlanság megmarad a jelentések tekintetében, hogy ugyanis melyik résztvevő milyen jelentést fog tulajdonítani az eseménynek. Az ilyenkor keletkező érzelmek eltörölhetik a régi identitást, de nincsen biztosíték arra, hogy milyen új identitás jön létre azt követően.

Berezin tehát felhívja a figyelmet arra, hogy az ilyen események értékelésénél nem érhetjük be a jelentés aspektusával, hanem figyelembe kell vennünk az érzelmi aspektust is, azt tehát, hogy a politikai rituálék alkalmával az értelemadások nagyon eltérő volta ellenére is létrejöhet egy érzelmi közösség, s e nélkül az esemény jelentősége nem érthető.

Mozgalom és érzelem

Az érzelmi fordulat szorosan összefügg az állampolgárok mozgalmakon keresztül történő aktivizálódásával is. Koopmans (2007) leírja, hogy egészen a

hetvenes éveig a politikatudomány idegenkedéssel szemlélte a mozgalmakat, mert azok az intézményes szférán kívüli csatornákat vettek igénybe a törekvéseik érvényesítésére, tehát politikailag nem racionálisan jártak el. Számos kutató gondolta akkortájt azt, hogy a résztvevők, minthogy főleg fiatalok voltak, ödipális késztetéseiknek engedtek csupán, sem a céljaik, sem az eszközeik nem voltak racionálisak, tehát az egész politikai mozgás irracionálisnak, érzelmi alapúnak minősült. Csakhogy a hetvenes években színre lépett politikatudós és társadalomtudós nemzedék a hatvanas évek fiataljaiból rekrutálódott, ezért éppen ellenkező irányból közelített a mozgalmakhoz, pozitív dolognak tekintette azokat. Lassan eljutottunk oda, hogy nem is számít egészségesnek az a demokrácia, amelyikben nincsenek politikai mozgalmak, ahol nincsenek spontán tiltakozások.

A mozgalmak pozitívvá minősülése azonban még nem járt együtt az érzelmelek fontossá válásával; ha korábban a mozgalmak résztvevői mind irracionálisaknak minősültek, akkor most a racionalitás-paradigma jegyében mindenki, de legalábbis a szervezők, a vezérek, racionálisakká váltak, tudniillik olyan politikai vállalkozókként jelentek meg, akik éppen ezt az eszközrendszert vetik be céljaik elérése érdekében, s olykor az érzelmelekre is apellálnak ennek során. Az érdek fogalma itt is átvette az uralmat.

Az utóbbi évtizedek azonban új fordulatot hoztak a mozgalmakutatásban, olyat, amelyik nyitottabbá tette az elemzéseket az érzelem problémájára.⁷

Az egyik ilyen nyitás a mozgósítás kérdéskörét illetően történt. Mire vezethető vissza a mozgalmi cselekvés? A választ ismerjük már: tisztán racionálisan tulajdonképpen nem lehetne cselekedni, az érzelmelek ösztökélnek a tetterre. Világos azonban az is, hogy az érzelmelek, például a sértettség közepette általában nagyon is megfontoltan választanak a résztvevők éppen olyan formát, mozgalmat, amilyet. Az érzelmi késztetés tehát nem válik el a tudatosságtól, hanem azzal egyszerre van jelen a politikai cselekvésben. Hasonló mondható el a mozgalom végéről. Mondjuk, a politizálódás folytán az igazságtalanság, a méltánytalanság megszűnik, az érzelmelek elenyésznek. Arról, hogy a mozgató okok, az igazságtalanság és a méltánytalanság megszűnt, a résztvevő egyszerre értesül az érzései és az értelme szintjén.

A másik nyitásra itt is az identitás problémája vitte a kutatókat. A résztvevők csak részben a mozgalom céljai hatására csatlakoznak és tartanak ki a csoport mellett; nagyon fontos a többiekhez fűződő érzelmi kötődés, a kollektív identitás létrejötte. De az identitás szerepelhet a mozgalom céljai között is, tudniillik mint valamely sértett identitás megvédelmezése, a méltóság helyreállítása, a kívülről a csoportra kényszerített szégyen átfordítása büszkeséggé, elég, ha a meleg büszkeség mozgalmaira gondolunk.

Paradoxmódon a mozgalmak a külső kommunikációjukban kénytelenek érzelmentesnek mutatkozni, mégpedig éppen azért, mert az érzelmi viszonyulás a bevett érzelmentelen felfogás miatt tárgyalképtelennek mutatná

őket az ellenfelek és a nagyközönség előtt. Látni kell, hogy az ész és az érzelm abban az értelemben is dualitás, hogy egy politikai cselekvőre a felfogás szerint egyszerre csak az egyik lehet érvényes, mindkettő nem, holott általában ez a helyzet. Ugyanakkor befelé folyamatos érzelmi munkát folytatnak, hiszen a lelkesedést fenn kell tartani. Nem érthetjük meg tehát a mozgalmak dinamikáját az érzelmek jelenlétének, gondozásának és elfojtásának a számbavétele nélkül.

TANULSÁGOK

A fentiek nyomán az érzelmeket helyén kezelő politikaelméletnek és politikatudománynak volna egy gyengébb és egy erősebb programja.

A gyenge program arra szólít fel, hogy az érzelmeket ne tekintsük devianciáknak, mert fontos funkciót látnak el az ész működésének a megindításában, segítségével és magában a cselekvésben. A politikai folyamatoknak, főképpen az egyéni cselekvéseknek a megértésében nem szorítkozhatunk tehát a racionalitásra, még abban az értelemben sem, ahogyan Weber gondolta, hogy tehát a racionális lefolyás az etalon, hanem a maga helyén kell kezelnünk az érzelmeket, nem pedig úgy, mint valami kiküszöbölendő, ideiglenes jelenséget, valami fogyatkozást. Már csak azért sem, mert a politikusok sem így tekintenek rájuk, hanem nagyon is kihasználják őket: felszítják, ébren tartják, lecsendesítik, menedzselik őket, vagy legalábbis kísérletet tesznek erre.

George Marcustól a gyenge program számára az a gondolat a fontos, hogy az érzelmek az egészre irányulnak, s ekként az embernek volna egy olyan fakultása, amelynek a segítségével az őt körülvevő politikai egészet képes megragadni – persze nem kognitíve. Ugyanakkor ez az egészes megragadás elvezetheti az egyént a kognitív megragadáshoz, az információ és az értelmezési alternatívák kereséséhez, s végül az alapos végiggondoláshoz. A cselekvés a jövőre irányul, s az érzelmek segítenek abban, hogy az ész által értékelt körülmények és döntési opciók közül melyik megvalósítására kerüljön sor. A gyenge programban tehát az érzelmek és az ész egymástól elkülönülve működik, jóllehet hatnak egymásra.

Az erős program szerint az érzelmek és az ész csak analitikusan választható el egymástól, és valójában folyamatosan átszövik egymást. Cselekvéskor nem az történik tehát, hogy a folyamat során, mondjuk, a gondolkodásmentes érzelmi állapottól eljutunk az érzelemmentes racionális döntéshez, hanem már az érzelmek felébredése is lehet többek között az ismereteinkkel ellentétes információ keltette elbizonytalanodás következménye, s a folyamat túlsó végén a végtelenbe futó döntési opcióisorok közötti mérlegelésnek is egyszerre szabnak határt az érzelmek és az a józan belátás, hogy a latolgatás folytathatatlan. Vagyis az érzelmek és az ész minden ponton egyszerre működik.

Az érzelmek és ész kettőssége mögött, különösen politikailag, mindig ott rejtőzött az ellenőrzés kérdése, hogy ugyanis az észé kell legyen a főség. Ha azonban belátjuk azt, hogy csak analitikusan válnak el egymástól, akkor az ellenőrzés kérdése is másképpen merül fel: az érzelmeket legalább annyira fogják más érzelmek ellenőrizni, mint az ész (Calhoun, 2001: 51.). Ahogyan ezt Smith-nél láttuk: nem mindig kell az (állami) intézményekbe dermedt észszerűségekre várni a társadalom szétszakításával fenyegető önzés, nyereségvágy, gyűlölet és társaik megfékezéséhez, mert olyan civil érzelmek, mint az együttérzés és a szégyenérzet is elláthatja ezt a feladatot. Az érzelmek ugyanis nemcsak az észtól nem különölnek el, hanem egymástól sem: szinte sosem egyetlen érzelem van jelen, s ráadásul időben felettébb rugalmasan változnak át egymásba. Éppen ezért újra kell gondolnunk azt, hogy az attitűdökben és preferenciákban mérni próbált, és evégett specifikus szavakba öntött, tehát diszkrétnek tekintett érzelmek valóban helytálló képet képesek-e adni a társadalmi és politikai érzelmekről.

Az érzelmek érdemük szerinti elemzése is arra szólít fel, hogy túl kell lépni egy további dualitáson: az esszencializmus és konstruktivizmus kettősségén. Nincsen szükség arra, hogy az érzelmeket esszencialista módon fogjuk fel, mert nem olyan tényezőkként van rájuk szükség, amelyek autochton módon kívülről határoznák meg a politikai folyamatokat. Ugyanakkor nem érhetjük be a szociálkonstruktivista megközelítéssel sem, mert ez meg a kalkuláció tárgyává, képlékeny masszává kívánja tenni az érzelmeket. Nem azért kell felhívni az érzelmek fontosságára a figyelmet, hogy egy újabb intézményesítendő területet ajánljunk a hatalomtechnikusok figyelmébe. Némely pontokon, főleg Berezin kapcsán, éppen arra hívtuk fel a figyelmet, hogy bár a politikai elit ragaszkodik a politikai tömegrendezvények általi érzelmekeltéshez és becsatornázáshoz, de az ilyen kísérletek kifutása kérdéses. Ahogyan Michel Foucault mondaná: a hatalom és a tudás alattomosan és eltökélten próbálja beszűkíteni a cselekvés mozgásterét, de csak annyi érvényesül belőlük, amennyit az egyén magára vesz, ezért aztán jobbára a szabálysértések nyomában kullognak.

Végig az érzelmeknek a politikában játszott szerepére összpontosítottunk, pedig az érzelmeknek, a politikai érzelmeknek a politikatudomány, a politikai filozófia és a politikaelmélet történetében, művelésében is megvolt és megvan a maguk szerepe. Vajon Platón, Arisztotelész és azóta oly sokan írtak volna a politikáról, ha nem utálták vagy nem szerették volna annyira a demokráciát, ha nem félték volna annyira a tömegek uralmától, ha nem lettek volna zsigerileg annyira bizalmatlanok vagy éppen lelkesek az emberek széles körének politikába való beleszólását, érzéseit illetően?

JEGYZETEK

- ¹ Egy hosszabb vizsgálódás nem takaríthatná meg magának az érzelmek és az ész definiálását, itt azonban erre nem kerítünk sort. Prinz (2004) munkájában megtalálni az érzelmek mibenlétével kapcsolatban számos megközelítés részletes bemutatását.
- ² A szövegben bemutatott szerzők mindegyike ilyen felfogás alapján áll, de a mezőny ennél jóval szélesebb.
- ³ A pszichológián belüli kezdeteket valójában Zajonc 1980-as cikkéhez köthetjük, amihez lásd még Zajonc és Lazarus vitáját: Zajonc, 1980 és 1984, illetve Lazarus, 1982. Úgy tűnik azonban, hogy a pszichológián belüli váltás igazi kisugárzása csak Damasioval kezdődött el – talán nem utolsó sorban a címadásai miatt; vö. Damasio, 1994 és 2003.
- ⁴ Lásd ehhez a prototípus gondolatát a szociális és politikai identitásról szóló irodalomban: Huddy, 2001.
- ⁵ Bányai Éva és Varga Katalin (2013) munkája is együtt tárgyalja a késztetéseket és az érzelme-
ket.
- ⁶ Érdemes felfigyelni arra, hogy az angolban a *state* az állam mellett állapotot is jelent.
- ⁷ Lásd ezekről részletesen: Goodwin et al., 2001.

IRODALOM

- Barbalet, J. M. (2001): *Emotion, Social Theory, and Social Structure. A Macrosociological Approach*. Cambridge University Press.
- Barbalet, Jack (ed.) (2002): *Emotions and Sociology*. Balckwell Publishing.
- Bányai Éva–Varga Katalin (2013): *Affektív pszichológia. Az emberi késztetések és érzelmek világa*. Budapest, Medicina Könyvkiadó.
- Bernays, Edward (1923): *Crystallizing Public Opinion*. New York, H. Liveright.
- Bernays, Edward (1928): *Propaganda*. New York, H. Liveright.
- Berezin, Mabel (2002): Secure states: towards a political sociology of emotion. In: Barbalet, Jack (ed.) (2002): *Emotions and Sociology*. Balckwell Publishing.
- Boquet, Damien–Piroska Nagy (eds.) (2010): *Politiques des émotions au moyen âge*. Firenze, SISMEL – Edizioni del Galluzzo.
- Braud, Philippe (1991/1998): *The garden of democratic delights: for a psycho-emotional reading of pluralist systems*. Praeger.
- Calhoun, Craig (2001): Putting Emotions in Their Place. In: Goodwin et al.: *Passionate Politics. Emotions and Social Movements*. Chicago, The University of Chicago Press.
- Damasio, Antonio R. (1994): *Descartes' Error. Emotion, Reason, and the Human Brain*. New York, Avon Books.
- Damasio, Antonio R. (2003): *Looking for Spinoza : joy, sorrow, and the feeling brain*. Orlando, Harcourt.
- Downs, Anthony (1957): An Economic Theory of Political Action in a Democracy. *Journal of Political Economy*, Vol. 6, Issue 2.

- Goodwin, Jeff–James M. Jasper–Francesca Polletta (eds.) (2001): *Passionate Politics. Emotions and Social Movements*. Chicago, The University of Chicago Press.
- Hirschman, Albert O. (1977/1998): *Az érdekek és a szenvedélyek. Politikai érvek a kapitalizmus mellett annak győzelme előtt*. Budapest, József Műhely Kiadó.
- Huddy, Leonie (2001): From Social to Political Identity: A Critical Examination of Social Identity Theory. *Political Psychology*, Vol. 22, No. 1.
- Hume, David (1739/1976): *Értekezés az emberi természetről*. Gondolat, Budapest.
- Kahn, Victoria–Neil Saccamano–Daniela Coli (eds.) (2006): *Politics and the Passions, 1500-1850*. Princeton, Princeton University Press.
- Keynes, John Maynard (1965): *A foglalkoztatás, a kamat és a pénz általános elmélete*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Kinder, Donald R. (1998): Értelmelem és érzelem az amerikai politikai életben. In: Hunyady György (szerk.): *Történelmi és politikai pszichológia*. Budapest, Osiris.
- Koopmans, Ruud (2007): Social Movements. In: Dalton, Russel J.–Klingemann, Hans–Dieter: *The Oxford Handbook of Political Behavior*. Oxford University Press.
- Körösényi András (2005): *Vezér és demokrácia. Politikaelméleti tanulmányok*. Budapest, L'Harmattan.
- Lazarus, R. S. (1982): Thoughts on the relations between emotion and cognition. *American Psychologist*, Vol. 37, No. 9.
- MacKuen, Michael–George E. Marcus–W. Russell Neuman–Luke Keele (2007): The Third Way: The Theory of Affective Intelligence and American Democracy. In: Neuman et al. (eds.) (2007): *The Affect Effect. Dynamics of Emotion in Political Thinking and Behavior*. Chicago, The University of Chicago Press.
- Marcus, George E.–W. Russell Neuman–Michael MacKuen (2000): *Affective Intelligence and Political Judgment*. The University of Chicago Press.
- Marcus, George E. (2000): Emotions in Politics. *Annual Review of Political Science*, 3.
- Marcus, George E. (2002): *The Sentimental Citizen. Emotion in Democratic Politics*. The Pennsylvania State University Press.
- Neblo, Michael A. (2007): Political Psychology with Political Intent. In: Neuman et al: *The Affect Effect. Dynamics of Emotion in Political Thinking and Behavior*. Chicago, The University of Chicago Press.
- Neuman, W. Russell–George E. Marcus–Ann N. Crigler–Michael MacKuen (eds.) (2007): *The Affect Effect. Dynamics of Emotion in Political Thinking and Behavior*. Chicago, The University of Chicago Press.
- Pakulski, Jan–Körösényi András (2012): *Toward Leader Democracy*. New York, Anthem Press, London.
- Prinz, Jesse J. (2004): *Gut Reactions. A Perceptual Theory of Emotion*. Oxford University Press.
- Smith, Adam (1759/1982): *The Theory of Moral Sentiments*. Indianapolis, Liberty Fund.
- Smith, Adam (1776/1993): *An inquiry into the nature and causes of the wealth of nations*. Oxford, Oxford University Press.
- Weber, Max (1978): *Economy and Society. An Outline of Interpretive Sociology*. University of California Press.

- Weber, Max (1987): *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai, I. kötet*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Weber, Max (1995): A politika mint hivatás. In: uő: *A tudomány és a politika mint hivatás*. Kossuth Könyvkiadó.
- Wohl, Victoria (2002): *Love among the Ruins. The Erotics of Democracy in Classical Athens*. Princeton, Princeton University Press.
- Zajonc, Robert B. (1980): Feeling and Thinking. Preferences Need No Inferences. *American Psychologist*, Vol. 35, No. 2.
- Zajonc, Robert B. (1984): On the Primacy of Affect. *American Psychologist*, Vol. 39, No. 2.

ALATTVALÓ VAGY POLGÁR?

A demokratikus legitimitásról etikai nézőpontból

Szabó Gábor

(egyetemi docens, Pécsi Tudományegyetem, Állam- és Jogtudományi Kar)

ÖSSZEFOGLALÓ

A tanulmány a politikai hatalom legitimitásának szigorú értelmezése mellett érvel, elválasztva a hatalom iránti lojalitás sokféle formájától. A demokratikus legitimitás alapvető etikai, igazságosság-elméleti alapját az érdekek és igények konfliktusainak békés eszközökkel történő kezelése, a kölcsönös előnyökön nyugvó együttműködés célja adja. A hatalom lojális alattvalókat biztosíthat önmagának anélkül, hogy ezeknek az elveknek megfelelné. Az uralmi rend éppúgy, mint a politikai hatalom legitimációs bázisokat keres, melyek a modern állam esetében vagy pusztán ideológiaiak, vagy demokratikusak. Az ideologikus jellegű uralom és hatalom legitimációs törekvések az alattvalói lojalitás biztosítására elegendőek lehetnek ugyan, a felelősségteljes állampolgár azonban ennyivel nem elégedhet meg. A tanulmány ennek felvázolásán túl a demokratikus legitimitás legfőbb veszélyeinek bemutatására is kísérletet tesz, mind az intézmények, mind a személyiségek attitűdjének szintjén. A politikus személye, a politikai elit és az állampolgárok többsége egyaránt megfelelhet a demokratikus ethosz alapkövetelményeinek, a három szint ugyanis kölcsönösen hat egymásra. A demokratikus rendszer messze nem tökéletes, erkölcsi értelemben sem könnyen igazolható minden eleme, mégis az ember méltóságának elismerése alapján képes arra, hogy polgárokká emelje az alattvalókat.

Kulcsszavak: legitimitás ■ uralmi rendszer ■ hatalom ■ lojalitás ■ igazságosság ■ demokrácia ■ közjó ■ normakövetés ■ erkölcs ■ engedelmesség ■ kényszer ■ nemzeti legitimáció ■ modernizáció ■ klientúra ■ korrupció ■ politikai filozófia ■ Arisztotelész ■ Hume ■ Kant ■ Rawls ■ Walzer ■ Habermas

„Sem népet, amely retteg, hogyha választ, szemét lesütve fontol sanda választ...”

(József Attila: Levegőt!)

A politika etikai dimenziójának vizsgálatakor számtalanszor találkozhatunk az érdekek és az értékek közötti választások, a kettő közötti konfliktusokból adódó dilemmák problémáival. A politika világában az érdekek három szintjének eltéréseiből adódnak a tipikus feszültségek:

1. Minden személy, aki bármilyen okból politikai pályára lép, egyéni karrier-szemponthoz is érdeklődni kíván. A hatalom közelsége, vagy a hatalomból való részesedés még a határozott erkölcsi integritással rendel-

- kező egyéneket is próbára teszi. A kísértés olykor erős, hogy az egyéni ambíciók felülírják az elveket, értékeket, sőt, akár a közösség szolgálatainak elvárását is. Az első szinten tehát az *önérdek* megjelenéséről beszélhetünk. A modern demokrácia egyedisége többek között abban mutatkozik meg, hogy a politikai pályát minden felnőtt személy (kivéve a közügyektől eltiltottakat) számára megnyitja.
2. A politika a *közérdek* artikulálásának a közege, az érdektagolt társadalmakban a számos egyéni érdek összegyűjtéséből választható alternatívákat kell felállítani. A szervezett emberi együttműködést lehetségessé és szükségessé tevő erény az igazságosság. Az igazságosság elvei Hume és Rawls munkáiban meglehetősen eltérőek, abban mégis egyetértés mutatkozik közöttük, hogy az igazságosság olyan elrendezés alapelveit jelenti, amelyek az egyes eltérő érdekek követését a lehető legnagyobb többség számára teszi lehetővé. Mindennek két körülmény adja a hátterét. Először is a források szűkösségének ténye, másfelől az a nehezen megkérdőjelezhető körülmény, hogy egy állampolgári közösséget alkotó egyének eltérő véleményeket fogalmaznak meg a „jó életről”, ebből következően eltérő terveik vannak saját életük vonatkozásában. A komunitárius politikai filozófia hívei utóbbival kapcsolatban azt hangsúlyozzák, hogy az egyének identitását kialakító tényezők (kultúra, nemzet, vallás, stb.) számukra eleve meghatározzák a jó élet fogalmát, így az igazságosság fogalma nem lehet a fenti értelemben értéksemleges, hanem az arisztotelészi hagyományt követve kell a politikai közösségre, mint a jó emberré válás lehetőségét biztosító közegre tekintenünk (Sandel, 1982: 29.). A komunitárius kritika azonban csak első látásra van kibékíthetetlen ellentétben az igazságosságot a jó élethez képest semleges, azt megelőző értékként tételező gondolkodók véleményével. A kérdés voltaképpen az, *mik a jó életről eltérő koncepciók megvalósítását lehetővé tevő intézményi keretek* egy adott politikai közösségben. Valószínű ugyanis, hogy egy modern társadalom van annyira érték- és érdektagolt, hogy ne feltételezhessünk eleve meghatározott, egységes koncepciót a jó életről. A modern társadalmakon belüli, a jó életről vallott eltérő koncepciók megvalósíthatósági esélyei szempontjából így voltaképpen mindegy, hogy azok eleve meghatározottak-e az identitások alapján, hiszen egy modern társadalmon belül nehéz volna kizárni *sokféle* identitást. A választók egyéni érdekeinek felismerése ugyanakkor korántsem problémamentes, a választó gyakran következtelen, inkonzisztens rövid távon, és csak saját vélt érdekére tekintettel ítél. A politikai elitnek optimális esetben éppen a valós alternatívák bemutatása, nem pedig az érdekelismerés manipulatív torzítása, vagy ezzel ellentétben a rövid távú választói érdekek kiszolgálása a feladata.

3. A közösség hosszú távú érdekeinek adott esetben az egyéni rövid távú érdekek pusztá összegétől eltérő változatát nevezhetjük *közjónak*. A politikai játszmák eredeti, Arisztotelész által is megfogalmazott funkciója a közjó formálása, ami igényli a rövid távú, partikuláris vagy részérdekek alárendelését a közösség egésze szempontjából hosszabb távon előnyös döntéseknek. Ez már nehezebben megoldható dilemmának látszik. Az igazságosság elveit semleges, a jó életről alkotott eltérő felfogásokhoz képest elsődleges elvekként felfogók (főként a kantianus hagyomány követői) számára a közjó nem más, mint a helyesen megállapított intézményi keretek között a lehető legnagyobb számú polgár esélye a saját maga által megfogalmazott élettervek megvalósítására. De a semleges intézményi keretek elegendőek-e ahhoz, hogy az állampolgárok többsége felismerje azt, ami számára *hosszabb távon* előnyös? Az arisztotelianus hagyomány ezzel szemben a hatalom tekintélyéhez a közösség minden tagja számára követendőnek vélt értékeket rendel hozzá, amelyek könnyedén felülírhatnak egyéni életterveket. Hume szerint a hatalom kénytelen az igazságosság, azaz a hosszabb távon kölcsönösen előnyös szabályok követését kikényszeríteni, hiszen egyéni vonzalmaink mindig a térben és időben közelebbi dolgok iránt erősebbek (Hume, 1976: 724., 737–738.).

E tanulmány mellett érvel, hogy a helyes elrendezés meg kell hogy előzze az egyéni jó életről alkotott koncepciókat (Rawls nyomán), de a politikai hatalom igazságosságát a felhatalmazottsággal való élés, vagy visszaélés nagyban meghatározza, különös tekintettel a közösség hosszabb távú érdekei, illetve a hatalom megtartásának hatalomtechnikai praktikái közötti feszültségekre. Ennek következtében a demokratikus ethosz szerinti politizálás nem csupán fejet hajt a nép többségi akarata előtt, hanem mindent elkövet azért, hogy a többségi akaratban a közösség valódi, *hosszabb távon biztosított, racionálisan megalapozott érdekei* fejződhesse ki, saját hatalmát *átmeneti és korlátozott* hatalomnak véve, amit az *emberi jogok garanciáival* is biztosít. Nagyra tartom Schumpeter kritikáját a klasszikus normatív demokrácia felfogással szemben, amelyről azt állítja, hogy túlértékeli a választópolgár politikai racionalitását, amely racionalitás a modern demokráciákban pusztán a tömegkommunikációs eszközök nélkül áttekinthető mikroszférákra korlátozódik (Schumpeter, 1987: 263.). De talán van esély a ráció rehabilitálására makroszinten is; ehhez nagyban járulhat hozzá az áttekinthető és racionális jogrend, a nyilvánosság alternatívitása, az alulról építkező közösségek közügyekben való részvételének igénye. Ezekhez mindeddig a liberális demokrácia biztosította a legszélesebb lehetőségeket.

A fenti három szint közötti arányeltolódásnak a következményeképpen hatalmi torzulások következnek be. A három szint kényes egyensúlyát az ér-

dekmotivált politikai cselekvés és az *értékmotivált* (elvszerű) politikai cselekvés megfelelő aránya biztosíthatja.

Az értékek a politika világában, a modern korban, politikai eszmék, ideológiák által közvetítetten jelennek meg. A legfőbb érték és erény a politikában – már Platón és Arisztotelész óta – az *igazságosság*. Az igazságosság, mint a politikai döntések, intézmények és célok rangsorolásának legáltalánosabb iránymutatója, számos interpretációval gazdagodott a modern politikai filozófiában. Láthattuk a fenti három pont bemutatásánál, hogy az egyéni célok, hajlamok, valamint a közösség szervezettsége, esetleges céljai közötti feszültség forrását és enyhítésének módjait eltérő módon magyarázzák az ismertebb igazságosság-elméletek. A sokféle és igen eltérő igazságosság-koncepció között azonban átfedések mutatkoznak a modern (demokratikus) állam vonatkozásában. Az első ilyen átfedés éppen annak elismerésében jelenik meg, hogy többféle igazságosság-koncepció versenyezhet egymással, sőt ezek érvei nem feltétlenül egymást kizáróak. A másik, az emberi jogok eszméjében is testet öltő igazságosság felfogás, amely az emberek egyenlő méltóságára és a korlátozott hatalom elvére épít. A fenti két átfedésből építhető fel a modern állam alapvető legitimációs bázisa. A politikai igazságosság ebből a szempontból nem más, mint az uralom és kényszer legitimációjának és korlátozásának kérdése (Balogh, 2003: 60.). A modernizációs folyamat eltérő szintjei természetesen relativizálhatják az igazságosság iménti felfogását. Ettől eltekintve nem tűnik túlzónak Höffe megállapítása, amely szerint a „politikai igazságosság nem általában az alkotmányos demokrácia körülményei között, hanem *csak* a demokratikus és szociális államban teljesedik ki” (Höffe, 1989: 472.).

David Hume szerint a társadalmak tagjai csak korlátozott szimpátiával – ha egyáltalán – viseltetnek egymás iránt a szűkös erőforrásokért és javakért folytatott versengés során. Az igazságosság szabályainak kell rendet vágni az érdekek és igények konfliktusában. A versengő igények és érdekek kiegyensúlyozásában a jog és az erkölcs játszhat szerepet, ezért ha a jogelvek kölcsönös megállapodáson alapulnak, közel kerülhetünk egy nem csupán jogszerű, hanem igazságos társadalmi berendezkedéshez (Hume, i. m.: 740–744.). „A közérdek nincs természetes módon összekötve az igazságosság szabályainak megfelelő viselkedéssel, hanem csak azután kapcsolódik össze vele, miután mesterséges megegyezés jött létre e szabályok rögzítését illetően.” (Hume, i. m.: 655.) A kölcsönös megállapodás lehetősége nem képzelhető el a korlátozott hatalom és a demokratikus eljárások intézményi garanciái nélkül. Mindezeket kiegészíti az emberi jogok eszméje, amelynek legtömörebb és idevágó interpretációját Kant nyomán úgy foglalhatjuk össze, hogy az igazságos jogrend nem hagy lehetőséget arra, hogy az egyik ember a másikat saját céljainak pusztá eszközeként kezelje, legalábbis azokban az életviszonyokban, amelyek ésszerűen jogi szabályozás alá vonhatók (Kant, 1991: 64.).

LEGITIMITÁS ÉS LOJALITÁS

A hatalom birtokosainak kezében számos eszköz koncentrálódik, amelyekkel elérhetik az állampolgárok/alattvalók engedelmisségét. A legsúlyosabb az erőszak, ami állami kényszer formájában, mint végső eszköz minden államhatalom velejárája. Emellett kifinomult módszer lehet a manipuláció, az állampolgári/alattvalói érdekek felismerésének akadályozása, a stabilitás, konszolidáció biztosítása, a félelemérzet felkeltése, illetve fenntartása (külső, belső ellenségkép, zsarolás), az „oszd meg és uralkodj”-elv alkalmazása, az alternatívátlan-ság hangoztatása. Mindezekkel szemben az engedelmisség készségét az egyéni és kollektív érdekek megjeleníthetőségének, a döntéshozatalban való számba vétel minél nagyobb esélye növeli a legtartósbban és legrugalmasabban. A pusztán engedelmisségi készség az uralmi rend és a fennálló hatalom alapvető igazságosságáról vallott meggyőződés alakulhat, ha a demokratikus rendszer kiegészül a mindenkori többség hatalmát korlátozó állampolgári jogokkal.

Hume sajátos emotivista szkepticizmusa az állampolgárok engedelmisségi készségéről fontos szempontokat szolgáltat a további okfejtéshez. Hume szembeszáll a felvilágosodás korában igen népszerű, Locke-hoz, Rousseau-hoz és másokhoz kötődő szerződéselméleti hagyománnyal. Egy feltételezett egykori szerződésre szerinte nem lehet az állampolgári engedelmisség kötelezettségét alapozni. Hasonlóképpen hiábavaló azzal próbálkozni, hogy az engedelmisség forrását történelmi alapokon magyarázzuk, hiszen a történelemben egymással szembenálló engedelmisségi érveket találunk. Az engedelmisség forrása tulajdonképpen nem más, mint annak felismerése, hogy *érdekünk* a rövid távú irányultságú vágyaink korlátozása. „Hiába vagyunk teljesen meggyőzve róla, hogy az utóbbiak – »a térben-időben távolabbi dolgok« (a szerz.) – az értékesebbek, nem tudjuk ehhez az ítéletünkhöz szabni a viselkedésünket, hanem inkább engedünk szenvedélyeink csábításának, amelyek mindig ahhoz szítanak, ami éppen közel esik hozzánk.” (Hume, i. m.: 724.) Szükségesnek látszik tehát szenvedélyeink korlátozása. Ez a korlátozás azonban nem származhat önmagunkból, csak úgy, ha a politikai eljárók közvetlen érdeke lesz ez a korlátozás, azaz az igazságosság gyakorlása. Az igazságosság gyakorlását tehát a legközvetlenebb érdekévé kell tenni a hatalom gyakorlóinak, akik a felhatalmazottságukkal érdekeltté válnak abban is, hogy a kormányzottakra, az egész társadalomra rákényszerítsék ezt a rendet, érvényesítve ezzel az egymás érdekeinek kölcsönös tisztületén alapuló hosszú távú szempontokat. Így a kormányzat az egyéni szűkkeblűség, az önzés kölcsönösen nagyobb előnyökkel járó korlátozásából ered, az engedelmisség kötelessége pedig az ebből fakadó előnyökből.

A hatalom gyakorlóira iránti engedelmisség tehát fakadhat megszokásból, félelemből, érdekből, vagy tehetetlenségből (Bayer, 1999: 78.). A felsoroltakon

kívül bármelyikhez képest tartósabb, hatékonyabb hatalomgyakorlás megbízhatóbb normakövetést ígér, ha a kormányzottak döntő többsége belső, morális meggyőződése alapján *igazságosnak*, és *jogosnak* ismeri el a hatalmat.

Az igazságosság hite azonban nem feltétlenül racionális belátásból, hanem csupán a kötelező erő presztízséből is fakadhat. Max Weber szerint legitim a rend, ha a cselekvők egy érvényes „rend” képzetéhez igazodnak, amelynek törvényességében, jogosságában hisznek (Weber, 1987: 58–59). Ilyen konszenzus esetén beszélünk *legitim*, vagy *legitimált* „rendről”. Weber a hatalmat olyan kétpólusú társadalmi viszonyrendszerként írja le, melyben a hatalom gyakorlójának esélye van arra, hogy akarátát az alávetettek ellenszegülésének dacára is keresztülvigye. A hatalmi viszony intézményesített *uralmi* viszony formájában is megjelenhet, amelynek egyik típusát az autoritás (parancsolási jog), és az (érdekektől független, feltétlen) engedelmesség kettőssége adja. Nos, ez az a bizonyos autoritás, amely legitimációra szorul. Weber mutatott rá, hogy az uralmon lévők sosem szűnnek meg bizonygatni uralmuk jogosságát, hiszen a politikai uralom minden formája cselekvőképességét az uralmi helyzet (autoritás) megindokolásával próbálja erősíteni (uo.). Ez az indoklás akkor sikeres, tehát az uralom (az intézményesített hatalom) akkor legitim, ha azt az alávetettek elismerésre méltónak tartják. Az elismerésre méltóság voltaképpen *hit*, ami igen sokféle forrásból táplálkozhat. Témám szempontjából a legfontosabb példa erre: elhiszik, hogy az adott autoritás képes *konzolidálni* a viszonyokat (akár igazságtalannak tartott eszközök árán is).

A legitimált politikai hatalom weberi megközelítése, különösen a legitim uralom általa adott tipológiája lehetőséget nyújt ugyan annak megválaszolására, hogy miért mutatható ki nagyfokú alattvalói azonosulás a nem demokratikus rendszerek többféle változatával („tradicionalis”, valamint „karizmatikus” legitim uralom). Vítám annyiban van Weber (és követőinek) tanításaival, amennyiben túl szorosan köti legitimitás felfogását az uralom szilárdságához és konszolidáltságához anélkül, hogy kritikusan viszonyulna e szilárdság és konszolidáltság forrásaihoz, számolna az igazságosság kérdéseinek kihívásaival. Weber értelmezéséből az következik, hogy legitim az az uralom, amelyik bármilyen eszközzel eléri egy meghatározott idő után, hogy önként elfogadják az alávetettek. A hosszú ideig gyakorolt elnyomás és erőszak a belépő generációk tudatába vési az engedelmesség készségét, tehát megvalósul az elismerésre méltóság hite, az elnyomó hatalom konszolidál és hosszú időre úgy rendezkedhet be, hogy alattvalói a fenti értelemben legitimnek tartják. Ettől eltérően a modern demokratikus államok és az emberi jogok eszméjének szempontjai szerint kísérelném meg az általam legitimnek tekinthető hatalom fogalmát le választani a pusztán az állampolgárok lojalitására építő hatalomigazolási kísérletekről.

A legitimált politikai hatalom (rendszer) definícióját az alábbiak szerint Szabó Miklóshoz kapcsolódva fogalmazhatjuk át: legitimált az a politikai rend-

szer, amely iránt akkor is fennáll az állampolgárok engedelmisségi készsége, amikor az adott hatalom nincs olyan eszközök birtokában, hogy az engedelmisséget *erővel* kikényszerítse (Szabó M., 1989: 275–307.). Ellenkező esetben az állampolgárok/alattvalók félelemből *lojálisak* ugyan, de a rendszer legitimitás-deficitben szenved. Látható, hogy ez a megközelítés a legitimitátságot a kényszerítő képesség hiányának próbakövéhez köti, ami nyilvánvalóvá éppen a hatalom kényszerítő képességének szünetelésekor/megszünetekor válik. Jellemző példa lehet erre az a helyzet, ha egy idegen hatalom által megszállt országban az elűzött uralkodó, az emigrációba kényszerített kormány iránti változatlan engedelmisségi készséget a megszálló hatalom csak nyers erőszakkal és csak részlegesen képes megtörni. Weber fentebb érintett felfogásából az következhet, hogy ha a megszálló hatalom képes – bármilyen eszközzel – hosszabb távon konszolidálni hatalmát, akkor legitimmé válik. Vajon megmaradna-e az engedelmisség készsége, a konszolidáló képességéből fakadó hit, ha átmenetileg megsappanna a hatalom ereje? Ennek a kérdésnek a megválaszolása lehet az első lépés a lojalitás és a legitimitás közötti különbségek feltárása felé vezető úton.

Max Weber óta a legitimitációprobléma értelmezései számos irányban fejlődtek tovább. Ezek közül az egyik irány a formális-rationális jog legalitást biztosító szerepét kiegészíti, illetve felváltja az erkölcsi megalapozású emberi jogok legitimitációs szerepének hangsúlyozásával. A legitimitásnak az emberi jogokkal való összekapcsolása természetesen jóval megelőzi Weibert; Locke, Rousseau munkáit elegendő említeni, Weber után pedig mindenekelőtt Rawls-t, vagy Beethamet. Beethamnél a legitimitás második szintje ugyanis a normatív igazolás szintje, ahol a hatalomnak azt kell bizonyítania, hogy megfelelő-e az emberek erkölcsi érzékének és elvárásainak a hatalom, illetve azok a jogi normák, amelyekre a hatalom épül, továbbá melyeket a hatalom kibocsájt (Beetham, 1991: 3.). Természetesen az emberi jogok mai interpretációi és egy konkrét társadalom többségének erkölcsi érzülete nem feltétlenül konvergálnak, de az elnyomó rezsimek esetében legalább az emberi szabadságjogok igénye, mint a többség erkölcsi érzületét átható vágy valószínűsíthető (1). A másik jelentős fejlemény az új szereplők (civil társadalom), és új tényezők (privát gazdasági szereplők) bevonása a legitimitáció kérdéskörébe vizsgálataiba, például Andrew Arato munkáiban (2). A harmadik, elsősorban Habermas munkáival fémjelvezhető irány a hatalom gyakorlói és az alávetettek közötti viszony merev szembeállítását finomítja a döntéshozatalban való részvétel intézményeinek, a részvétel kommunikációs tereinek a legitimitációs folyamat legfontosabb szféráiként történő bemutatásával (3).

Az állampolgárok lojalitását lehet biztosítani klientúra építésével (1.), haszonelvű populista ígéretetek teljesítésével (2.), de ezek önmagukban nem biztosítják a legitimitást. A korrupció, a normák kijátszása pedig egyszerűen aláássa a legitimitást, ami egészen eltűnik, ha általánossá válik a normakövetés

hiánya (3.). Ekkor a lojalitás azon alapulhat, hogy mindenki cinkossá válik a normák kijátszásában. A következő példákban a fentebb szereplő legitimitás-értelmezés, valamint az állampolgári lojalitás egyes változatai közötti eltéréseket szeretném mindezek alapján illusztrálni.

1. Az állampolgár klienssé változik. A politikai hatalom gyakorlóinak ekkor elemi érdekévé válik az állampolgárok *kiszolgálása*. A klienssé tett/alakult közösség nem igényli a mindenkori hatalmat féken tartó emberi jogokat, a közügyekben való érdemi részvétel lehetőségét, az autonóm politikai szerveződés nyitott tereit.

Habermas ezt a jelenséget a modern jóléti állam túlburjánzó feladataival hozza összefüggésbe. A polgári állam a konfliktusokat az „elosztásért folytatott intézményes harcoként” integrálja a politikai rendszerbe (Habermas, 1994: 205.). A modern jóléti állam ugyanis szolgáltató állam, amely legitimációs szempontból alapvető ellentmondást rejt magában. A kliensek kiszolgálása érdekében egyre nagyobb mértékű újraelosztást kénytelen végrehajtani, ugyanakkor igényli hatalmi pozícióinak erősítését is. Habermas a szociális állam tömegdemokráciájának nevezi azt a modellt, ahol az ellenzéki szerepek intézményesülnek, a legitimációs viták nyíltan és folyamatosan jelen lehetnek, melyek a kormányváltás lehetőségében kanalizálódnak.

Ezzel párhuzamosan a szociális államnak biztosítania kell a gazdasági növekedést, a kollektív szükségletek kielégítésének minél szélesebb skáláját, az egyenlőtlenségek csökkentését, mindezt anélkül, hogy megsértené a kapitalista gazdaság működésének alapfeltételeit. Az ilyen állam Habermas szerint két stratégia közül választhat; vagy megpróbálja a kapitalista gazdaság diszfunkcióit a polgárok által még elfogadható keretek között tartani, vagy minden erejével arra törekszik, hogy az *elfogadhatóság küszöbét* lejjebb tolja. Ellenkező esetben megjelennek a delegitimáció aggasztó jelei (Habermas, i. m.: 210.).

A „kései kapitalizmus” sajátos paradoxona, hogy fokozott mértékben szorul rá a legitimációra, miközben egyre kevésbé képes azt garantálni. A politikától részben függetlenedő szféra, a gazdaság a kapitalizmus korábbi szakaszában a legitimáció alapjául szolgálhatott, később az emancipálódó erők kivívták a demokratikus részvétel egyre szélesedő jogait, illetve elérték, hogy az emberi jogok bővülő listája a tételes jog részévé váljon. Mindez nem volt elég azonban ahhoz, hogy a legitimáló akaratképzés ellenőrzése alá vonja a gazdasági menedzsment erőit, így jött létre egy tartalmilag *diffúz tömeglojalítás*, amelyhez nem kapcsolódott az érdemi részvétel lehetőségének biztosítása. Ezt nevezte Habermas formális demokráciának, amely a pénz, a szabadidő, a „privát” élet védelme és a biztonság ígéretével semlegesítette a kevésbé rendszerkonform erőket. A nyilvánosság terei tehát depolitizálódtak, aminek

igazolására tökéletesen alkalmasnak látszanak Weber és Schumpeter elit-elméletei (Habermas, 1994: 64–65.). Később, a kilencvenes évektől azonban az állampolgárok új kommunikációs tereket vesznek birtokba, az egyre inkább uralommentes kommunikációban a nyilvános vitán keresztül formálódó (deliberatív) demokrácia reménye sejlik fel. Habermas szerint ez a fejlemény ad reményt a legitimációs krízis enyhítésére.

Habermas az állampolgár klienssé változásának folyamatát tehát nem a hatalmi klientúraépítés következményeivel azonosítja, de felfogható gondolatmenete egy sajátos, rejtett, ugyanakkor igen széles körre kiterjedő klientúraépítés leírásának is, amelyhez elsősorban a befolyásolás, a manipuláció eszközeit veszi igénybe a hatalom.

A kliens jelleg szerteágazó, egymástól eltérő hiteken alapulhat, például az *erős kéz* iránti igényen is, így amíg a hatalom keze valóban erősnek bizonyul a vélt ellenséggel szemben, a lojalitás töretlen marad, de amint a kliensek érdekköreire is lesújt, mindez megszűnik. A kliens jelleg legfőbb etikai veszélye, hogy a kliens nem emel kifogást, nem szól kritikusan mindaddig, amíg saját szűken vett érdekeit a hatalom nem sérti. Akár arisztotelészi értelemben tekintünk egy államra, akár a konstruktivista racionalisták szemével, a kliens magatartás mindenképpen *igazságtalan*. Első esetben az állampolgárok közössége az erények gyakorlásának, a jobb emberré válás lehetőségének a terepe, amitől a kliens éppenséggel elzárkózik. A másodikként említett konstruktivista racionalisták szerint az állam pártatlan kerete a jó életről alkotott eltérő koncepciók megvalósításának. A kliensekből álló politikai közösség tagjait azonban a hatalomtól való egyirányú függésükön túl semmiféle „átfedésekből létrejövő konszenzus” (Rawls, 1997: 457.; Rawls, 1992: 254.) nem fűzi össze, és az „arányos egyenlőség” arisztotelészi elve sem érvényesül (Arisztotelész, 1971: 1130a 4–1131a 9).

2. Az a hatalom, amelyik kizárólag *anyagi előnyök biztosításával* éri el az engedelmisségi készséget, nem legitimált. Az állampolgárok nagy része ebben az esetben is várhatóan lojalitást tanúsít ugyan, de ez nem egyenlő a legitimált hatalommal. A lojalitás háttérben itt egyértelműen érdek, mégpedig anyagi érdek mutatható ki. Élesebben fogalmazva az ilyen hatalom korrumpálja alattvalóit, megvásárolja őket. Természetesen legitimáló tényező, ha az anyagi előnyök minél szélesebb kör számára hozzáférhetőek, a példában ugyanakkor arról van szó, hogy a hatalom kizárólag ezzel az eszközzel él. Az előző pontban Habermas elméletével kapcsolatos fejtegetések itt folytathatóak. „Az emberek pénzt, biztonságot és szabadidőt akarnak”, a fejlett tőkés országok polgárainak tipikus életformája a birtokló individualizmus (Habermas, i. m.: 211.). A boldogság keresésének ideája hajlamos az anyagi javak felhalmozá-

sának céljává redukálódni. Legitimációs szempontból a kérdés az, milyen mértékben sikerül a hatalom (nem csak a politikai hatalom) birtokosainak ezt az általános közérzetet fenntartani és milyen erők képesek kibújni a fenntartásban érdekelt kontrollmechanizmusok hatásai alól. A fogyasztás egyszerre szül frusztrációt (a „sohasem elég” érzése) és elégedettséget a rendszer *egészsével* kapcsolatban, ami a legbiztosabb bázisa az állampolgári lojalitásnak. Meg kell ugyanakkor jegyezni, részben a fogyasztói társadalmak „egydimenziós” mindenhatóságának teoretikusaival szemben, hogy ezek a rendszerek adták és adják a jogok kiterjesztésének, az életformák emancipációjának legígéretesebb lehetőségeit. Ezek a lehetőségek a legitimitás igénye felől is értelmezhetőek, messze túlmutatva a fogyasztás lojalitást eredményező biztonságos szféráin. Ennek tudható be a Habermas által ugyancsak elismert vívmány; a legitimációról állandó, nyílt és formalizált vita folyhat a modern demokráciákban.

3. A normák általános követése, vagy a normák általános megkérdőjelezése kapcsán szintén fontos különbségek mutathatók ki a rendszerek legitimitásága kapcsán. A legitimált rendszerekben a normakövetés viszonylag magas fokú, de még ennél is fontosabb az, hogy *önkéntes*, meggyőződésből fakad. A súlyos legitimitás-deficittel terhelt rendszerekben a normák *kijátszása* a jellemző a konszolidáltabb korszakokban. A normák kijátszása nem tűnik a hatalom iránti lojalitás felmondásának, ellenkezőleg, a lojalitás álarcá mögött, összekacsintva elkövetett tett, melynek megítélése az adott norma igazságosságáról vallott meggyőződéseken múlik. A kiskapuk, külön utak, háttéralkuk, a korrupció felülírják az írott és íratlan szabályokat. A szabályok „mindenkire” vonatkoznak, kivéve azokat, akiknek van mersze, befolyása, tekintélye, pénze áthágni azokat. Ilyen körülmények között a szabályok valójában senkire sem vonatkoznak, hiszen azok kijátszása válik általánossá. A politikai elit erre az attitűdre rá is erősíthet, ha hasonló mintákat közvetít. A legsúlyosabb paradoxon, hogy a normák általános kijátszása, megkerülése beivódhat a közösség „erkölcsi” érzületébe, megfelelhet az emberek általános „erkölcsi” elvárásainak, kielégítve ezzel a Beetham által említett második legitimációs szintet. Röviden, „ha fent lopnak, csalnak, hazudnak, ezt elismerésre méltó teljesítménynek tartom, ha engem is hagynak lopni, csalni, hazudni és ezt sikeresen teszem”. Hazánk történelmének igen súlyos öröksége a szabályok kijátszását széles körben mintának tekintő érzület, amelynek gyökerei évszázadokra nyúlnak vissza. A konszolidáltság azonban összeomolhat, és tömegessé válhat a normákkal való *szembeszegülés*, ami viszont azt jelenti, hogy hiányzik mind a hatalom legitimitásága, mind az iránta megnyilvánuló lojalitás. A normákkal való nyílt és tömeges szembeszegülést tehát világosan el

kell határolnunk a normák kijátszásának széles körben tapasztalható tendenciájától.

A komunitárius politikai filozófia vitatja, hogy lennének olyan egyetemesen érvényes morális elvek, amelyekre a jog és az állam igazságosságát lehetne alapozni. Vajon a modernitás magabiztos felsőbbrendűség-tudatát tükrözik Hume és Kant fentebb idézett gondolatai? A helyzet korántsem egyértelmű, ha összevetjük a híres komunitárius filozófus, Michael Walzer tételét a fenti három ponttal. „Egy társadalmi berendezkedés akkor és csak akkor igazságos, ha a társadalmilag hasznos javak és szükségszerű terhek elosztása megfelel a tagjai által nekik tulajdonított jelentésnek, jelentőségnek” (Walzer, 1985: 313.). Vajon a jogok, lehetőségek, hivatali pozíciók jelentése lehet-e más egy *modern* államban, mint amit Hume és Kant megfogalmazott a procedurális minimumról és az emberi jogokról? Morálisan ugyanis védhetetlen az olyan érvelés, amely a hatalom, az előjogok, a korrupt módon szerzett anyagi előnyök haszonélvezői részéről az ő érdemeiket, kiválóságukat, karizmájukat, kivételes képességüket, pótolhatatlanságukat, küldetésüket hivatott igazolni szemben a procedurális minimummal és más emberek eszközként való használatának következetes erkölcsi tilalmával. Tradicionális uralmi formákra természetesen nem alkalmazható ez az okfejtés, mindenesetre az ilyen uralmi formák igazságosság szerinti megítélése igen bonyolult feladat, könnyen sodródhatunk a kulturális felsőbbrendűség és a kulturális relativizmus közötti vita útvesztőjébe.

JELLEGZETES LEGITIMÁCIÓS IGÉNYEK

A legitimitás és a lojalitás közötti különbség tisztázása után vegyük sorra a jellegzetes legitimációs bázisokat, melyeket az elmúlt száz év magyar történelmében a politikai rendszerek hangoztattak.

A *demokratikus legitimitáció* igénye reveláció-szerűen tört előre 1989–1990-ben. Hosszú utat járt be addig, míg tartalmi elemei egyre inkább kikoptak, és az egyszeri, parlamenti választáson kifejezett, fölényes többségen alapuló felhatalmazottság ismételtetésévé redukálódott. A demokratikus legitimitáció azonban többet jelent ciklusonként megtartott szabad választásokon történő felhatalmazásnál. Jelenti mindenekelőtt a korlátozott hatalom elvének érvényesülését, a fékek és egyensúlyok elismerését, a szabad nyilvánosság garanciáit. Mindezek hiányában lojalitásnál többre aligha számíthat a hatalom, pedig a demokratikus legitimitással rendelkező hatalom arról ismerszik meg, hogy azok is elfogadják feljogosítottságát és követni készséget mutatnak parancsainak nagy része iránt, akik nem rá szavaztak. Nevezhetjük ezt, utalva az elő-

zökben leírtakra *procedurális* legitimitásnak is, hiszen az eljárásokon, az akaratképzési, érdekartikulációs folyamat nyitottságán van a hangsúly.

Hazánk történelmében és jelenében is felbukkan a *nemzeti* legitimitáció. Az engedelmisség készsége ebben az esetben a „nemzeti érdek” hiteles képviselőjébe, a hazafiságba vetett hiten alapul. A Horthy-korszak jellemzően ezt a legitimitációs forrást alkalmazta a demokratikus helyett. Mindenesetre, ha a fenti értelemben vett demokratikus legitimitációs bázis léket kap, jobboldali politikusok napjainkban tipikusan folyamodnak nemzeti legitimitációért. Korlátozott, vagy hiányzó szuverenitású országok esetében jellemző, hogy a demokratikus és a nemzeti legitimitáció egyszerre fogalmazódik meg igényként, ahogy ez történt 1956 októberében Magyarországon. Szuverén országok esetében a kettő tipikusan inkább konkurál egymással.

Habermas meggyőzően mutatja be a legitimitációs indokok fejlődéstörténetéből kirajzolható hierarchiát, legalábbis, ha azokat megpróbáljuk azok meggyőző ereje szerint rangsorolni. Minden korábbi, meghaladott legitimitációs bázis a következő magasabb fokra lépéskor elértéktelenedik. Az archaikus korban a mitikus gondolkodás, azt követően a kozmológiai, vallási gondolkodás alakzatai, majd a szabadnak és egyenlőnek tekintett személyek közötti *racionális megegyezés* vált dominánssá (Habermas, i. m.: 193.). A modernitás döntő fordulata abban állt, hogy míg korábban különleges képességűnek tartott egyének (bölcsek, próféták, papok) interpretálták a rendezett világra vonatkozó tudás eszméjét, addig a modernitás fordulatával kezdődően ugyanezt egyenlőnek tekintett személyek veszik át. Akár társadalmi szerződésből (Locke, Rousseau), akár erkölcsi emotivizmusból (Hume) vezetjük le az igazságosság elveit, az emberi ösztönök helyébe egy ésszerű, nagyobb jóval kecsegtető rend lép, amelynek formálásában immár nem csak a „kiválasztottak” vehetnek részt. Az olyan végső legitimáló indokok, mint a nemzet, csak korlátozottan illeszthetők a fenti fejlődéstörténet utóbbi fázisába. A nemzeti tudat integráló ereje nem pótolhatja (legalábbis hosszú távon) a modern polgári államokban az elosztás igazságosságáért folyó nyílt küzdelem lehetőségéből, az autonóm élet-szférák biztonságából fakadó legitimitációs forrásokat.

A másik, tipikusan a nemzeti legitimitációval konkuráló legitimitációs bázis a *modernizáció*. Tragikus öröksége hazánk történelmének, hogy a modernizáció és a nemzet, mint legitimitációs hivatkozások egymást kizáróan jelentek meg, kivételként talán csak az 1830-as évektől kibontakozó liberális ellenzéki mozgalom szolgálhat. A modernizációra, mint a rendszert legitimáló értékre tipikusan a Kádár-rendszer hivatkozott. A rendszer mellőzte a procedurális legitimitációt, helyét az ideológiában megfogalmazott tartalmi célok vették át, amely a kormányzottakkal való konszenzuskeresés helyébe a pusztán politikai akarat dominanciáját helyezte (Bayer, 1997: 209.). A „modernizáció”, mint hivatkozási alap fennmaradt a rendszerváltás utáni MSZP–SZDSZ kormányok

idején is, bár ez ekkor már tipikusan a nyugat elvárásai szerinti politikát jelentette, míg Kádár idején a fogyasztás átlagos szintjének emelésében és a mezőgazdaság korszerűsítésében mutatkozott meg. Ugyanaz figyelhető meg, csak fordított előjellel a modernizációval, mint legitimáló értékkel kapcsolatban, mint a nemzeti legitimációval: ha a demokratikus legitimációs bázis gyengül, a magyar politikai térben baloldalinak tartott politikusok a modernizáció felkent apostolaivá válnak, némi elitizmussal, felvilágosult abszolutista hajlammal kívánják a „helyes útra” terelni népüket. A modernizáció érvkészlete ráadásul szöges ellentéte a nemzeti romantizmus érzelmi hatóerejének. A modernizációs ígéretek nem képesek betölteni azt az űrt, amit a nemzeti romantika kiiktatása szabadon hagy. Talán ezzel is magyarázható az a napjaink hazai közéletében tapasztalható jelenség, ami a jobb és szélsőjobboldal jelentős mozgósító erejében ölt testet: hazánk történelmének elmúlt hatvanöt évében a modernizációs legitimációs hivatkozások időtartamukat tekintve sokszoros fölényben voltak a nemzeti legitimációs hivatkozásokkal szemben. Mostanra az inga a másik végpont felé leng.

A három fenti alternatíva közül úgy tűnik az első, a demokratikus legitimitás túri leginkább a konfliktusokat, ez képes leginkább a vereségek túlélésére, a presztízsveszteségre. Láthatjuk, hogy tipikusan éppen a demokratikus legitimitás hiányosságait, vagy teljes hiányát hivatottak pótolni a nemzetre, vagy a modernizációra épített legitimitás igények. Konszolidált korszakokban (1920-as évek, 70-es évek) ezek a (nemzeti vagy modernizációs) stratégiák ugyanakkor a kormányzottak részéről nagyfokú követni készséget eredményeztek Magyarországon. A nemzeti, vagy modernizációs uralom igazolási kísérletei *ideológiai* típusúak, önmagukban nem teremtenek legitimitást a jogállami biztosítékok és a demokrácia procedurális garanciái nélkül.

A DEMOKRATIKUS LEGITIMITÁS ELLENERŐI

Vizsgáljuk meg mindezek után, melyek a demokratikus legitimitást tipikusan ellehetetlenítő tényezők.

- A forradalmi ethosz, melynek lényege Lukács György szavaival élve, hogy „tagadja a fennálló és fennállt jogrendeknek erkölcsi létjogosultságát és történetfilozófiai aktualitását, számára tehát *kizárólag* taktikai kérdéssé válik, számol-e velük egyáltalán, és ha igen, mennyiben” (Lukács, 1987: 125.). A demokratikus legitimitás alacsony fokát, vagy hiányát jelzi, ha tömegek érzik úgy, hogy a fennálló jogrend erkölcsi létjogosultsága kétségbe vonható. A forradalmi ethosz pusztán taktikai, és átmeneti kérdésnek tekinti a fennálló normákhoz való alkalmazkodást. A liberális demokráciák egyik sajátos paradoxona, hogy a szabadságjogokat azoktól sem tagadják meg, akik pusztán a forradalmi taktika részeként

- hivatkoznak rájuk, de olyan rendszerért küzdenek, amely minden bizonnyal korlátozná, vagy elfojtaná azokat.
- A jog a hatalom korlátjából a hatalom rövid távú politikai céljainak eszközévé válik, alárendelődik a választott többség hatalomtechnikai érdekeinek.
 - A hatalom döntései mögött ellenőrizhetetlen erők rejtőznek, kiterjedt háttéralkuk és intézményesült korrupció jellemző.
 - A hatalom birtokosai az alternatívatlanságot súlykolják. Itt az ellenfél kiiktatásának kísérletei történhetnek a nemzeti/nem nemzeti, a szakértő/dilettáns, a hatalomra érett/éretlen mesterségesen kreált törésvonalak mentén. A hatalom birtokosai saját hatalmuk egyedül üdvözítő voltát olykor harcoss retorikával, olykor az ellenfél politikai karaktergyilkosságával, olykor kirekesztő szlogenek szajkózásával próbálják bizonygatni.
 - A közszféra túlpolitizáltsága. A közigazgatástól az oktatásig számos olyan terület van, ahol az informális és formális függőségi viszonyok torzítják ezeket az alrendszereket, hacsak nem a napi politikai akarat kiszolgálására jöttek ezek létre. A demokratikus legitimitás éppen az alrendszerek autonómiájából nőhet ki, ha a nepotizmus és a szervilizmus diadalmaskodik, akkor a hatalomnak más módon kell igazolnia önmagát.
 - A politikai rendszer egyik funkciója a politikai szocializáció, amennyiben demokratikus legitimitásra tart igényt. Nem szolgálja ezt az igényt a végtelenül lebutított politikai kommunikáció, például a „jók vs. gonoszok” típusú szembeállítások. A közügyekről való gondolkodás és a felelős állampolgári magatartás ugyanis alternatívák felismerésén alapul. Ez a képesség csak kismértékben műveltség, iskolázottság kérdése, sokkal inkább egyéni beállítottság; arányérzék, megfontoltság, következetesség, reflexióra való képesség (Szabó, 2012: 129–130.).
 - Az irracionalitás reneszánsza napjainkban egyre nyilvánvalóbbá válik. Újabb és újabb transzcendens legitimációs igények bukkannak fel, amelyek áttörnek a tradicionális kultúrák (pl. iszlám világ) határait, és Európában is felbukkannak. Az irracionalitás előretörése defenzívába kényszeríti mindazokat, akik a racionális legitimációs elvek mellett törnek lándzsát. Az irracionalitás ellenforradalma megkérdőjelezi a hatalom gyakorlóinak felelősségét az állampolgárok tudatának szándékos elhomályosításában, igazságtalan társadalmi viszonyokat prezentál úgy, hogy az alávettetteknek az igazságosabb elrendezés igénye *meg se forduljon a fejében*. A racionális politizálás hívei szempontjából sajnálatos, hogy ennek biztosítására manapság egy önálló, ráadásul jól fizetett szakma épül, a politikai marketing, mely a döntések, programok megfelelő cso-

magolásával, tálalásával teszi gyakran nehezen felismerhetővé a választó valós érdekeit.

- A demokratikus legitimitás tehát *felelősségteljes állampolgárokat* (is) feltételez. Éppen a felelősségteljessé válással szemben hat az a jelenség, amit Susan Greenfield „senki-identitásnak” nevez. Ennek lényege, hogy a képernyők (számítógép, tévé, mobiltelefon) előtt töltött túlságosan hosszú idő sajátos elváltozásokhoz vezet az emberi agyban. A virtuális világban való túlzott időzés elsorvasztja agyunk azon képességét, amely az absztrakt és metaforikus gondolkodásra tesz képessé bennünket, így jön létre a „senki-identitás”. Ennek jellegzetessége, hogy összemosódik a virtuális a valósággal, a biztonságos, sokszor anonim virtuális világba húzódik vissza az egyén. Az ilyen egyén számára nincs idő mérlegelni, egyéni döntéseket hozni, hiszen a folyamatos jelen állapotában van, eltűnnek a morális tartalmak elméjéből, gyengül, vagy megszűnik a következmények felismerési képessége. A „senki-identitású” egyén nem kérdez rá a dolgok céljára, értelmére, csak a célhoz vezető út számít, hogy ez az út minél rövidebb és gyorsabb legyen (Greenfield, 2009). Ilyen körülmények között illúzió felelősségteljes állampolgárokról beszélni, ráadásul a morális tartalom pusztulása miatt az igazságosság értéke teljességgel relativizálódhat, és a legnyersebb egoizmusba torollhat.

A DEMOKRATIKUS LEGITIMÁCIÓ ALAPFELTÉTELEI

A demokratikus legitimitásra leselkedő imént felsorolt veszélyek hatásosan ütköztethetők azokkal az alapvető követelményekkel, amelyeket a modern demokráciák paradigmatis jegeinek tekint a politikatudományokba bevezető irodalom. Domenico Fisichella (1994: 270–276.) például a következőket emeli ki. Mindenekelőtt ezekben a rendszerekben az egyén kifejezheti egyet nem értését anélkül, hogy emiatt szükségszerűen ellenségnek tartanak. Ráadásul törvény által garantált joga van békésen átvenni a hatalmat azoknak az erőknél, amelyekben maga is részt vesz vagy támogat. A modern demokráciákban a részérdekek hozzájárulnak az általános érdek (végső soron a közjó) meghatározásához. Az ilyen rendszerekben az emberek és közösségeik életének csupán *egyik* dimenziója a politika, a társadalomban, a gazdaságban, a kultúrában és a privát életben számos védett terület élvez autonómiát, így ezek a területek a politika korlátaiként értelmezhetőek. A demokratikus politika a konfliktusok *szintézisére* törekszik, megakadályozva ezzel egyrészt azok parttalanú válását, másrészt elfojtását. A modern demokrácia a szabad emberek közösségére épül, ami nem nélkülözheti az *állammal szembeni* szabadságot. Ebből következik,

hogy a modern demokrácia nem pusztán a többség elvének érvényesülését jelenti, hanem a kisebbségek és egyének számára biztosított garanciákkal korrigált többségi elvet. Demokratikus rendszerben konszenzus jöhet létre, sőt olykor létre kell, hogy jöjjön a többségi szavazás gyakorlatát nélkülöző formákban is. Ilyen alapvető konszenzus, hogy egy közösség egyenlő választójoggal rendelkező tagjai valóban ugyanazon politikai közösség tagjainak tekintik magukat, függetlenül a közöttük lévő etnikai, vallási, nyelvi, értékrendbeli, műveltségi, vagyoni, életkori, vagy osztálykülönbségektől. Ilyen alapvető konszenzus nélkül nem beszélhetünk modern démoszról, így szertefoszlik a demokratikus legitimitáció alapja, a demokratikus közösség. A modern demokratikus rendszerekben nem fordulhat elő, hogy a politikai rendszer számos szereplője és arénája közül egy szereplő uralja a többit, vagy maga alá gyűrje az összes arénát. A pártok, a hatalmi ágak intézményei, az érdekképviseleti szervezetek, a civil társadalom, a médiumok különféle módokon működő, egymásra ható és egymást is ellenőrző szférák. A demokratikus rendszerek polgárai több csoporthoz tartozhatnak egyszerre, több irányban lehetnek lojálisak. A rendszer mindössze az alapvető szabályok betartását követeli meg, azt, hogy az esetleg konkuráló egyéni lojalitások ne legyenek ellentmondásban a konfliktusok békés megoldásának alapelvével.

Az alábbiakban megkísérlem összefoglalni azokat a minimális feltételeket, amelyek megalapozhatják a demokratikus legitimitást. Mindenekelőtt a közjó, és az igazságosság értelmezése folyamatos szabad vitákra kell, hogy alapuljon, elfogadva azt is, hogy akár több vízió lehet legitim. A politikai hatalom birtokosai ennek érdekében törekednek a politikai szocializáció kiterjesztésére, valamint a célracionális és az elvszerű cselekvés egyensúlyára. A jogrend kiszámíthatóan működik, a hatalom túlterjeszkedését is korlátozza. A közpénzek felhasználása döntően átlátható, világos a pártfinanszírozás, a közbeszerzés szabályozása, működik a hatósági kontroll. A hatalom birtokosai az erő nyelve helyett a szélesebb körű érdekegyeztetésre törekednek, a lehető legszélesebb teret biztosítva az érdekartikulációs és érdekkonvergációs folyamatoknak. A demokratikus ethosz megjelenik a köznevelésben, a médiumokban, demokratikus minták közvetítődnek a családotól a munkahelyekig. A jogok és kötelességek közérthető formában a kötelező iskolai tananyag részévé válnak. A hátrányos helyzetű csoportok a nyilvános viták részesei, támogatást kap a társadalmi szolidaritás a bünbakképzés helyett. A nyilvánosság és a civil társadalom nem a hatalom ellenségei, hanem kontrolljai, garanciális jogokat élveznek és működésüknek biztosítottak az anyagi alapjai.

Látható tehát, hogy a demokratikus legitimitás feltételei között egyaránt találunk intézményi-jogi jellegű elemeket, illetve a szereplők kultúrájára, mentalitására, erkölcsiségére vonatkozó kritériumokat. Egyik feltételezi a másikat: demokratikus intézmények diszfunkcionálissá, üressé válnak demokratikus ethosszal bíró emberek nélkül, a demokratikus ethosz képviselői pedig „hon-

talanná” demokratikus érzületű többség, vagy demokratikusan működtethető intézmények nélkül.

Nyilván sokan gondolják, hogy mindez idegen a hatalom természetétől, ezért még a fejlett világ nagy részén is csupán vágyalomnak tekinthető. Kétségtelen azonban, hogy sok múlik a hatalom erkölcsi bázisán, annak roska-dozásán, vagy hiányán. A demokratikus ethoszt erkölcsi bázisként tekintő hatalom lehetséges és kívánatos is. A rendszer struktúrája szintén kulcskérdés, az alkotmány, a jogrend nagyban segítheti a fenti kívánalmak teljesülését. De nem elhanyagolható az emberi tényező sem, vagyis az, hogy a hatalom birtokosai voltaképpen *milyen emberek*. Bibó István híres mondata tökéletes sommázata a kérdésnek: „Demokratának lenni annyi, mint nem félni” (Bibó, 2004: 2–220.). Ez jelenti azt, hogy a demokrata igényli a legitimált hatalmat, és azt is, hogy nem fél szembenézni a felmerülő konfliktusokkal. Sőt, a demokrata abban különbözik a fundamentalistától, hogy a *kétkedést* nem bűnnek, hanem erénynek, az *ellentmondást*, ellenvéleményt nem támadásnak, hanem megfontolás tárgyának, *saját tévedését* nem eltussolandó, kimagyarázandó gyengeségnek, hanem az önfejlődés lehetséges stációjának tekinti. Nyilvánvaló, hogy bármelyik hatalom, amelyik bebetonozza saját hatalmát a ciklusát messze túlélő, az esetleges új kormányt megbénító intézkedésekkel, bármelyik hatalom, amelyik túlzottan presztízsérzékeny, az a hatalom *fél*.

Michael Walzer tömör és meggyőző összefoglalását adta a tisztességes demokratikus politikus karakterének. Mindenekelőtt az ilyen politikus célratörő, célracionális, tisztában van, hogy döntéseit az eredményesség, a *siker* mérlegén mérik. Másfelől az ilyen politikus képes szembenézni az erkölcsi konfliktusokkal, saját erejére támaszkodva kész ezeknek a konfliktusoknak a nyilvános megvitatására, ha kell, akár *magányos hősként* is. Harmadrészt vállalja az esetleges erkölcsi vétség terheit, annak következményeit, nem nélkülözi az önkritika képességét, azaz *felelősségteljes* (Walzer, 1973: 178.).

A demokratikus politikai rendszer nem csodaszer, akut társadalmi feszültségek terhelhetik, ugyanakkor más rendszerekkel szemben a konfliktusok kanalizálhatósága, az érdekek megjeleníthetősége alapján lényegesen vonzóbb mindazok számára, akik hisznek a társadalmi konfliktusok ésszerű megvitatásában és az állami (és forradalmi) erőszakot csak a legvégső eszközként fogadják el. A demokratikus politikus tetteiről, döntéseiről az állampolgárok közössége a nyilvánosság intézményein keresztül folyamatosan ítéletet alkot. A legfőbb ítélet a szabad választásokon születik. A demokratikus politikus éppen emiatt szembe kell hogy nézzen azzal, hogy hosszabb távú tervei nem érhetnek be a választási ciklusok szorítása miatt. Erkölcsi értelemben nem helytelen az igazság elhallgatása, az ügynevezett kegyes hazugság sem, ha a hosszabb távon beérő eredmények igazolják. A politika etikája szigorúan konzekvencialista (Kis, 2004: 274–292.). A jó eredmény felmentő erejű lehet, ezért a politikai etikában hangsúlyoznunk kell a *vétkesség nélküli rossz* (blameless

wrongdoing) lehetőségét és jelentőségét (Walzer, i. m.: 166.). A nagy formátumú és erkölcsi integritással jellemezhető személyiségű politikus olykor kénytelen olyat is véghezvinni, amivel szemben erkölcsi fenntartásai vannak, de ez sokkal jobb, mintha valaki *erkölcsi fenntartások nélkül* is képes ugyanazt megtenni. Ennél is fontosabb, hogy kizárólag az erkölcsi integritással rendelkező politikusnak van komoly esélye rá, hogy *ne kövessen el ilyesmit, amikor nem feltétlenül szükséges* (Williams, 1981: 62.). Erkölcsi szempontból sokkal súlyosabb, és vétkesség nélkülinek sem tekinthető, ha valaki akkor is lojális marad a pártjához, vezetőjéhez, ha ezzel egy nyilvánvalóan nagyobb rossz fennmaradásához, vagy további romlásához asszisztál. Vétkesek közt cinkos, aki néma – tartja a mondás, a demokratikus legitimitás így kiüresedik, a gyávaság és kisszerűség uralkodik a konfliktusok méltányos feltételek közötti megvitatása helyett.

A demokratikus legitimitás tehát igényel demokratikus intézményeket és demokratikus elkötelezettségű politikusokat is, akik világosan fogalmazzák meg és kínálják fel a politikai alternatívákat. Az állampolgári érdekekre a hosszú távon remélt közjő szempontjából támaszkodnak, betöltik politikai szocializációs funkciójukat, a hatalmat ideiglenes szolgálatnak, és nem a kiválasztottak küldetésének tekintik.

JEGYZETEK

- ¹ A fogalmi finomítás érdekében megjegyzendő, hogy a „rend” és a „rendszer” (Ordnung és System) legitimitása csak részleges átfedésben van Weber szóhasználatában. A hivatkozott legitimitás-definíció a „rend”-ről, azaz a rend meghatározásának folyamatáról, elsősorban az erre vonatkozó normák érvényességéről szól. A „rendszer”, azaz a politikai-hatalmi berendezkedés, mint nagyobb egész legitimitását mindez közvetve érinti.
- ² Az 1920-as évekre közvetlenül vetült rá a trianoni trauma, így a bethleni konszolidáció eszköztárában a nemzeti hivatkozásokra széles tömegek rezonáltak.

IRODALOM

- Arisztotelész (1971): *Nikomakhoszi Etika*. Budapest, Magyar Helikon.
- Balogh István (2003): A politikai igazságosságról (Otfried Höffe politikai filozófiája) I. rész. *Politikatudományi Szemle*, 2003. 3. szám 59–78.
- Bayer József (1997): *A politikai legitimitás*. Budapest, Napvilág–MTA Scientia Humana.
- Bayer József (1999): *A politikatudomány alapjai*. Budapest, Napvilág.
- Beetham, David (1991): *The Legitimation of Power*. Atlantic Highlands N. J. Humanities Press International.
- Bibó István (2004): *Válogatott tanulmányok II*. Budapest, Corvina.
- Fisichella, Domenico (1994): *A politikatudomány alapvonalai*. Miskolc, IC(P) Holding Rt.

- Greenfield, Susan (2009): *Identitás a XXI. században*. Budapest, HVG Könyvek.
- Habermas, Jürgen (1994): Legitimációs problémák a modern államban. In: *Válogatott tanulmányok*. Budapest, Atlantisz. 183–221.
- Habermas, Jürgen (1994): Válságtendenciák a kései kapitalizmusban. In: *Válogatott tanulmányok*. Budapest, Atlantisz. 59–139.
- Höffe, Otfried (1989): *Politische Gerechtigkeit. Grundlegung einer kritischen Philosophie von Recht und Staat*. Frankfurt/M. Suhrkamp.
- Hume, David (1976): *Értekezés az emberi természetről*. Budapest, Gondolat.
- Kant, Immanuel (1991): *Az erkölcsök metafizikájának alapvetése*. Budapest, Gondolat.
- Kis János (2004): *A politika, mint erkölcsi probléma*. Budapest, Élet és Irodalom.
- Lukács György (1987): *Forradalomban* (szerk. Mesterházi Miklós). Budapest, Magvető.
- Rawls, John (1997): *Az igazságosság elmélete*. Budapest, Osiris.
- Rawls, John (1992): A helyes elsődlegessége és a jó eszméi. In: *Az angolszász liberalizmus klasszikusai* (szerk. Ludassy Mária). Budapest, Atlantisz.
- Sandel, Michael (1982): *Liberalism and the Limits of Justice*. Cambridge University Press.
- Schumpeter, Joseph A. (1987): *Capitalism, Socialism and Democracy*. Unwin Paperbacks, London.
- Szabó Miklós (1989): A legitimáció történelmi alakváltozásai. In: *Politikai kultúra Magyarországon 1896–1986*. Válogatott tanulmányok. Budapest. 275–307.
- Szabó Gábor (2012): A humanizmus esélyeiről Magyarországon. In: Bretter–Glied–Vörös (szerk.): *Az elkötelezett tanító*. Tiszteletkötet Csizmadia Sándor 65. születésnapjára. Pécs, Publikon. 127–135.
- Walzer, Michael (1973): Political Action: The Problem of Dirty Hands. *Philosophy and Public Affairs*, 2.
- Walzer, Michael (1985): *Spheres of Justice*. London, Blackwell.
- Weber, Max (1987): *Gazdaság és társadalom*. Budapest, KJK.
- Williams, Bernard (1981): Politics and Moral Character. In: Williams: *Moral Luck*. Cambridge, The University Press.

POLITIKAI ÉS JOGI ALKOTMÁNYOSSÁG MAGYARORSZÁGON*

Antal Attila

(egyetemi tanársegéd, ELTE Állam- és Jogtudományi Kar, Politikatudományi Intézet)

ÖSSZEFOGLALÓ

A tanulmány egyik fő hipotézise – a hazai szakirodalmi előzmények alapján – az, hogy a magyar rendszerváltás utáni időszak alkotmányos fejlődése leírható Richard Bellamy jogi és politikai alkotmányosság kategóriáival. Az 1989 és 2010 között a balliberális oldal jogi alkotmányosság-paradigmája volt az uralkodó Magyarországon, amelynek demokráciaelméleti leképeződése a Bruce Ackerman-féle alapjogi fundamentalizmus. A 2010-ben megindult alkotmányozási folyamat, az 1989-es Alkotmány 12 módosítása, végtére is az elfogadott Alaptörvény eddigi négy módosítása, éles törést jelent az eddigiekhez képest és felszínre hozta a jobboldalnak – a rendszerváltás óta alárendelt helyzetben lévő – politikai alkotmányosság-felfogását (demokráciaelméleti szempontból az ackermani monista koncepciót). Az új Alaptörvény hatálybalépése óta e két paradigma küzdelme soha nem látott méreteket öltött, és a két felfogás képviselői lényegében illegitimnek tekintik az ellentábor nézeteit, és úgy vélik, hogy csak és kizárólag a saját megoldásuk „alkotmányos” és az ellentáboré szükségszerűen „alkotmányellenes”. A tanulmány másik fő hipotézise szerint (ami újdonságot képviselhet a hazai irodalomban) ahhoz, hogy létrejöjjön valamilyen konszenzus e két alkotmányosság-felfogás között, szükség lesz egy közös alkotmányos értelmezési keretre, amely egyszerre van tekintettel a jogi és politikai alkotmányosságra, és nem pusztán a saját tábor sérelmekkel terhelt koncepcióját abszolutilizálja. E tanulmány ehhez kíván csekély hozzájárulás tenni.

Kulcsszavak: politikai alkotmány (political constitution) ■ jogi alkotmány (legal constitution) ■ alkotmányosság ■ alkotmányozás ■ rendszerváltás ■ közjogi megosztottság

KIINDULÓPONT: A KÖZJOGI MEGOSZTOTSÁGUNK HÁTTERE

A *politikai alkotmány* (political constitution) koncepciója – amely elsősorban Richard Bellamy és Adam Tomkins nevéhez fűződik – szerint a politikai hatalmat gyakorlók (elsősorban a kormányzat) közjogi elszámoltatása politikai eszközök és politikai intézmények segítségével történik. Ezzel szemben a *jogi alkotmány* (legal constitution) ehhez az elszámoltatáshoz jogi megoldásokat és

* Jelen tanulmány a Magyar Politikatudományi Társaság XIX. Vándorgyűlésén Kolozsvárott, 2013. május 31-én elhangzott előadás átdolgozott és bővített változata.

intézményeket vesz igénybe, mindenek előtt természetesen a(z alkotmány)bíráskodás megoldásait.

Ha ebből a szemszögből tekintünk az elmúlt negyedszázad magyarországi alkotmányozási tendenciáira, akkor – egyetértve Pócza Kálmánnal, aki először alkalmazta¹ a Bellamy-féle koncepciót a hazai viszonyok vizsgálatára – azt állapíthatjuk meg, hogy az 1989-es Alkotmányunk és a ráépülő (elsősorban alkotmánybíró-sági) gyakorlat merőben (köz)jogi jellegű volt. Ezzel szemben a 2010-től kibontakozó alkotmányozási technika a politikai alkotmány talaján áll, s a parlament szuverenitásának megerősítését és az ezzel konkuráló intézmények meggyengítését tűzte ki célul.² Felhasználva Bellamy koncepcióját, jelen tanulmány fő hipotézise az, hogy a 2012-ben hatályba lépett új magyar Alaptörvény megítélése éppen azért olyan ellentmondásos, mert a leváltott 1989-es Alkotmány (és így a jogi alkotmányosság) hívei és az új alkotmányozók (akik a politikai alkotmányosság ethoszát képviselik) alapvetően eltérő paradigmában gondolkodnak, s úgy vélik, hogy csak és kizárólag az ő megoldásuk „az alkotmányos” és az ellentáboré szükségszerűen „alkotmányellenes”.

Kis János szerint „...ha a jobb- és a baloldal legalább abban egyetértésre jut, hogy az alkotmányosság mindenkifölött védendő érték, akkor készek lehetnek átmenetileg zárójelbe tenni múltbeli sérelmeiket és a múltban gyökerező ellentéteiket”.³ Kis tehát abban reméli feloldani a két tábor anakronisztikus feszültségeit, hogy egyfajta alkotmányos minimumpaktumot kötnek, amely segíteni fogja a mélyen gyökerező ellentétek feldolgozását. Kis János álláspontjához részben hasonlóan az Eötvös Károly Közpolitikai Intézet (EKINT) úgy véli, hogy „[a] független, demokratikus politikai erők... a jobboldalon és a baloldalon a magyar alkotmányosság helyreállításáért közös felelősséget viselnek”.⁴ Máshol hozzátesszik: „Nem lehet elégszer leírni, Magyarország végleges alkotmánya az alkotmányos jobboldal és az alkotmányos baloldal közös műve lesz.”⁵

Mind a két megközelítés azt feltételezi, hogy az alkotmányosságnak van egy politikai ideológiáktól független minimuma. Anélkül, hogy vitatnám a szóban forgó alkotmányos minimum létezését, felvetem azt, hogy a közjogi kiegészítés előfeltételezi azt, hogy a különböző politikai táborok ne csak az alkotmányosság minimumában állapodjanak meg, hanem értsék egymás alkotmányfelfogását és e különféle felfogásokat egymáshoz közelítsék. A következőkben amellett érvelek tehát, hogy a hazai balliberális oldal a rendszerváltás óta szilárdan a jogi alkotmányosság talaján állt (vagy legalábbis próbált állni),⁶ s ehhez képest a jobb- és konzervatív tábor 2010–2011-es alkotmányozása egyértelműen a politikai alkotmányosság felfogásának felszínre törése. Álláspontom szerint a mostani igen kiélezett közjogi és politikai viták abban gyökereznek, hogy a jobboldal kudarcként értékelte és hatékonyatlannak tekintette az 1989-es – a jogi alkotmányosságot kifejező – konstrukciót, a balliberális oldal

pedig illegitimnek és alkotmányellenesnek bélyegezi a jobboldal politikai alkotmányozását.

Ahhoz, hogy a várva várt (minimál)konszenzus létrejöjjön szükség lesz egy *közös alkotmányos értelmezési keretre*, amely egyszerre van tekintettel a jogi és politikai alkotmányosságra és nem pusztán a saját tábor sérelmekkel terhelt koncepcióját abszolutizálja. Jelen tanulmány e közös értelmezési keret kialakításához kíván csekély hozzájárulást tenni, azzal, hogy (I.) röviden összefoglalja a jogi és politikai alkotmányosság elméleti alapjait; (II.) megvizsgálja, hogy az egyes paradigmák mögött milyen demokrácia-felfogás húzódhat meg; (III.) felvázolja a hazai jogi alkotmányosság 1989-től kibontakozó struktúráját; (IV.) a politikai alkotmányosságot pedig az Alaptörvénnyel, s különösen annak negyedik módosításával szemlélteti. A tanulmány végül (V.) néhány konzekvenciát fogalmaz meg, abban a szellemben, hogy amíg a jogi és politikai alkotmányosság vitája nem kerül nyugvópontra Magyarországon, addig semmilyen alkotmányszövegnek sem épülhet ki komoly legitimitációja.

I. A POLITIKAI ÉS JOGI ALKOTMÁNYOSSÁG KÖZÖTTI FESZÜLTÉG (ELMÉLETI ALAPOK)

A következőkben elsősorban Richard Bellamy (2007) elméletére támaszkodva vázolom a jogi és a politikai alkotmány/alkotmányosság⁷ elméleti alapjait, különös tekintettel arra, hogy a jogi alkotmányosság „főszabályát” hogyan kritizálja és kezdi ki a politika alkotmányosság koncepciója. Ugyanis – ahogyan Pócza is kifejti – „[a] nyugat-európai és az uniós politika... legfőbb jellemzője... a politikai kérdések eljogiasítása, bírósági/jogi úton történő megoldása, és az inkluzivitás növelése a döntéshozatali folyamatokban (ezáltal a hatalmon kívül maradtak érdekeinek figyelembe vétele)”.⁸ Vagyis, mind a mai napig Nyugat- és részben Kelet-Európában is a jogi alkotmányosság a legfőbb és meghatározó paradigma, amelyet időről-időre kikezd a politikai alkotmányosság gondolata – amint ez Magyarországon is megtörtént. Ezekből a küzdelmekből egyelőre a jogi alkotmányosság került ki győztesen, éppen ezért okozhatott belföldön és külföldön egyaránt megrökönyödést a Fidesz lehengerlő, politikai alkotmányosság-központú alkotmányozása, hiszen „[a]z emberi jogi gondolkodás extrém dominanciájával és a többségi elv érvényesítésének egyértelmű korlátozásával jellemezhető európai politika élesen szemben áll az egyetlen párt alkotta parlamenti többség teljes szuverenitásán alapuló elvvel.”⁹

1. A jogi alkotmányosság „bűnei”

A jogi alkotmányosság tehát – főként a hazai kontextusban – az alkotmányos gondolkodás „normál” felfogását (paradigmáját) jelenti, tulajdonképpen magát „az” alkotmányosságot.

A jogi alkotmányosság hívei (*legal constitutionalist*) számára a jogi és politikai rendszereket megkonstruáló írott alkotmányok a normál törvényhozás felett állnak, ellenállnak a változásoknak, biztosítják a kikényszeríthető jogokat és az egyenlő tiszteletet minden állampolgár számára. Ehhez kapcsolódón, szerintük a bírói felülvizsgálat a fundamentuma a demokráciának. Bellamy szerint az alkotmányosság jogi megközelítése két pilléren nyugszik. Egyrészt azon, hogy tényleges konszenzus teremthető az emberi jogok és azok alaptörvénybe foglalását illetően. Másrészt azon, hogy a bírósági eljárás sokkal megbízhatóbb az emberi jogokkal kapcsolatos kérdések artikulálását és védelmét illetően, mint a demokratikus eljárások (jelesül a parlamenti többség eljárása).¹⁰

Richard Bellamy *Politikai alkotmányosság* című könyvében alaposan kikezdi ezeket a tételeket, különösen a bírói felülvizsgálattal kapcsolatos megközelítést. Érvelése az európai és brit alkotmányosság főáramának kritikáját adja. Bellamy szerint ez az alkotmányosság-felfogás vitatható normatív és empirikus előfeltevéseken nyugszik: „[n]em látunk a jogok alkotmányos keretrendszerére vonatkozó olyan megállapodást, amely valahogyan a mindennapi politikai folyamatok alapját és korlátait jelentené”.¹¹ Bellamy tovább is megy, szerinte a legfejlettebb alkotmányos demokráciákban a jogi alkotmányosság teoretikusainak a demokráciáról, valamint az igazságszolgáltatásról vallott tézisei (főként az a tény, hogy túl sok mindenben számítanak a bíróságokra), és a törvények bírói felülvizsgálatának dilemmájára¹² kínált megoldásaik legjobb esetben is tévútra visznek, rosszabb esetben pedig éppen azon alkotmányos intézmények demokratikus alapjait rombolják le, amit meg akarnak őrizni. Ez utóbbi Bellamy szerint ahhoz vezet, hogy a jogi alkotmányosság aláássa a demokrácia politikai alkotmányosság szerinti felfogását, de ezzel veszélyezteti a jog és a bíróságok legitimitációját, teljesítményét.¹³

Bellamy erősen kritizálja azt a tételt, mely szerint az alkotmányos jogok bírói felülvizsgálat útján biztosíthatóak, továbbá azt a felfogást is, hogy mindez tartalmi vagy éppen eljárási szempontból támogatná a demokráciát, hiszen pl. egy alkotmánybírói eljárás nem jelent mást, mint azt, hogy egy szűk grémium – egyébként is vitatható – erkölcsi felfogása lerontja a szuverén törvényhozó akaratát azzal, hogy ha megsemmisíti az általa alkotott jogszabályt. Kritika alá veszi továbbá a bírói felülvizsgálat melletti (*counter-majoritarian*) érveket, mégpedig úgy, hogy kimutatja, hogy a többség érdekeinek figyelembe vételét illetően kisebb a különbség a bíróságok és a törvényhozások között, mint ahogy azt egyébként gondolnánk. A bírói felülvizsgálat korántsem biztosítja a kisebbségek biztonságát, ami azt illeti, a gyakorlatban a politikai döntések és a jogalkotás sokkal jobban ellátja ezt a funkciót, mint a meghatározó bírói döntések – állítja Bellamy.

Bellamy a joguralom (*rule of law*) – amely elv egyébként a bíróságok középontba állítását hivatott legitimálni – kapcsán is felállít egy érvrendszert. A szerző amellet érvel, hogy a jog nem függhet egy kisajátított (bírói) eljárás ki-

menetelétől, amely egyébként is determinálva van politikailag. „Mind a politikában, mind pedig a jogban a közérdek és a jogegyenlőség közötti kapcsolat inkább a különböző érdekek és nézetek közötti kiegyensúlyozásból származik, semmint a politikán vagy a jogon kívüli általános vagy univerzális szempontok jelentette tehertételből.”¹⁴ A szerző visszautasítja azokat az érveket, amelyek szerint a bírói felülvizsgálat megvalósítja a demokráciát, megvédi a demokratikus értékeket, biztosítja a demokrácia előfeltevéseit, valamint, hogy az egy kivételes demokratikus eljárás kimenetele. Sem elméleti, sem pedig gyakorlati szempontból nem kivitelezhető az a liberális célkitűzés, hogy a bírói felülvizsgálat biztosítsa mindenki számára az egyenlő bánásmódot és figyelmet.

A jogi alkotmányosság tehát „Bellamy szerint két feltételezéssel él: egyrészt hiszi, hogy egy olyan társadalom, amely elkötelezett az azonos bánásmód és tisztelet demokratikus eszméjének, képes megtalálni egy racionális konszenzust a politikai közösség céljait illetően. Ezen célok pedig leginkább az alapvető emberi jogok katalógusában ragadhatók meg és ennek alkalmazására korlátozódnak. Másrésztől azt is feltételezi, hogy az igazságszolgáltatás és a jog eszközei, valamint a bírósági eljárások megbízhatóbban tudják meghatározni és konkretizálni az emberi jogok egyes elemeit, mint a törvényhozások”¹⁵ – foglalja össze Pócza Bellamy téziseit.

2. A alkotmányosság politikai felfogása

Mindezekkel szemben a *politikai alkotmányosság* (*political constitutionalism*) – amelyet Bellamy legitimnek és egyúttal hatékonyabbnak is tekint – megadja a lehetőséget az állampolgároknak a versengő pártok közötti nyílt választással és a döntéshozás során a többségi elv érvényesítésével arra, hogy egyenlő módon szólhassanak bele a jogalkotásba és az alkotmányos keretek alakításába. Bellamy tehát a demokrácia egyfajta procedurális védelmét kínálja fel, ahol a demokratikus eljárás kereteit (pl. a parlament megválasztásának és működésének alapvető szabályait) maga az alkotmány határozza meg, biztosítva ezzel a tisztességes eljárást. A szerző megvédi a politikai alkotmányosság felfogását a jogi alkotmányosságnak a többség zsarnokságára vonatkozó félelmeitől.

Bellamy úgy véli, hogy a politikai szféra határok közé szorításával, vagy éppen az „apolitikus politikával” jellemezhető jogi felfogás stratégiája egy sajátos rendszert alakít ki. Ugyanis a jogi alkotmányosság hajlamos arra, hogy bizonyos alkotmányos alapelveket (alapjogokat) egyszerűen a politikán kívülre/felülre helyezzen és a politikai rendszer korlátjaként, tulajdonképpen egyfajta előfeltételeként tekintsen rájuk.¹⁶ Ezt nevezi Bellamy a *politika depolitizálásának*, amely két alapvető stratégiában testesül meg: az első abban érdekelt, hogy megtalálja azokat a határokat, amellyel korlátok közé szorítható a politikai szféra, méghozzá úgy, hogy meghatározza azokat az értékeket és az élet azon területeit, amelyek túl vannak a politika birodalmán. A második alakít-

ja ki tulajdonképpen az „apolitikus politikát”, méghozzá azért, hogy ennek keretében tudjon megtárgyalni és dominálni bizonyos témaköröket (pl. az élethez való jog alapvető értéként való tételezésével, továbbá azzal, hogy nemzetközi szerződések zárják ki a halálbüntetést; az annak bevezetéséről való vita hiábavaló). Bellamy szerint egyik sem működőképes, sőt valójában mind a kettő potenciális forrása az önkényességnek és kialakíthat egy hatalmi dominanciát, mindez tehát az elnyomás irányába tett első lépés.

A szabadságot tehát a beavatkozás és a hatalmi dominancia egyaránt veszélyezteti, hiszen azzal, hogy a hatalom összeütközik másokkal, illetve felülírja azok meggyőződését és érdekeit az önkényesség még reálisabb forgatókönyvvé válik¹⁷ – ezt a problémát Bellamy szerint a jogi alkotmányosság hívei kellőképpen elhanyagolják. Végül is ez elvezethet a *bírói dominanciához*, amelynek az lesz a következménye, hogy az alkotmány elveszíti azt a jellegét, hogy mindenki számára biztosítja az egyenlő részvétel lehetőségét. Nem pusztán azért, mert a bírói dominanciával az alkotmánynak nem lesz megbízható értelmezési kerete, hanem azért is, mert hiányozni fog az alkotmány értelmezéséhez a megbízható és egyben legitimált szakértő.¹⁸ Vagyis ha azt akarjuk, hogy mindenkinek egyenlő joga legyen a rá vonatkozó ügyek eldöntésére, mindenképpen szükséges, hogy ne legyen különbség az állampolgárok és a döntéshozók státusza között – mindez csak egy „normál demokratikus eljárás” keretében lehetséges. Vagyis a bírák által monopolizált alkotmányértelmezés és jogalkalmazás súlyos demokratikus deficittel terhelt, s végső soron elvonja a döntés lehetőségét (vagyis a hatalmat) az állampolgároktól: a jog(i) intézményrendszer) fog döntést hozni a politika(i) folyamatok) helyett.

Mindebből az következik, hogy Bellamy hitet tesz a képviseleti alapon nyugvó politizálás mellett, hiszen ez biztosítja a lehetőséget „keresztmetszeti” (akár politikai táborokon átívelő) koalíciók kialakítására, továbbá ez teszi fogékonná a politikai szereplőket az állampolgárok, valamint a kisebbségek érdekeit szem előtt tartó kompromisszumok iránt: „Ahelyett, hogy nyers mechanizmusokkal a többség lábba taposná a kisebbségek jogait, a demokratikus megoldások olyan kompromisszumok kialakítására ösztönöznek, amelyek érzékenyek a társadalmi csoportok széles körének problémái iránt.”¹⁹ Mindezzel tehát Bellamy védelmébe veszi az egyenlő szavazati jogon alapuló többségi elvet. Bár elismeri a képviseleti politizálás hiányosságait, ugyanakkor azt is vallja, hogy ez a rendszer még mindig jobban tud önmaga reformjával foglalkozni, mint ha a dolgot alkotmányos eljárásokra bízánk. Bellamy szerint a versengő pártrendszer, a többségi elven nyugvó parlamentáris demokrácia jelentősen felülmúlja a bíróságokat az egyenlő részvétel, a képviseletben és befolyásolásban tapasztalható méltányosság, az elszámoltathatóság és a vitathatóság területein – mindez a folyamat procedurális erényeiből fakad.²⁰ Nem kell tehát elfogadni azt a tételt, hogy az emberi jogok és a joguralom biztosí-

tásához politikán túli eljárásokra van szükség: ehelyett a minderre alkalmas procedurális felfogást ajánlja megszívlelésre.

A politikai alkotmányosság hívei tehát elfogadják (és nem akarják mindenféle eljogiasított tabuval kiküszöbölni) a politikai közösségen belüli természetes véleménykülönbségeket, éppen azért tartják illúziónak, hogy a politikai közösség mögötti konszenzus fundamentumát az emberi jogokra (mint megkérdőjelezhetetlen, politikai feletti realitásokra) alapozzuk.

Bellamy szerint érvelése megvédi a demokráciát a bírói felülvizsgálattól. Ezt azonban nem azon az alapon teszi, hogy a demokrácia sokkal fontosabb az alkotmányosságnál, a jogoknál és a joguralomnál, hanem éppen azért, mert maga a demokrácia testesíti meg és tartja fenn ezeket az értékeket. „Nem mondhatjuk azt, hogy napjaink demokráciája tökéletes és a bírói felülvizsgálat pedig szükségképpen tökéletlen, csupán annyit állíthatunk, hogy a demokrácia tökéletlenségét a bíróság nem képes helyrehozni.”²¹

II. DEMOKRÁCIA-FELFOGÁSOK ÉS AZ ALKOTMÁNY

Ahogy az eddigiekből is kiderül, a jogi és politikai alkotmányosság mögött nem pusztán az alkotmány és az alkotmányosság szemben álló felfogásai húzódnak meg, hanem a demokrácia különböző elképzelései – éppen ezért érdemes megvizsgálni a két felfogás demokrácia-elméleti alapjait. A következőkben nem az a célom, hogy e két nézet mögötti demokrácia-paradigma pontos természetrajzát felvázoljam, inkább egy olyan modellt ismertetek lényegre törően, amely talán közelebb viszi a magyar olvasót az alkotmányosság – idehaza viszonylag új – jogi és politikai megközelítésének megértéséhez. Ez pedig nem más, mint a Bruce Ackerman által felvázolt (és Győrfi Tamás alapján interpretált) három modell:²² az alapjogi fundamentalizmus, a monista, illetve a dualista demokrácia-felfogások. E három típus azért segíthet bennünket hozzá a politikai és jogi alkotmányosság jobb megértéséhez, mert egyrészt maguk is a demokratikus közösségi döntésekkel és az alapjogok ezekhez fűződő viszonyának különféle felfogásaival foglalkoznak, másrészt pedig a rendszerváltáskor és az azóta eltelt időszakban a magyar politikai közösségben is fellelhető az alapjogi fundamentalizmus és a monista felfogás.

Az *alapjogi fundamentalizmus* középpontjában az áll, hogy bár a demokratikus döntéshozatal általában tiszteli az alapjogokat, azonban a demokratikus eljárás mégsem vonja szükségszerűen maga után az alapjogok megbecsülését. Vagyis a többséget semmi sem korlátozza abban, hogy megsértse a kisebbségek jogait. Ahogy Győrfi Tamás megfogalmazza: „Az alapjogi fundamentalista számára a legnagyobb veszélyt a többség zsarnoksága jelenti, s ezt akarja elkerülni bármi áron, akár úgy is, hogy ez által korlátok közé szorítja a demokratikus döntéshozatalt.... az alapjogi fundamentalizmus hívei számára az

alapjogoknak normatív elsőbbségük van az eljárás méltányosságával szemben.²³ Az alapjogi fundamentalisták (vagy ahogyan ezt a magyar kontextusban használhatnánk: a *jogállami technokraták*) számára a demokratikus procedúra végkimenetele csak és kizárólag akkor elfogadható, ha az megfelel a liberális alapjogoknak. E fundamentalizmus alapjog-centrikussága tehát kiváló terep a bírói jogvédelem, s így az (alapjogi) alkotmánybíráskodás megalapozásának. Ez természetesen az alkotmányosság jogi felfogásával mutat rokonságot és alapvetően meghatározta mind a hazai rendszerváltást, mind pedig a 2010-ig terjedő időszakot.

A *demokrácia monista felfogása* elutasítja a demokratikus döntéshozatalt korlátozó alapjogok önálló normatív erejét. A monista természetesen nem veti el magukat az alapjogokat, de úgy véli, hogy a demokratikus eljárásokhoz mértén érdemesek védelemre, ami azt jelenti, hogy az alapjogok actio radiusát maga a demokratikus procedúra jelenti: tehát ha az alapjog szembe megy a demokratikus döntéshozatali eljárással, akkor elveszíti érvényességét. Gyórfi a következőképp interpretálja Ackermant: „A liberális filozófus, mondja a monista, arra tart igényt, hogy az ő vitatott erkölcsi felfogásának privilegizált helyet biztosítsunk. Vagy, ha nem is magának követeli ezt a privilegizált erkölcsi pozíciót, úgy a bírókat hatalmazná fel arra, hogy az alapjogokról vallott saját felfogásukat számon kérjék a törvényhozáson.”²⁴ A monisták számára tehát korántsem a *többség zsarnoksága* jelenti a demokrácia felett lógó damoklészikardot, hanem a *bírák* (tehát a *kevesek*) *zsarnoksága* – hiszen fennáll a veszélye annak, hogy az ő erkölcsi vélekedésük emelkedik hivatalos rangra. A monista felfogás középpontjában a *counter-majoritarian* dilemmája áll. Nyilvánvaló tehát, hogy a monista demokrácia-felfogás szoros kapcsolatban van a politikai alkotmányossággal, s ennek legérzékletesebb megnyilvánulása a bírói felülvizsgálattal szembeni fenntartás. (Amint ez a következőkben látni fogjuk, ez a felfogás emelkedett alkotmányos erőre az Alaptörvény elfogadásával.) Az alkotmánybíráskodás legfontosabb feladata, a törvények alkotmányossági felülvizsgálata, tehát meglehetősen problematikus a monista felfogás számára és legitimációs deficittel terhelt.

Ackerman *dualista elmélete* egyaránt elutasítja a fenti két (akár szélesőségnek is mondható) felfogást. Gyórfi szerint: „A dualista, mint azt a név is sugallja, a közösségi döntések két szintjét különbözteti meg: míg a politika normál üzemmódjában az egyszerű többség érdeke érvényesül, addig az alkotmányos politika kivételes pillanataiban arra van szükség, hogy az alkotmányos rendszert átalakítani kívánó aktorok a politikai közösség igen nagy részét mobilizálni tudják az alkotmányos reformok érdekében.”²⁵ Ackerman felfogása szerint e koncepció mind a fundamentalista, mind pedig a monista paradigma szélsőségeit ki tudja küszöbölni, vagyis egyaránt kezelni tudja a bírói onnipotencia és a többség zsarnokságának veszélyét. A politika fenti „szétválasztásával” az alkotmányos politika tehermentesül, hiszen „sokkal nagyobb mér-

tékú konszenzusra van szükség, mint a normál politika esetében, így jóval kisebb annak az esélye, hogy egy monolit többség a kisebbségre tudja kényszeríteni akaratát”.²⁶ Ezzel tehát feloldható a már említett counter-majoritarian dilemmája, amely a monista felfogás legnagyobb kritikája a fundamentalista nézettel szemben, hiszen: „a bíróságok ugyan valóban ellenőrzésük alatt tartják a normál törvényhozást, de mégsem antidemokratikusak, mivel ilyenkor csak az alkotmányos politika szintjén meghozott döntéseknek szereznek érvényt, akár a ’közönséges törvényhozóval’ szemben is.”²⁷ A dualista megoldás tehát közvetíteni (mediálni) kíván a szemben álló nézetek között (s ezért részben hasonló ahhoz az alkotmányos minimálkonszenzushoz, amire Kis János tett javaslatot).

1. táblázat. Az Ackerman-féle demokrácia-felfogások és az alkotmányosság paradigmái

Jellemző/ Demokrácia-felfogás	Alapjogi fundamen talizmus	Monista felfogás	Dualista felfogás
<i>Esszencia</i>	Az alapjogok és a kisebbségek védelme a demokratikus eljárásokkal szemben is	A demokratikus eljárások függvényében érdemesek védelemre az alapjogok	A közösségi döntések két szintje: alkotmányos politika és a politika normál állapota, s ezzel feloldható a counter-majoritarian dilemmája
<i>Legnagyobb veszély</i>	A többség zsarnoksága	A kisebbségek zsarnoksága (bírói omnipotencia)	Nem tudja kiküszöbölni a két szélső felfogásban rejlő csapdahelyzeteket
<i>Alkotmánybíráskodás</i>	Csakis ez képes védelmet nyújtani a többség zsarnokságával szemben	Problemátikus, hiszen félő, hogy a bírák vitatott erkölcsi felfogása privilegizálttá válik	Nem antidemokratikus a normál törvényhozás bírósági kontrollja, hiszen az alkotmányos politika döntéseinek szerez érvényt a bíró
<i>Az alkotmányossághoz való viszony</i>	Jogi alkotmányosság	Politikai alkotmányosság	Jogi és politikai alkotmányosság (a közösségi döntések szintjeihez képest)

III. A JOGI ALKOTMÁNYOSSÁG MINT FŐSZABÁLY (1989–2010)

Álláspontom szerint a rendszerváltás utáni hazai alkotmányfejlődés elsősorban a jogi alkotmányosság paradigmájával írható le, ami azt jelenti, hogy 1989 óta a jogi alkotmányosságot érti a mainstream politikusi és jogászelit az alkot-

mányosság alatt. Ha végigtekintünk az 1989 utáni időszak jogi és politikai fejlődésén, akkor azt látjuk, hogy minden egyes időszakban túltengtek a jogi alkotmányosság struktúrái, s ezt nevezte a közvélemény és részben a szakma is „technokrata”-, a szakértőség valóságát vagy éppen mítoszát középpontba állító felfogásnak. Az 1989 óta eltelt időszakot magam 5 alkotmányozási korszakra és 10 alkotmányozási szakaszra osztom:²⁸

I. Rendszerváltó és rendszerkialakító alkotmányozás

1) *„Parlamenten kívüli” alkotmányozás (1989)*

2) *Az alkotmányos korrekció 1990-ben*

II. Rendszerformáló alkotmányozás (1990–2010)

3) *„Folyamatos alkotmányozás” (1990–2010)*

4) *„Negatív alkotmányozás” (az Alkotmánybíróság tevékenysége)*

III. Alkotmányozási kísérletek

5) *Elvetélt alkotmányozás (1994–1998)*

6) *Az első Orbán-kormány kísérlete*

7) *A Petrétei-féle „fiók-alkotmányozás”*

IV. „Alkotmányrontó” alkotmányozás

8) *Az alkotmányos konstrukció kikezdése (2010–2011)*

V. Az új alkotmányos rendszer kiépítése (2010–2013)

9) *Az Alaptörvény megalkotása (2010-től)*

10) *„Alaptörvényrontó” alkotmányozás (2012–2013)*

Álláspontom szerint az első három szakasz meghatározó paradigmája a jogi alkotmányosság volt – ez persze nem azt jelenti, hogy a politikai paradigma nem volt jelen, hanem sokkal inkább azt, hogy elnyomva létezett a jogi alkotmányosság által.

A rendszerváltás egyfajta szükségszerűségként a rendszerváltó elit kiépítette azt a jogi monstrumot (a rendszerváltó Alkotmányt, és az ehhez kapcsolt kétharmados törvényeket), amelyek a rendszerátalakítás, s egyúttal a vágyott Nyugathoz való közeledés garanciáit jelentették. Tehát egyfajta letudandó feladatként épült fel az a „közjogi palota”, amelyet 20 év alatt igen kevésbé sikerült belaknia mind a magyar állampolgárnak, mind általában a magyar politikai közösségnek (vagyis egyéni és társadalmi szinten is komoly gondok voltak a rendszer legitimitációjával). Közjogi szempontból a rendszer természetesen túrhatóan működött, s ezt mi sem bizonyítja jobban, mint, hogy annak gerincét maga a 2010–2011-es (politikai) alkotmányozás is megőrizte.

Az 1989 és 2010 közötti jogi alkotmányosság fő jellemzői a következők:

- *A többség zsarnoksága elleni védelmi rendszer:* a választási rendszer arányosságának dominanciája; a politikai és egyéb kisebbségek jogi védelmi rendszerének kidolgozása; a politikai többség (többszire) önkorlátozó magatartása.
- Kialakult az *alapjogok* igen cizellált alkotmányos rendszere és ennek törvényi alapja. Ugyanakkor ez nem jelenti az, hogy az alapjogok feltétlen

tisztelete komoly gyökeret vert volna a társadalomban: bár megkezdődött az állampolgári alkotmányos kultúra kiépülése, de a törvényi garanciák lehetősége egyelőre sokkal szélesebb volt, mint az a kör, aki mindezzel valóban élni is kívánt (jól mutatja mindezt például az állampolgárok viszonya az információs szabadsághoz és a környezetvédelemhez).

- Mindennek sziklaszilárd garanciája a meglehetősen *aktivista alkotmánybíráskodás* volt, amely messzemenően igyekezett a politikai többség érdekében szemben a kisebbségeket védelemben részesíteni. Ezen túl judikatúrájával lényegében kialakította a hazai alapjogvédelem rendszerét, és persze hatása volt az alapjogi kultúrára is.
- Általános volt az a (tév)hit, hogy *a jog és a jogász minden társadalmi problémát kezelni tud*. Ennek az lett a következménye, hogy a politikai elit megelégedett a jogi konstrukciók építgetésével, de a különféle megoldások „társadalmi marketingjével” szinte egyáltalán nem foglalkozott. Ennek esett áldozatul maga az 1989-es Alkotmány is.

Összességében tehát kialakult a Bellamy által antipolitikainak nevezett attitűd, amely egyrészt – amint látni fogjuk – önsorsrontónak bizonyult, és eleve elvágott minden párbeszédet azokkal, akik pl. kritizálni próbálták az aktivista Alkotmánybíróságot, vagy éppen azt vetették fel, hogy a hatékonytalan és cselekvésképtelen kormányt a többségi elv erősítésével kellene dinamizálni. Mindezt páratlanul jól jellemzi Tölgyessy Péter leírása: „A pártállam nyomasztó túlsúlya után sokan a politikát és a hatalmat valahogy megpróbálták volna szublimálni. Az államszocializmus csendje után a hangoskodó pártoktól viszolygó, a parlamentarizmust nem igazán értő közvélemény vágyait kifejezve, az ütközéseket és a döntés felelősségét szerették volna feloldani a reformerek tudós javaslatait megvalósító ‘szakértő kormányzásban’... Az alkotmányosság helyreállítása után is minél szűkösebb hatáskört kívántak adni a kormánynak és a parlamenti többségnek.”²⁹

A rendszerváltás utáni közjogi-politikai szemlélet tehát a jogi alkotmányosság talaján állt, s ha a demokráciamodelt vizsgáljuk, akkor egyértelműen az alapjogi fundamentalizmus felé mozdult el. Mindennek legfőbb pillére és szervezője az Alkotmánybíróság volt. Logikus tehát, hogy amikor az inga átlengett, akkor a viták középpontjába éppen az Alkotmánybíróság került, mint a politikai alkotmányosság kiépítésének legfőbb akadálya.

IV. AZ INGA ÁTLENDÜL: A POLITIKAI ALKOTMÁNYOSSÁG ELSŐPRÓ EREJE

A 2010–2011-es alkotmányozás egyértelműen megtörte a jogi alkotmányosság paradigmáját és új pályára állította a hazai alkotmányos fejlődést. A követke-

zókben ennek vázlatos rekonstruálására teszek kísérletet. Először – elsősorban Lánczi András felfogásán keresztül³⁰ – bemutatom a politikai alkotmányosság elméleti megalapozását, majd pedig az alkotmányozás és alkotmánymódosítási hullám politikai alkotmányosság felé mutató elemeit rendszerezem. Természetesen a politikai alkotmányosság elméleti és gyakorlati oldala – amint majd utalok erre – korántsem függetleníthető egymástól, egyszerre bontakozott ki és erősítette egymást.

1. A politikai alkotmányosság iránti igény

Ha a jogi és politikai alkotmányosság közötti különbséget a legfontosabb vitapontra az alkotmánybírói alkotmányvédelem területére (vagyis, hogy a bírák mennyiben korlátozhatják a törvényhozó testületet vagy ad absurdum az alkotmányozót) koncentráljuk, akkor e két felfogás küzdelme egyidős a rendszerváltással. Érdekes ugyanakkor megjegyezni, hogy nagyon sokszor a jogi alkotmányosságból folyó aktivista alkotmánybíráskodás legnagyobb kritikussai éppen azok a liberális alkotmányjogászok voltak, akik maguk is a jogi alkotmányosság és az alapjogi fundamentalizmus talaján álltak.³¹

Mind az 1989-es Alkotmányban, mind a ráépülő közjogi és politikai praxisban egymás mellett élt tehát az alkotmányosság jogi és politikai megközelítése. A két irányzat ugyanakkor nem folytatott érdemi párbeszédet egymással, holott fontos kritikák merültek fel a politikai alkotmányosság felfogását képviselő szerzőktől. Pokol Béla, Takács Albert és Törő Károly kritizálta³² leginkább a politikai alkotmányosság szemszögéből az aktivista (tehát a jogi alkotmányosságot túlpörgető és alapjogi fundamentalistaként viselkedő) Alkotmánybírásgot, azonban – politikai erőktől jövő hátszél híján – mindez nem veszélyeztette a jogi alkotmányfelfogás dominanciáját. Bár a rendszerváltást sokan kritizálták, relativizálták, mások egyenesen megtagadták, de 1989 legfontosabb öröksége, a jogi alkotmányosság 2010-ig – a politikai alkotmányosság feletti masszív dominanciával – uralkodó pozícióban maradt.³³

Ez változott meg a legutóbbi alkotmányozás során. A politikai alkotmányosság iránti igény – álláspontom szerint – három fő csomópontban ragadható meg, amelyek meghatározóan voltak/vannak jelen a jobboldali-konzervatív közbeszédben. Ezek a következők:

A. Az alkotmány politikai jellegének rehabilitálása

1989 „technokrata” megközelítéséhez képest mindig is erős igény mutatkozott az Alkotmány politikai jellegének kidomborítására. Ezt fejezte ki a 2010-ben miniszterelnökké választott Orbán Viktor elhíresült kijelentése a rendszerváltó Alkotmány „technokrata” jellegéről, amit nem lehet tisztelni vagy szeretni.³⁴ Mindez élesen jelezte a jobboldali konzervatív tábor igényét egy olyan Alaptörvény iránt, amellyel pozitív érzelmi viszonyt lehet kialakítani. Igen élesen mutat rá ennek fontosságára Lánczi: „Egy alkotmány [...] rendkívül elvont, az

emberek számára szinte megközelíthetetlen. Ebből érthető meg az írott alkotmány egyik funkciója: az alkotmányok elvontságát oldani, konkretizálni lehet demokratikus, pontosabban köztársasági vagy vegyes államforma esetében. A népet értelmileg és érzelmileg is be kell vonni az alkotmányosság szellemiségébe, különben az alkotmány írott malaszt marad.³⁵

Önmagában azzal nem mondunk újat, hogy az alkotmány politikai produktum. Ezt a liberális alkotmányjogászok, a balliberális politikai tábor és maga az Alkotmánybíróság (tehát álláspontom szerint a jogi alkotmányosság legfontosabb képviselői) is hajlamosak voltak elismerni. Tóth Gábor Attila például így indítja az Alkotmányról szóló értekezését: „Legyen világos: az alkotmány politikai dolog. Az alkotmány ugyanis egy politikai közösséget jelenít meg.”³⁶ *Erre rimel Lánczi András állítása:* „Minden alkotmányt – legyen történelmi vagy kartális – a politikai körülményeiből lehet megérteni.”³⁷ Ebben tehát a két felfogás egyet ért.

Azonban közelebb járunk a hazai politikai alkotmányosság modus vivendi-jéhez, ha tovább olvassuk Lánczit: „Végül le kellene szögezni, hogy az alkotmányozás elsősorban politikai folyamat és nem jogalkotási procedúra. [...] Meddő vita, az alkotmány félreértése, ha valaki azt hiszi, hogy az alkotmányozás a jogtudomány fennhatósága alá tartozik. Minden írott alkotmány a politika terméke, a jog csupán eszköze.”³⁸ Ez már a jogi alkotmányosság nyílt provokálása és pontosan érzékelteti a 2010-ben bekövetkezett fordulatot, valamint az ezt követően kialakult törvényhozó/alkotmányozó hatalom jogfelfogását: a jog a politika „szolgálóleánya”. Ezt neveztem eszközalapú jogfelfogásnak³⁹ és ha a 2010-től egyre inkább felpörgetett jogalkotásra tekintünk, akkor nyilvánvaló lehet számunkra, hogy a politika rehabilitálása (a korábbi eljogiasodás feloldása) és a jog eszköziesítése sikeres volt.

B. A jog nem korlátozhatja a politikát

A fenti jellemvonás komplementere az a tétel, miszerint a jog korántsem alkalmas a politika korlátozására: „Az írott alkotmány kőbe akarta vésni azt, ami lehetetlen: a politikai cselekvés jogi korlátja akar lenni, holott a politikai cselekvést eszmék, belátások és kényszerek vezérlik, sokkal kevésbé jogi megfontolások.”⁴⁰

A politikai alkotmányosságot kiérlelő jobboldali és konzervatív tábor a politikát a maga természetességében és korlátlanságában fogja fel, s még inkább ekként műveli. S ebben a „jogászkodás” felesleges koloncként tűnik fel, amely csak akadályozza a politikai zseni kibontakozását: „Az írott alkotmányok jogias megközelítésének alapvető gyengéje, hogy nem számol a politikai cselekvés természetével, miszerint a politika a kreativitás és nem a szabálykövetés terepe...”⁴¹

Mindez abban is megmutatkozik, hogy a politikai alkotmányosság felfogása szerint a jog megakasztja a politikát, a társadalmi-politikai vitákat „el-

jogiasítja”. Techet Péter ezt a következőképpen írja le: „Az alkotmány révén jogiasodik a politika – de az alkotmány születése pusztán politikai eljárás. Az alkotmány leköti a politikát, hogy a társadalmilag fontos kérdések és válaszok immár ne a politikai harc eredményei legyenek, hanem a szűkített érvrendszerű és meghatározott eljárásrendű jogrendszeré.”⁴² Mindez lényegében a Bellamy által emlegetett (és fentebb Tölgyessy által is megerősített) antipolitikai attitűd, amely igen gyakran a politikától való idegenkedésből fakad és jobban kedveli a jog által megnyitott könnyebbik utakat.

C. A rendszerváltás kudarcáért a jogi alkotmányosság a felelős

Látható, hogy mind az alkotmány politikai jellegének rehabilitálása, mind pedig a jog felett diadalt aratott politika koncepciója beleillik a politikai alkotmányosság Bellamy-féle koncepciójába. A hazai politikai alkotmányosság következő elméleti fundamentuma az, hogy a rendszerváltás vélt/valós kudarc összefonódik a jogi alkotmányosság kudarcával. Ez a jobboldalon komoly politikai stratégiává érett, és igyekeztek a rendszerváltás társadalmi-gazdasági kudarcát az Alkotmányra „rátolni”, ezzel bizonyítva látták az 1989-es konstitúció alkalmatlanságát és azt, hogy megérett a leváltásra. Láncki András idézzük ismét: „Hamarosan kiderült, hogy az alkotmány mint pártpolitikailag semleges törvény nem képes a rendszerváltás során felhalmozódott politikai feszültségeket kezelni. [...] Fölsejlett, hogy a liberális demokrácia nem képes jó válaszokat adni az aktuális – lelki és anyagi – szükségletekre [...] a magyar írott alkotmány nem tett szert tekintélyre.”⁴³

A politikai alkotmányosság teoretikusai szerint sok tekintetben a rendszerváltó Alkotmány tehető felelőssé sikertelenségeink miatt, s ebből a patthelyzetből csak egy út kínálkozik: új, s immáron a hatékony politikai cselekvést nemcsak, hogy nem akadályozó, hanem egyenesen lehetővé tevő Alaptörvény megalkotása.

2. Politikai alkotmányosság a gyakorlatban

A 2010-es választások révén hatalomra került kormánytöbbség és alkotmányozó komolyan vette a politikai alkotmányosság programját, s azt két szinten is elkezdte megvalósítani: először az 1989-es Alkotmány 12 módosításával vetítette előre a jogi alkotmányosság devalválódását, amely az Alaptörvényben, s még inkább annak negyedik módosításában csúcsonyosodott ki. A következőkben sorra veszem azokat a változtatásokat, megoldásokat, amelyek álláspontom szerint a kialakult politikai alkotmányosság gyakorlati pillérei.

A. „Alkotmányrontó” alkotmányozás⁴⁴

Álláspontom szerint⁴⁵ a Fidesz–KDNP hatalomra kerülése után külön kell választani két, egyébként a politikai alkotmányosságot egyszerre megalapozó

korszakot: az egyik az új Alaptörvény megalkotására irányult, a másik pedig a rendszerváltó Alkotmány átalakítására, ez utóbbit neveztem „alkotmányrontó” alkotmányozásnak. Utóbbi keretében 2010 májusa (tehát közvetlenül a parlamenti választás után) és 2011 decembere (tehát az Alaptörvény elfogadása után, és roppant közel annak 2012. január 1-jei hatálybalépéséhez) között az alkotmányozó 12 alkotmánymódosítást fogadott el.

Ezek nem csupán belenyúltak a rendszerváltó Alkotmány mélystruktúráiba, lerombolva ezzel a jogi alkotmányosság pilléreit, hanem masszívan a politikai alkotmányosság koncepciójára kezdték el áthangolni közjogi berendezkedésünket. Utóbbi tendenciákat a publicisztika és szakirodalom elkönyvelte annak, hogy az alkotmányozó aktuálpolitikai érdekeket érvényesít egy-egy alkotmánymódosítás során. Azonban jóval többről volt szó, s a legtöbb „alkotmányrontó” rendelkezés mögött kimutatható a politikai alkotmányosság jelenléte. A legfontosabb alkotmánymódosítások ebből a szempontból a következők:

- A parlamenti arányok leképzése az alkotmánybírákat jelölő bizottságban. Ennél a módosításnál nem önmagában a jelölő testület átalakítása volt a probléma a jogi alkotmányosság hívei számára, hanem a politikai alkotmányosság egyik sarokpillérét jelentő többségi elv korlátlan érvényesítése: teljesen világos, hogy a módosításra azért került sor, mert a kormánytöbbség nem tudta volna másként érvényesíteni akaratát, és figyelembe kellett volna vennie az ellenzék szempontjait.
- Szintén a politikai többség maximális kihasználását mutatta az AB taglétszámának 15 főre emelése (ezzel lehetőséget kaptak a kormánypártok arra, hogy a kétharmad birtokában „felhívítsák” a testületet). Ezt a személyzeti politikát támasztotta alá az a szabály is, amely szerint az Országgyűlés az Alaptörvény 26. cikk (3) bekezdésében meghatározottak szerint 2011. december 31-ig megválaszthatta a Kúria elnökét. Ez az alkotmánymódosítás is a politikai többség kihasználásának mementója, hiszen azt – az álláspontom szerint – alkotmányellenes megoldást hivatott szolgálni, mely szerint a korábbi Legfelsőbb Bíróság pusztán átnevezésével automatikusan menesztették annak elnökét, Baka Andrászt. Ezzel a módosítással pedig arról is gondoskodtak, hogy a Kúria új elnöke (Darák Péter) még 2011-ben megválasztásra kerüljön.
- Természetesen a legdurvább beavatkozás az alkotmányosság jogi felfogásába az AB jogköreinek korlátozása volt költségvetési kérdésekben, amiben összegződik a többségi erőpolitika és a jog eszközként való felfogása, hiszen maga a döntés egy az egyben politikai reakció volt az AB döntésére (a 98 százalékos különadók ügyében). Ez az alkotmánymódosítás természetesen túlmutat önmagán és előrevetíti a politikai alkotmányosság parttalanná válását.

B. A komplex kalodába zárt Alkotmánybíróság

Az Alaptörvény (továbbá a negyedik módosításának, illetve az új AB-törvénynek az) elfogadásával beértek azok a folyamatok, amelyek az 1989-es Alkotmány módosításaival elindultak: *kialakult az Alaptörvénynek a politikai alkotmányosságon nyugvó karaktere*. Ebben természetesen a legfontosabb faktor a „nagy rivális”, a jogi alkotmányosság ethoszát megtestesítő AB „kalodába zárása” volt. A testületnek politikai alkotmányosság irányába való domesztikálása során három fontosabb csomópontot emelnék ki:

(*A jogkörkorlátozás kiterjesztése*) Az Alaptörvény fenntartotta azt a jogkörkorlátozást, amely szerint költségvetési tárgyú törvények esetében csak meghatározott alapjogok (pl. az élethez és emberi méltósághoz való jog, a személyes adatok védelméhez való jog, a gondolat, lelkiismeret és vallás szabadsága) sérelme esetén lehet az AB-hoz fordulni. Az alkotmányozó továbbá elkezdte felépíteni azt a véderőrendszert, amelynek feladata az Alaptörvénynek az AB elleni körülbástyázása, hiszen a testület az Alaptörvényt ezentúl csakis konkrét alkotmányjogi problémával összefüggésben értelmezheti, és ekkor is csak úgy, hogyha az értelmezés közvetlenül levezethető az Alaptörvényből. Időközben az AB is „felvette a kesztyűt” az Átmeneti rendelkezések megsemmisítésével,⁴⁶ amit az alkotmányozó azzal torolt meg a negyedik Alaptörvény-módosításban, hogy az AB az Alaptörvényt, illetve annak módosítását csupán eljárási-formai szempontból vizsgálhatja felül.

(*Szervezeti kérdések*) Ahogyan említettem, az AB alárendelése a politikai többségnek szervezeti szinten is megkezdődött: az első lépés a parlamenti többség érvényesítése volt a bírákat jelölő bizottságban, valamint az AB létszámának 15 főre emelése. A következő lépés az volt, hogy a törvényhozás (tehát a politikai többség) kezébe került az AB-elnök megválasztása, hiszen így a törvényhozás az elnök személyén keresztül képes meghatározni a testület alkotmányfelfogását, s így finom vagy éppen kevésbé elegáns nyomást tud gyakorolni testületre a politikai alkotmányosság elfogadását illetően.

(*Alaptörvényhez kötöttség*) Kijelenthetjük, hogy az AB lényegében elvesztette alkotmányértelmezési integritását, hiszen az alkotmányozó számtalan mesterséges fékkel igyekszik meggátolni, hogy a taláros bírák korábbi aktivista (tehát a jogi alkotmányosságot és az alapjogi fundamentalizmust intézményesítő) gyökereikhez visszanyúlva, kreatívan értelmezzék az Alaptörvényt. Már említettem, hogy az Alaptörvényt csak konkrét alkotmányjogi probléma kapcsán lehet értelmezni, ez azonban csak a jéghegy csúcsa, hiszen az új Alkotmány rendelkezéseit azok céljával, a benne foglalt Nemzeti hitvallással és történeti alkotmányunk vívmányaival összhangban kell értelmezni, sőt az Alaptörvény és a jogszabályok értelmezésekor azt kell feltételezni, hogy azok a józan észnek és a közjónak megfelelő, erkölcsös és gazdaságos célt szolgálnak. Az már valóban megköthető a testület kezét, hogy az AB-nek is kötelező tiszteletben tartania azt, hogy Magyarország a kiegyensúlyozott, átlátható és fenn-

tartható költségvetési gazdálkodás elvét érvényesíti. Ezzel az alkotmányozó azt érte el, hogy a testület egy-egy alkotmányossági problémát csak bizonyos költségvetési előkérdések mérlegelésével dönthet el, ami súlyosan befolyásolja az értelemzési autonómiát. Annál is inkább, mert ha döntésének gazdasági-költségvetési hatásai vannak, akkor az akár súlyos társadalmi népszerűtlenséget is előidézhet, hiszen az előálló terheket az adófizetők viselik az Alaptörvény 36. cikke (6) bekezdés értelmében.

C. Szakítás a jogi alkotmányosság maradékaival

A jogi alkotmányosság erodálásában a kegyelemdőfést a negyedik Alaptörvény-módosítás azon rendelkezése jelentette, amely hatályon kívül helyezte az AB korábbi határozatait (joghatásuk azonban fennmaradt). Ezzel az alkotmányozó az egyik utolsó akadályt is elhárította a politikai alkotmányosság útjából, hiszen az AB több mint húsz éves ítélkezési gyakorlata magában foglalta azokat a határozatokat, amelyek az AB (alapjogi) aktivista szerepfelfogásával lerakták a jogi alkotmányosság alapjait. Ezzel tehát a politikai alkotmányosság talajára helyezkedő kormánypártok biztosították az új gyakorlat kialakításának lehetőségét annak az AB-nek, amelynek személyi összetételét immáron szintén a politikai többség határozta meg, anélkül, hogy figyelembe kellene vennie a kisebbség álláspontját.

D. Az alkotmányellenes döntések „felülalkotmányozása”

Külön faktort jelent a politikai alkotmányosság dominánssá válásában, hogy az alkotmányozó szándékosan úgy zárt le aktuálpolitikai vitákat, hogy az adott tárgykörben hozott AB-döntést figyelmen kívül hagyta és önnön szándékai szerint szabályozta a kérdést az Alaptörvény negyedik módosításával. Az alapvető jogok biztosának kifejezésével „felülalkotmányozott”,⁴⁷ vagyis a politikai alkotmányosság logikája szerint „rendezte el” az ügyeket. Ez történt a család fogalma [43/2012. (XII. 20.) AB-hat.], az egyházak elismerése [6/2013. (III. 1.) AB-hat.], a választási kampány [1/2013. (I. 7.) AB-hat.], a gyűlöletbeszéd [többek között: 95/2008. (VII. 3.) AB-hat.], a hallgatók „röghöz kötése” [32/2012. (VII. 4.) AB-hat.] és hajléktalanokkal szembeni fellépés [38/2012. (XI. 14.) AB-hat.] kapcsán.

V. HOGYAN TOVÁBB?

Kis János megközelítéséből indultam ki, aki szerint „ha a jobb- és a baloldal legalább abban egyetértésre jut, hogy az alkotmányosság mindenekfölött véendő érték”, csakis akkor tud a két tábor történelmi sérelmein túllendülni. Azt állítottam, hogy jelenleg még messze vagyunk ettől, mert mind a két meghatározó tábor mást ért *alkotmányosság* alatt, s ennek bizonyítására tettem kísérletet a jogi és politikai alkotmányosság paradigmájának felvázolásával.

Amint az látható volt, a politikai alkotmányosság leginkább a jogi alkotmányosság letéteményesét, az Alkotmánybíróságot alakította át, olyannyira, hogy maga az AB is elkezdett az új rendszerhez alkalmazkodni és egyes bírák nem is rejtik véka alá a politikai alkotmányosság, a törvényhozás és annak többsége iránti elkötelezettségüket. Az Alaptörvény negyedik módosítása kapcsán hozott, 12/2013. (V. 24.) AB-határozathoz csatolt párhuzamos indokolásában Juhász Imre például így vélekedik: „Az Országgyűlés, mint alkotmányozó hatalom [...] jogi értelemben véve nem korlátozható, ellentétben a törvényhozói minőségben történő eljárással, amikor mind az Alaptörvény, mind a vállalt nemzetközi jogi kötelezettségek valóban korlátot állítanak a törvényalkotó elé.” Pokol Béla álláspontja még erősebb: „Az alkotmányozó hatalom szintjén tehát semmilyen korlát nem létezik, és az Alaptörvény védelmére rendelt Alkotmánybíróság nem veheti ellenőrzés alá az alkotmányozó hatalmat ‘korlátjai betartatása’ céljából.”

Az ilyen típusú megnyilvánulások aggodalommal töltik el a jogi alkotmányosság híveit és sokan az Alaptörvény és az AB jelzett domesztikálódása kapcsán a jogállam, az alkotmányosság és az alkotmánybíráskodás végéről beszélnek. Azonban egyik tábor sem jutott el addig, hogy megkísérelje megérteni az ellenparadigma mögött meghúzódó indikációkat. Komplex megoldás felvázolására ehelyütt nem vállalkoznánk, viszont tennék néhány kiinduló javaslatot ahhoz a kérdéskörhöz, amelyben – álláspontom szerint – leginkább kifejeződik (és amint láttuk lényegében itt is robbant ki) a jogi és a politikai alkotmányosság közötti vita: ez pedig az (aktivista) alkotmánybíráskodás.

(1) Először is fontos látni, hogy a jogi alkotmányosság szerint többféle alkotmánybírói aktivizmus van, s természetesen még az alkotmánybírói aktivizmust elfogadók sem értenek egyet a parttalan, minden területre kiterjedő alkotmányértelmezéssel. Sőt az alkotmánybírói aktivizmus legnagyobb kritikusai, a politikai alkotmányosság hívei mellett, éppen a jogi koncepciót kidolgozó, működtető liberális alkotmányjogászok voltak.⁴⁸

Kis János rendszerezése⁴⁹ szerint három fajta aktivizmusról beszélhetünk: *hatásköri, alkotmányértelmezési és politikai elfogultságból* eredő. Ezekén kívül az alkotmányok egyes szerkezeti egységeihez kapcsolódóan megkülönböztetjük az *alapjogi* és az *államszerkezeti szabályokhoz* kapcsolódó aktivizmust. Mind a szakirodalomban, mind pedig az alkotmánybírák között az vált általánossá, hogy egyetlen aktivizmusfajta megengedhető, méghozzá az *alapjogi aktivizmus*, a többi pedig elvetendő.⁵⁰ Így Sólyom László szerint „az Alkotmánybíróság aktivizmusa az alapjogokra vonatkozik. [...] Míg az alapjogokat az Alkotmánybíróság kiterjesztően értelmezi, rendkívül merev és korlátozó ott, ahol az alkotmányban lefektetett államszervezetről van szó...”⁵¹ Kukorelli István hasonlóan vélekedik: „Az aktivizmus nézőpontjából határozottan különválasztanék két alkotmányi normatípust: az alkotmánynak a hatalomgyakorlásról és az államszervezetről (a hatalmi ágakról) szóló normáinál kitenném a

behajtani tilos táblát. A civil résznél (például az alapjogoknál) szabadabb a jogfejlesztő szerep.⁵²

Említsünk meg két dolgot: egyrészt mindez korántsem jelenti azt, hogy az alapjogi aktivizmus talaján konszenzus teremthető a jogi és politikai alkotmányosság versengő felfogásai között, hiszen a parlament maximális szuverenitását hirdető politikai alkotmányosság miatt is fogadná el a többség bármilyen irányú korlátozását. Másrészt ettől függetlenül teljesen világos, hogy a politikai alkotmányosság híveinek nem szabad azt gondolniuk, hogy a jogi alkotmányosság talaján állók mind a parttalan aktivizmust és a törvényhozás gúzsba kötését óhajtánák. Pusztán annyit állítok, hogy már a fenti demarkációs vonalak kristálytisztán felvázolása és a prekonceptiók leépítése hozzásegíthet bennünket ahhoz, hogy jobban megértsük az ellentétes álláspontokat.

(2) Végül fontos megemlíteni, hogy e két felfogás nem áll végletesen szemben az alkotmánybíráskodás megítélését illetően, sőt az is elfordulhat, hogy maga a politikai alkotmányosság „profitál” az aktivizmusból. Elég legyen arra utalni, hogy amíg a jogi alkotmányosság hívei – amint láttuk – elvetették az államszerkezeti, a hatalmi ágak tekintetében megmutatkozó alkotmánybírói aktivizmust (így a törvényhozás korlátozását), addig a politikai alkotmányosság szellemében megfogalmazott Alaptörvénybe éppenséggel bekerültek ilyen rendelkezések. Jó példa erre, hogy a köztársasági elnök által gyakorolt politikai vétó kapcsán beépítették az Alaptörvénybe az Alkotmánybíróságnak a parlamentet az érdemi újratárgyalás felé elmozdító gyakorlatát. Az Alaptörvény szerint ugyanis, ha a köztársasági elnök úgy érzi, hogy a képviselők szőnyeg alá söpörték őt és érveit, akkor ez felveti a közzogi érvénytelenség esetét, és az államfő az AB-hoz fordulhat [6. cikk (9) bek.].

2. táblázat. *Az alkotmánybírói aktivizmus és a jogi/politikai alkotmányosság viszonya Magyarországon*

Az aktivizmus technikája (Kis János)	Aktivizmus az alkotmány szerkezetére szerint	A jogi alkotmányosság viszonya		A politikai alkotmányosság viszonya	
		Elméletben	Gyakorlatban	Elméletben	Gyakorlatban
Hatásköri	Alapjogi Államszerkezeti	Elsősorban az alapjogi aktivizmus elfogadható (hatásköri-értelmezési alapon)	Az AB mind az alapjogi, mind az államszerkezeti aktivizmust művelte (1990-től)	Egyik megoldás sem elfogadható	Ugyanakkor az alkotmányozó 2011-ben az Alaptörvény erejével akceptálta az államszerkezeti aktivizmus egyes elemeit
Alkotmányértelmezési					
Politikai elfogultságból eredő					

Mindezek természetesen nem azt a célt szolgálják, hogy „rajtakapjam” akár a jogi, akár a politikai alkotmányosság felfogását, hogy „áttévednek” egymás területére. Két céлом volt csupán: egyrészt az, hogy nyilvánvalóvá tegyem e két felfogás hazai létezését és hangsúlyozzam azt, hogy amíg nem indul el közöttük párbeszéd, addig nem léphetünk túl az alkotmányozás–ellenalkotmányozás–dichotómián, s illúzió bármilyen alkotmányos minimumban gondolkodni. Másrészt pedig az, hogy bizonyítsam: e két felfogás nem eleve inkompatibilis, sőt – ahogyan a bal és jobb agyféltekés gondolkodás is egymást feltételezi – csakis együtt alakíthatnak ki egy egészséges közjogi és politikai kultúrát.

JEGYZETEK

¹ Pócza, 2012

² Erre világít rá Pócza Kálmán is: „... az alapvető célkitűzés az volt, hogy a döntéshozatali kompetenciákat visszanyerjék a bírói hatalmi ágtól az amúgy is fúzióban működő törvényhozó–végrehajtó hatalom számára... A politika eljogiasításával szemben a döntéshozatali kompetencia visszanyerése a politikai osztály, azon belül is a kormány(fő) számára, valamint a többségi elvű demokrácia felé fordulás – ez lenne az az értelmezési keretrendszer, amelyen belül érdemes vizsgálni akár az olyan túlkapásokat is, amelyek szinte teljes nyíltsággal a kormánypárt hatalmának bebetonozására irányultak...” (Pócza, 2012).

³ Kis, 2013.

⁴ EKINT, 2012.

⁵ EKINT, 2013.

⁶ A baloldalnak az alkotmányosság iránti „kétlelkűsége” lásd Kis János már idézett tanulmányát: „... a baloldal egyszerre lépett fel a jogállam védelmezőjeként és az önmagát a jog fölé helyező pártállami hatalom apologétájaként”.

⁷ Jelen tanulmány azon az előfeltevésen alapul, hogy egy-egy speciális alkotmányozási folyamat termékeként előállott írott vagy íratlan alkotmány mögött egy (esetleg több) meghatározó alkotmányfelfogás húzódik meg. Emiatt a következőkben a jogi/politikai típusú alkotmányból levezethető alapelvek jelölésére használom a jogi/politikai „alkotmányosság” kifejezést, amely utal az adott paradigma bonyolult hálózatára. Egyébként maga Bellamy is használja mind a „*constitution*”, mind a „*constitutionalism*” kifejezéseket.

⁸ Pócza, 2012.

⁹ Uő.

¹⁰ Bellamy, 2007: 3.

¹¹ Uő. 25.

¹² Ez a *counter-majoritarian difficulty*, amely lényegében a bírói felülvizsgálat legitimitásának dilemmájára utal, vagyis arra, hogy amikor nem választott (tehát nem legitimált) bírák a bírói felülvizsgálat keretében megsemmisítik a választott törvényhozás, illetve a végrehajtás aktusait. A bírák tehát a „többségi akarat” és az ezt kifejező, megjelenítő képviseleti intézmények elle-

nében járnak el. Lásd erre: <http://lsolum.typepad.com/legaltheory/2012/09/legal-theory-lexicon-the-counter-majoritarian-difficulty.html>

¹³ Bellamy, 2007: 2.

¹⁴ Uő. 89.

¹⁵ Pócza, 2012.

¹⁶ Bellamy, 2007: 147.

¹⁷ Uő. 151.

¹⁸ Uő. 220.

¹⁹ Uő. 259.

²⁰ Uő. 244.

²¹ Uő. 260.

²² Lásd erre: Ackerman, 1991, ismerteti: Győrfi. In: Jakab–Körösesényi, 2012: 33–35.

²³ Jakab–Körösesényi, 2012: 34.

²⁴ Uo.

²⁵ Jakab–Körösesényi, 2012: 35.

²⁶ Uo.

²⁷ Uo.

²⁸ A korszakolásra lásd: Antal, 2013b.

²⁹ Jakab–Körösesényi, 2012: 272.

³⁰ Természetesen Láncki és a következőkben citált szerzők felfogása korántsem azonosítható az egész jobboldali-konzervatív tábor alkotmányfelfogásával, sőt éppen Sólyom László példája mutatja azt, hogy a jobboldalon is elkötelezett hívei vannak a jogi alkotmányosságnak és az alapjogoknak. Láncki munkássága azonban azért fontos, mert egyrészt jól példázza azt, hogy a jobboldal hogyan alakította ki a politikai alkotmányosság felfogását, másrészt direkt hatása tetten érhető a Fidesz–KDNP 2010-től kibontakozó politikájában.

³¹ Lásd erre Halmai, 1999 és Tóth, 2009.

³² Lásd ehhez: Pokol, 1991 és 1992; Takács, 1991; Törő, 1992.

³³ Pontos Arató András meglátása, aki szerint „az értelmezési aktivizmus volt az egyetlen eszköz, amellyel az alapjogok hatásos, többségielv-ellenes védelme magyar körülmények között gyakorolható volt.” Arató, 1999: 235.

³⁴ Orbán Viktor véleményét lásd az 1989-es Alkotmányról: <http://www.jogiforum.hu/hirek/23718>.

³⁵ Láncki, 2012: 29.

³⁶ Tóth, 2009: 9.

³⁷ Láncki, 2012: 30.

³⁸ Uő. 18.

³⁹ Antal, 2011a.

⁴⁰ Láncki, 2012: 28.

⁴¹ Uő. 29.

⁴² Techet, 2012: 58.

⁴³ Láncki, 2012: 31.

⁴⁴ Ez a rész az alkotmányozási korszakokkal foglalkozó tanulmányom (Antal, 2013b.) felhasználásával készült.

- ⁴⁵ Lásd erre: Antal, 2011b.
- ⁴⁶ 45/2012. (XII. 29.) AB határozat.
- ⁴⁷ Az ombudsman a negyedik Alaptörvény-módosítás kapcsán az AB-hoz fordult, a testület vissza-utasította az indítványt, amely itt érhető el: <http://www.ajbh.hu/kozlemenyek/-/content/10180/2/az-alapveto-jogok-biztosanak-alkotmanybirosagi-inditvanya-a-negyedik-alaptorveny-modositas-kapcsan>.
- ⁴⁸ Halmai Gábor kifejtette: „Egyetértek [...] az alkotmány morális értelmezésével, és – legalábbis az Alkotmánybíróság működésének kezdetén – elengedhetetlennek tartottam a hatáskörök kiterjesztő értelmezését; ez azonban az első kilencéves ciklus lezárultával már több hátránnyal jár, mint előnnyel.” Halmai, 1999: 24. Idézi: Tóth, 2009: 21.
- ⁴⁹ Kis, 2000.
- ⁵⁰ Lásd erre: Tóth, 2009: 19.
- ⁵¹ Sólyom, 1992: 274–275. Idézi: Tóth, 2009: 19.
- ⁵² Kukorelli, 2006: 102. Idézi: Tóth, 2009: 19–20.

IRODALOM

- Ackerman, Bruce A. (1991): *We the People. Foundations 1*. Cambridge, Belknap Press of Harvard University Press, 1991.
- Antal Attila (2011a.): Jogi kultúránk ereje. *Élet és Irodalom*, 2011. október 7. http://www.es.hu/antal_attila;jogi_kulturank_ereje;2011-10-05.html.
- Antal Attila (2011b.): Kettős alkotmányozás. *Népszabadság*, 2011. december 19. http://nol.hu/lap/forum/20111219-kettos_alkotmanyozas.
- Antal Attila (2013 a.): Az alkotmányozás egyensúlya. *Élet és Irodalom*, 2013. május 3. http://www.es.hu/antal_attila;az_alkotmanyozas_egyensulya;2013-04-30.html.
- Antal Attila (2013 b.): Alkotmányozási korszakok és technikák. *Közjogi Szemle*, 2013/2. 1–18. pp
- Arató András (1999): *Civil társadalom, forradalom és alkotmány*. Budapest, Új Mandátum.
- Bellamy, Richard (2007): *Political Constitutionalism: A Republican Defence of the Constitutionality of Democracy*. Cambridge.
- Craig, Paul (2009): *Political Constitutionalism and Judicial Review*. Effective Judicial Review: A Cornerstone of Good Governance, C. Forsyth, M. Elliott, S. Jhaveri, A. Scully–Hill, M. Ramsden, eds., Oxford University Press, Forthcoming; Oxford Legal Studies Research Paper, No. 58/2009.
- Eötvös Károly Közpolitikai Intézet (EKINT) (2012): *A jogállam helyreállításának elvei nyolc tételben*. Ajánlat a demokrácia híveinek. 2012. szeptember.
- Eötvös Károly Közpolitikai Intézet (EKINT) (2013): *Az alkotmányos helyreállítás feladatai a negyedik módosítás után*.
- Halmai Gábor (1999): Az aktivizmus vége? A Sólyom-bíróság kilenc éve. *Fundamentum*, 1999/2.
- Gyórfi Tamás (2012): *A többségi döntés tartalmi korlátai és az alkotmánybíráskodás*. In: Jakab–Körösényi, 2012: 33–57.
- Honohan, Iseult (2009): Review on Richard Bellamy: Political Constitutionalism. *Contemporary Political Theory* (2009) 8, 371–374.

- Kis János (2000). *Alkotmányos demokrácia. Három tanulmány*. Budapest, INDOK.
- Kis János (2013): Az összetorlódott idő – Második nekirugaszkodás. *Beszélő on-line*, 2013. május 5. <http://beszelo.c3.hu/onlinecikk/az-osszetorlodott-ido-%E2%80%93-masodik-nekirugaszkodas>.
- Kukorelli István (2006): Tradíció és modernizáció. Budapest, Századvég Kiadó.
- Jakab András–Körösényi András (szerk.) (2012): *Alkotmányozás Magyarországon és máshol. Politikatudományi és alkotmányjogi megközelítések*. Budapest, MTA TK Politikatudományi Intézet – Új Mandátum Könyvkiadó.
- Lánczi András (2012): *Szükség van-e írott alkotmányra?* In: Jakab–Körösényi, 2012: 18–32.
- Pócza Kálmán (2012): Alkotmányozás Magyarországon és az Egyesült Királyságban. *Kommentár*, 2012/5., 35–50. http://www.kommentar.info.hu/iras/2012_5/alkotmanyozas_magyarorszagon_es_az_egyesult_kiralysagban
- Pokol Béla (1991): Az alapjogok és az „alapjogi” bíráskodás. *Társadalmi Szemle*, 1991/5.
- Pokol Béla (1992): Aktivista alapjogász vagy parlamenti törvénybarát? A magyar alkotmánybíráskodásról. *Társadalmi Szemle*, 1992/5.
- Takács Albert (1991): Az alkotmányosság dilemmái és az Alkotmánybíróság ítéletei. *Acta Humana*, 1991/1.
- Tölgýessy Péter (2012): *A magyar parlamentáris hagyomány íve és az újabb alkotmányozás*. In: Jakab–Körösényi, 2012: 256–286.
- Tomkins, Adam (2002): In Defence of the Political Constitution. *Oxford Journal of Legal Studies*, Vol. 22, No. 1 (2002): 157–175.
- Tomkins, Adam (2003): *Public Law*. Oxford, Oxford University Press.
- Törő Károly (1992): Az alkotmánybíráskodás és a „láthatatlan alkotmány”. *Magyar Jog*, 1992/2.
- Tóth Gábor Attila (2009): *Túl a szövegen. Értekezés a magyar alkotmányról*. Osiris Kiadó.

AZ EURÓPAI UNIÓ KÖZPOLITIKAI RENDSZERÉNEK ÁTTEKINTÉSE: AZ UNIÓS KÖZPOLITIKA ÉS AZ UNIÓS POLITIKA PARADOXONJAI

Ágh Attila

(egyetemi tanár, Budapesti Corvinus Egyetem)

ÖSSZEFOGLALÁS:

Az EU folytonosan megújuló, jövőre irányuló definíciójának lényeges eleme a politika és a közpolitika viszonyának állandó átalakulása. Ez a kettős, aszimmetrikus viszony paradoxonok sorozatán keresztül jelentkezik az Unióban. Jelenlegi helyzetét az uniós közpolitikai rendszer viszonylagos felbomlása, átmeneti átrendeződése és kaotikus állapota jellemzi. Az Unió mostani, jövőre irányuló definíciójában azonban 2020-ra már felvázolták az EU alternatív jövőképét, ami a jelenlegi kaotikus állapotot az uniós közpolitika egy újabb rendszerezett állapotába vezetheti.

Kulcsszavak: Uniós politikai és közpolitikai rendszer ■ Régi Európa és Új Európa ■ globális és transzformációs válság ■ kreatív válság ■ uniós stratégiai tervezés

BEVEZETÉS: AZ EU DEFINÍCIÓJA ÉS A KÖZPOLITIKAI RENDSZER DINAMIKÁJA

Az EU mindenkori definíciója egy jövőre irányuló definíció, mint az uniós mozgó célpont meghatározása, mert az Unió egy állandó mozgásban lévő szervezet, amely magát az „egyre növekvő integráció” fogalmával határozza meg. Az EU olyan, mint egy sebes sodrású folyam, maga alakítja a medrét és partvidékét, ezért is nevezik „sui generis” szervezetnek. Az Unióba belépő országoknak tudomásul kell venniük az egyre növekvő integráció elvét, tehát azt, hogy nem egy „végleges”, hanem egy magát folytonosan átalakító szervezetbe lépnek be, vagyis eleve el kell fogadniuk a változások sodrását. Az EU egész szabályozási rendszere ennek a feszültségnek megfelelően egyfelől a tényleges helyzetre irányul ugyan, de egyben normatív is, vagyis másfelől már jelzi az átalakulás irányát és tempóját is.¹

Most zajlik a „Koppenhága” téma újragondolása, tehát az a felvetés, hogy a koppenhágai kritériumok a belépéshez már nem elegendőek, illetve biztosí-

tani kellene, hogy a tagállamok a belépés után is betartsák a vállalt játékszabályokat (lásd például Tavares, 2013: 62. §). Ez az igény már jelentkezett Bulgária és Románia kapcsán is a némileg megváltozott csatlakozási feltételekben, s még inkább Horvátország csatlakozása során. De teljes erővel voltaképpen csak a globális válság vetette fel azt a problémát, hogy számos tagállam intézményrendszere nem eléggé versenyképes, mert nem eléggé európaizált (Kahn-Nisser, 2010), amit az OECD új keletű elemzése is kimutattak (OECD, 2012). Az EU újradefiniálása tehát a tagság újbóli megerősítését is kiváltja, mind a vonakodók tekintetében, mint a lebegtetett brit kilépés (Brixit), mind pedig a lemaradók vonatkozásában, mint a déli és keleti tagállamok intézményi deficitje.

Az EU jövőre irányuló definíciója következtében az Unióban erőteljesen érvényesül és intézményesül a stratégiai gondolkodás. Ezért az Európai Bizottság stratégiai tervező részleget működtet és stratégiai tervezési megbízásokat ad ki a nagy brüsszeli közpolitikai intézeteknek. Az Unióban az EB apparátusán kívül is folyik jelentős stratégiai tervező munka, akárcsak a tagállamokban, mert az Uniónak a jövő a jelene. Ez megmutatkozik a hét évre szóló „többéves pénzügyi perspektíva” és a tíz évre szóló távlati programok révén (Liszszaboni Stratégia és EU2020 Stratégia), amelyek megszabják a tagállamok stratégiai tervezését is (az alapvető dokumentumokat lásd az **I. Függelék**ben). Ezek a korszakos stratégiai tervek a közpolitikai rendszer nagy változásait jelzik, de az Unió közpolitikailag mindennaposan is újradefiniálja magát. Most éppen az uniós közpolitika eddig példátlan mértékű átalakítása zajlik, ami rendkívül erőteljesen felveti a politika és a közpolitika viszonyát és jellegzetes paradoxonjait az EU-ban.²

POLITIKA ÉS KÖZPOLITIKA AZ EURÓPAI UNIÓBAN

A standard kézikönyvek az Uniót azzal a kettős címmel mutatják be évtizedek óta, hogy a „politika és közpolitika az Európai Unióban” (lásd a **II. Függelék**et). Ennek a kettősségnek a bemutatása, a politika és a policy kontrasztja az Unió definíciójának lényeges mozzanata, bár ennek a kettős arculatnak az elemzése a szakirodalomban jobbra már csak a bevezető részekben bukkan fel, mivel a politika és a policy tárgyalása egyre inkább önállóvá, sajátosan elkülönült diszciplínává válik az Unióban. Ám a bevezető elemzések magja változatlanul az, hogy a tagállami struktúráktól eltérően az Unióban aszimmetrikus rendszer van, azaz nagyon sarkosan fogalmazva: az EU-ban nincs politika, csak policy, míg a tagállamokban nincs policy, csak politika. Magyarán, uniós szinten nem „politikai” kérdésekről döntenek, hanem „közpolitikai” ügyekről, míg a „politikai” kérdésekről ugyan a tagállamokban történik a döntés, de a legfontosabb „közpolitikai” ügyeket az Unió maga dönti el.

Ez a megfogalmazás leegyszerűsített ugyan és egyre kevésbé jogos, mert az Unió közös politikai értékek alapján jött létre és működik, s mindjobban beavatkozik a politikai kérdésekbe is, sőt manapság éppenséggel az átpolitizálódás (politicization) irányába indult el. Ezért paradoxonok sorozatát írhatjuk le a politika és a közpolitika viszonyrendszerében, bár alapvetően a fenti szembeállítás mégis kiemeli a lényegét, vagyis azt, hogy az Unió alapvetően még most is közpolitikai rendszerként funkcionál, s ezen elsőbbség mindkét rendszer egyszerre erősödése után is, a jövőben is fennmarad. De az is tény, hogy minél messzebb megyünk vissza az EU történetében, annál inkább érvényes a közpolitika dominanciája a politika felett, és minél jobban előretökintünk, annál erősebb lesz az EU politikai dimenziója is, ám anélkül, hogy ezt a dominanciát megkérdőjeleznék. Bár 2014-re már megfogalmazták az EP-választások átpolitizálását az Európai Bizottság (EB) elnökének, mint „miniszterelnöknek” a megválasztásában, de most még nagyon messze vagyunk attól, hogy az Uniót valamiféle „állami-kormányzati” szervezetnek tekinthessük a politikai rendszer működése tekintetében. Már csak azért is, mert ugyanakkor az uniós válságkezelésben a közpolitika rendszerének kiépítése még nagyobb rohamléptekkel halad előre, olyannyira, hogy a „gazdasági kormányzás” már jelentős mértékben intézményesült (Liddle et al, 2012).

Mindmáig tehát jogosan szerepel az Unióval kapcsolatos elemzések címében és tartalmában rendszeresen a politika és a közpolitika aszimmetrikus kettőssége. Lényegében mindvégig arról van szó, hogy míg az egyes tagországok rendelkeznek centralizált kormányzati rendszerekkel, így politikai rendszereik közelebb állnak a „politika” megszokott fogalmához, addig az Európai Unió decentralizált, sokszintű és sokszereplős politikai rendszerének működése még bizonyosan sokkal inkább a közpolitika fogalmi struktúrája alapján magyarázható. Jóllehet az a kontraszt igen bonyolult és sokszínű, de a politika és a közpolitika viszonyát az EU-ban végső soron mégiscsak a gyengébb politikai kormányzat és az erőteles közpolitikai kormányzás szembeállítása fejezi ki a leginkább. Az Európai Unióban ugyanis közismerten a nemzeti politikai intézmények, a kormány és a parlament megfelelői (még?) nem jöttek létre klasszikus formájukban. Hiszen az EB nem a nemzeti rendszerek módján felelős az Európa Parlamentnek (EP), és egyikük sem feleltethető meg közvetlenül a hagyományos végrehajtó és törvényhozó hatalomnak, akárcsak az EiT, avagy a szélesebb Tanács szervezete sem valamiféle „Felsőháznak”. Sőt, a vezető „politikai” döntéshozatali intézmények és azok együttese sem értelmezhető közvetlenül az állam vagy a kormányzat megszokott fogalmival. A közpolitika-csinálásnak viszont egy hatalmas, többszintű és dzsungelszerű bonyolultan szerteágazó rendszere jött létre, ami semmiképpen sem írható le a politikai rendszer hagyományos kategóriáival.

Mindent összevetve, a hierarchikus, jogszabályokban rögzített és utasításokra épített kormányzati modell az Európai Unióban jóval kisebb szerepet

játszik, mint a tagállamokban. Még a lazább, „puha” jogi szabályozás (soft law) alkalmazási tere is viszonylag csekély, ezért félrevezetőek az Unióról a szokványos, pusztán jogászi megközelítésű leírások, amelyek az intézmények jellemzésében csupán a jogi dokumentumok elemzésén és a kompetenciák szigorú elhatárolásán alapulnak. Az Unióban ugyanis az informális alkufolyamatok a legfontosabbak, amelyeket sokszor csak nagyon megkésve vagy egyáltalán nem formalizálnak. Jellemző, hogy az EU legfontosabb döntéshozatali szerve, az EiT ténylegesen már a hetvenes évek elején is működött, de hatáskörének első jogi megfogalmazására csak az 1992-es Európai Unió Szerződésben és teljes intézményesítésére a 2009-es Lisszaboni Szerződésben került sor.

Az EU tehát rendkívül bonyolult képződmény, amelyben az ügyek sokasága kíván egyeztetés alapú döntéshozatali folyamatot, de a döntéshozatalhoz nem a nemzeti politikai rendszerekben megszokott formális, „kormányzati” intézmények jöttek létre, hanem egy rendkívül komplex közpolitikai rendszer, egy sajátos politikai „sapkával” a tetején. Ezt az uniós közpolitikai rendszert (European Governance) az jellemzi, hogy még a leginkább formalizált uniós kormányzati intézmények is hosszú alkufolyamatokra épülnek, és végső soron konszenzuális alapon működnek, vagyis addig tárgyalnak, amíg a minden tagország számára többé-kevésbé elfogadható kompromisszum meg nem születik. Ezért valójában az Unió központi intézményei mellett több száz informális, laza szervezettségű, hosszas alkufolyamatoknak keretet adó ügynökségek és bizottságok szerteágazó hálózata végzi a kormányzás nehéz és fáradtságos feladatát. Az EU politikai rendszerét az elemzők hagyományosan „kormányzat nélküli kormányzásnak” nevezik. Igaz, hogy a kormányzat és a kormányzás kontrasztjában kifejezve, az Unió átpolitizálását javasoló tervezetek már azt is emlegetik, hogy az EU-nak az eddigi pusztán kormányzás helyett át kellene térni a kormányzatra is, vagyis a további integrációval (Politikai Unió) erőteljes politikai döntéshozatali centrumot is ki kellene építenie (Chopin, 2013, Chopin et al. 2013), éppenséggel a kormányzás hatékonysága végett.³

Végül, egyetértés van abban is, hogy a globális válság következtében az Unió sajátos közpolitika-centrikussága is még markánsabban jelentkezik a tagállamok fejlődésében, vagyis felerősíti azokban a közpolitikai intézményrendszer fontosságát és alakítja annak jellegét. Az uniós közpolitikában való részvétel elkerülhetetlenül visszahat a tagországok politikai rendszerének működésére is, ezért azokban is létrejönnek a szerteágazó informális alkuszervezetek. Így az Unió közpolitikai rendszerének döntő szerepe volt abban, hogy a közpolitikai megközelítés a hetvenes évektől kezdődően mindjobban Nyugat-Európa intézményrendszereiben is megjelent és egyre hangsúlyosabbá vált. A kilencvenes évektől pedig egyenesen közpolitikai fordulatot hozott, amit az „új kormányzás” összefoglaló fogalmával jelölnek, s ez mindinkább átfogja a jó kormányzás és a többszintű kormányzás (MLG) szabályrendszerét (Schendelen, 2012). Az új kormányzást a szereplők többé-kevésbé koordinált

sokasága és a döntéshozatali rendszer többszintűsége jellemzi. Ebben nagyobb szerepe van az informálisnak, s az ezen alapuló „puha” szabályozásnak - az információk révén való befolyásolásnak és a „legjobb gyakorlatból” való tanulásnak - ami az együttműködés nyitott módszere néven híresült el -, mint a jogilag kötelezően előírt állami-kormányzati utasításos rendszernek.

A GLOBÁLIS VÁLSÁG ÉS A TRANSZFORMÁCIÓS VÁLSÁG

Az Unió történetében az átpolitizálódás kényszerét a globális válság hozta meg. Az Unió válságkezelésre, az új, globalizált világrendszerhez való alkalmazkodásra kényszerült, de a globális válság kezelése szükségképpen átvezetett az EU teljes strukturális átalakításának folyamatához, a jelenlegi transzformációs válsághoz, amelynek végét az Unió stratégiai tervezői 2020-re teszik. A globális világrendszer nyomása azonban már korábban is jelentkezett, hiszen a jóléti állam a maga közpolitikai rendszerével a hatvanas években még a nemzeti keretek között jött létre, így viszonylag legitim volt az újraelosztás a közpolitikai területek és a társadalmi csoportok között. A gyors gazdasági fejlődés, az „arany harminc év” (1960–1990) alatt kialakult a tömegtársadalom és a tömegfogyasztás, azaz a közszolgáltatások kiépítése és kiszélesedése, s vele a jóléti társadalom közpolitikai rendszere. Ezzel párhuzamosan lezajlott politikai szinten az átmenet a képviselői makrodemokráciáról a részvételi, mezo- és mikrodemokráciára. A fokozódó globalizációval ez a kapcsolat az újraelosztó közpolitika és a részvételi politika között a fejlett országokban – leginkább az Unió tagállamaiban – egyre inkább diszfunkcionálissá vált. A tagállamok – legalábbis részlegesen – elvesztették a rendelkezést számos közpolitikai folyamat felett, amit az intenzívebb uniós integrációval próbáltak kompenzálni, de ez egyre inkább transznacionális redistribúcióhoz vezetett, ami viszont legitimációs válságot generált egy részvételi demokráciában.

Az Unióban kezdettől fogva éles konfliktust okozott az a kérdés, hogy mennyire legitim az újraelosztás, és – ezzel szoros összefüggésben – miről dönt az EU vagy az adott (tag)állam. De a globális válság kitörése után már kettős válság alakult ki az EU-ban és a tagállamokban ebben a kérdésben, mivel a gazdasági-pénzügyi válság egyfelől politikai-intézményi, másfelől közpolitikai-válságkezelési válságként jelentkezett, s végül legitimációs válságként kulminált. Ezzel felborult a korábbi társadalmi béke, és a politika–közpolitika új törésvonalai mentén felerősödött a populizmus és euroszkepticizmus. A globális válság kitöréséig a régi és új tagállamokban egyaránt optimizmus uralkodott a déli és a keleti periféria felzárkózását illetően, ám ez mindkét oldalon mély pesszimizmusba fordult át. Ennek megfelelően sajátos „déli” és „keleti” populizmus és euroszkepticizmus lépett színre, amelyek akadályozták mind

a közpolitikai, mind pedig a politikai válságkezelést, de egyben felgyorsították az Unió átpolitizálódását.⁴

A globális válság a felszínre hozta és kiélezte az Unió belső ellentmondásait, amelyek nemzetállami szinten az egyes tagállamok fejlettsége közötti ellentmondásként jelentkeztek (Stiglitz, 2013). Ezért a közvetlen reagálás, a globális válságkezelés néhány év után átfordult transzformációs válságba, azaz az EU hosszú távú és mély átalakítását célzó válságszakaszba. A nemzeti rendszerektől eltérően a válság az állandó „sodrásban” lévő Unió természetes állapota, hiszen ez az integráció, mint az egyre magasabb szinten való megszerveződés normális feszültsége és konfliktusmezeje. Jól dokumentálható, hogy az Unió színrelépése óta folyik a válságdiskurzus a politikusok, a közvélemény és a szakértők szintjén egyaránt. Évtizedek óta évről-évre ezerszámra jelennek meg nyilatkozatok és értékelések arról, hogy az EU mély válságban van, sőt arról is, hogy sohasem volt még ilyen mély válságban, mint éppen most. Arról is, hogy az EU most éppen „haldoklik” és bármikor felbomolhat (lásd ennek részletes dokumentációját Thies, 2012). Az EU most olyannyira „haldoklik”, hogy egyszerre gyorsan „mélyül” is és „szélesedik” is, azaz igen nagy sebességgel halad előre az integrációban. Kétségtelen azonban, hogy vannak időszakok az Unió történetében, amikor a „válság” – mint a fejlődés formája és hajtóereje – mélyebb a szokásosnál. Ilyen a mostani évtized is, amelynek kettős – közpolitikai és politikai – strukturális válságát a globalizáció provokálta, ezért a globális válság kreatív, transzformációs válságként folytatódott tovább. Az EU ennek megfelelően megy előre a magasabb szintű integráció felé, ami a közpolitikai rendszer stabilizálását és fejlesztését jelenti, éppenséggel az „átpolitizálás” eszközeivel, amelynek során a gazdasági kormányzás keményedik és intézményesül valamiféle gazdasági „kormányzattá”, s ennek nyomán az EU erőteljesen mozdul előre a Politikai Unió felé (Janning, 2012).⁵

A politika–közpolitika kettőségének történelmi titkát az Unióban a „high politics” (magas vagy kemény politika), illetve a „low politics” (alacsony vagy puha politika) Stanley Hoffman által a hatvanas években bevezetett kettőssége oldja fel. A nemzeti rendszerek a „kemény” politika mentén jöttek létre, s ezeknek a „kemény” politikai rendszereknek a feladása nélkül a „puha” politikák mentén – vagyis éppen az ellenkező oldalról – kezdődött meg az Unió szervezése. Az EU „kemény magja” még mindig a nemzeti rendszerek politikai jellegű egyezkedése, de ezt a „nemzetközi megállapodást” egyre inkább felülírja a közös közpolitikai szabályozás kényszere, és az EU nemzetközi szervezetről egyre inkább konföderális jellegű szervezetté válik. Az európai integráció a „puha” területeken kezdődött és gazdasági óriássá tette az integrált Európát, de paradox módon a közpolitika–politika kettőssége jegyében az EU sokáig – civil szuperhatalomként – politikai törpe maradt.

A komparatív közpolitika nézőpontjából tehát az EU sajátossága az, hogy a két végpontként a „Politikai Európa” fejletlensége és a Gazdasági Európa

fejlettsége jelentkezik, amit összeköt a Szociális Európa köztes fejlettsége. A kül- és biztonságpolitika gyengesége – a „biztonságpolitika bizonytalansága” és az uniós külpolitika zavaró sokarcúsága – is az EU aszimmetrikus jellegéből adódik. A Politikai Európa, mint az EU politikai rendszerének alulfejlettsége egyfelől születési adottság, másfelől az Unió közpolitikai rendszerének előtérbe kerüléséből következik, hogy „óriássá” vált a világ gazdaságban, de sokáig politikai – s még inkább katonai – „törpe” maradt. Az Unió „megaregióvá” növekedett és globális, világkereskedelmi-gazdasági óriás lett, ám legfeljebb az egyes tagállamai léptek fel katonai nagyhatalomként. Így ez a túlfeszített szólásmondás egy tényleges feszültséget takar, hiszen az EU ellentmondásos globális szerepe valóban a politikai-közpolitikai kettősség aszimmetriájából adódik. Az EU ugyan gazdasági szuperhatalom, de a globális politikai befolyása még most is jóval szerényebb ennél, s még kevésbé jelentős a katonai-biztonságpolitikai súlya a globális világban. Markánsan különbözik tehát a hagyományos angolszász nagyhatalmi modelltől, s nem is törekszik a fenti területek közötti egyeztetésre, azaz a nagy katonai potenciállal rendelkező politikai szuperhatalom státusának elnyerésére. A belső feszültséget fokozza a hagyományos angol és francia szerepfelfogás szembenállása is a némettel. A diszharmónia az EU egésze és az egyes tagállamok magatartása között itt a legnagyobb, Anglia és Franciaország még klasszikus nagyhatalomként próbálnak viselkedni, Németország viszont gazdasági nagyhatalomként szerepel a világban, és centrális tagországgként az EU-ban. Az északi országok pedig évtizedek óta globális orientációjú „kis ország politikát” folytatnak, ám valójában ők diktálják a trendet az Unióban, hiszen az EU globális politikája a fentiek eredőjeként az északi pozícióhoz van a legközelebb. A legfontosabb feszültségmező a civil külpolitika és katonai biztonságpolitika ütközése, ami állandóan újrafogalmazódik az EU és NATO közötti feszültségben is.⁶

AZ UNIÓS KÖZPOLITIKA ÉS „EURÓPA ÚJRAEGYESÍTÉSE”

Európában a II. világháború után erőteljes integrációs folyamat zajlott le, ami a nyolcvanas évek végétől a bipoláris világrendszer összeomlásával felerősödött. Az Európa újraegyesítésének nevezett folyamatban – amelyet az érintett „keleti” országok rendszerint Európába való visszatérésként emlegettek – az integrációs folyamat fokozatosan kiterjedt és minőségileg is magasabb szintre lépett. A szakirodalomban használatos kifejezéssel a nyolcvanas évek végétől a „Régi Európát” felváltotta az „Új Európa”, s ez új lendületet adott a Nyugaton már korábban megindult integrációs folyamatoknak is. Bár az európai kontinens határai azóta is vitatottak, hiszen a kifejezés nem földrajzi, hanem politikai-ideológiai vonatkozásban használatos, de annyi világos, hogy a kibővült Új Európa a tulajdonképpeni „Kelet-Európa” kivételével már az egész konti-

nenst átfogja. A két új integrálandó térséget Kelet-Közép-Európának (KKE, ECE) és Balkánnak vagy Dél-Kelet-Európának (SEE) nevezik, bár gyakran felbukkan a teljesen kontúrtales Közép- és Kelet-Európa (CEE) terminus is, ami azért használhatatlan, mert az elaggott „posztkommunista” jelzőn túl alig van közös vonás az idesorolt országok között. Ráadásul Bulgária és Románia uniós felvételi folyamatának kontrasztjában a 2003-as Thesszalóniki Szerződésben a felvételre váró országokra az uniós terminológiában megjelent a korábban nem használt Nyugat-Balkán kifejezés is.⁷

A közvélekedéssel illetőleg a globális válság után elszaporodott elemzésekkel ellentétben a kibővítés jelentősen elősegítette és felgyorsította az elmélyítést, vagyis az uniós közpolitika megszervezését, akkor is, ha ez a kettős folyamat – mint minden más uniós folyamat – maga is az ellentmondásos fejlődés jegyében játszódott le. Az uniós közpolitika kiterjesztésének gyakorlatias lehetőségét és hajtóerejét Európa újraegyesítése adta meg, ezért az uniós közpolitika rendszerszerű kiépüléséről igazán csak a nyolcvanas évek végének fordulata alapján beszélhetünk, amit a sokat emlegetett Maastrichti Szerződés jelenít meg. Az alapvető uniós integrációs folyamatok az Új Európában az alábbiak:

Biztonságpolitikai: A NATO és a Varsói Szerződés szembenállásának megszűnésével az európai biztonságpolitikában egy transzatlanti integráció játszódott le, amelynek továbbfutó következménye a NATO-tagság révén a biztonságpolitika technikai, gazdasági, politikai és kulturális aspektusainak kiterjesztése. A biztonságpolitikai integráció kezdetben komoly szerepet játszott, de utána háttérbe szorult, illetve csak fenti, áttételes formában játszott fontosabb szerepet.

Politikai: A KKE-i és a balkáni országok elfogadták a demokrácia alapelveit, amelyeket az Európa Tanács (ET) alapokmányai rögzítettek. Az ET-tagság volt az uniós tagság előszobája, amit szélesebb és részletesebb feltételrendszer elfogadása és megvalósítása után az uniós tagság követett. A politikai integráció fő bázisa az EiT, ami különösen fontos szerepet játszott a globális válságkezelésben. A Lisszaboni Szerződés módosítása felmerült 2013 elején, és ez újra a középpontba állította a politikai integráció továbbvitelének kérdését.

Gazdasági: Az EU és a KGST szembenállásának megszűnésével és a keleti kibővítéssel végbement a gazdasági integráció, mégpedig három szinten. Egyrészt elemi szinten a tagságon (még) kívül maradt nyugat-balkáni és kelet-európai országokra irányuló uniós támogatási politikában, másrészt az eurózóna tagjai intenzívebb integrációjában, harmadrészt a nem „eurós” tagországok kevésbé intenzív együttműködésében. A jelenlegi transzformációs válságban a „gazdasági kormányzás” intézményesítésének kényszere az egész további integráció legfőbb hajtóerejévé (driver) vált.

Társadalmi: A bipoláris világrend felbomlása után az Új Európában monumentális népmozgások játszódtak le. Tízmilliós nagyságrendben mozdultak

„Keleten” és vonultak „Nyugatra”, ami etnikailag és szociálisan is az európai lakosság egységes szocializációja irányában hatott. Valójában az uniós társadalmi integrációval járó közpolitikai szabályozás fél milliárd ember mindennapi életét fogja át, ami sokkal szélesebb, de többnyire sokkal közvettebb és észrevehetetlenebb is, mint a szoros gazdaságpolitikai szabályozás.

Kulturális: A fenti integrációs folyamatok összegeződéseként megindult az európai identitás új formájának kialakulása és elterjedése, valamint ezen túlmenően a szűkebb értelemben vett összeurópai kulturális folyamatok felgyorsulása és eseményeinek megsokasodása, illetve az oktatási szintek európaizálódása. Az Új Európában látszólag ez az integráció által a legkevésbé átfogott terület, mert itt maradt meg leginkább a tagállami kompetencia. Voltaképpen az áttételek sokaságán keresztül az integráció egyéb folyamatai nagyon radikálisan felgyorsították és minőségileg is átalakították a kulturális integrációt, amely egyben az uniós ellentmondások kifejeződésének és felszínre kerülésének a terepévé is vált, például a rendszeres Eurobarometer felméréseken keresztül.⁸

A bipoláris világtrend összeomlásával megindult a legkülönbözőbb szinteken és csoportokban az új „önazonosság-építés” (identity-building). Nem véletlenül ez a szociális konstruktivizmus kedvenc terepe és példatára, hiszen Európában tömegesen ment végbe az önazonosság újradefiniálása. Felszabadultak „Keleten” nemzeti és kisebbségi vonatkozásban a régi tiltások, de Nyugaton is hasonló folyamatok érlelődtek az önazonosság átértékelésében (például a kelta ébredés, mint a bretonok Franciaországban), és őket is megszólította az új európai egység vonzása. A konstruktivizmus feléledése tehát természetes volt, hiszen Európában százmilliók definiáltak újra magukat, méghozzá egyszerre több vonatkozásban is, úgy hogy megerősödött a többszintű identitás-keresés és azok harmonizálásának törekvése is.⁹

Valójában tehát nemcsak az EU definiálja újra meg újra önmagát, hanem az uniós polgárok is, ami válasz az európai integráció kihívására, de egyben az állandóan mélyülő integráció bázisa is. Hiszen a továbbiakban éppen ezen az új alapon folytatódhatott az integráció és működhetett az uniós közpolitika, mégpedig a mikro-, meso- és makroszinteken egyaránt (helyi, csoport vagy kisebbségi és nemzeti identitások rétegei). A „kik vagyunk” és „hogyan viselkedünk” politikai és közpolitikai dimenziói formálták az Unió társadalmi terét. Az „európaiak vagyunk és európai módon viselkedünk” elve vált a széles politikai és közpolitikai uniós bázissá a nyolcvanas évek vége óta az Új Európában. Míg a demokratizálás az általános kereteket alakította, az európaizálás sokkal inkább a részletes és konkrét szabályokat, s ezért jobban behatolt az emberek mindennapi életébe, anélkül, hogy azt tudatosították, megélték volna. Az (új) európai identitásnak tehát két oldala vagy dimenziója van. Az egyik szimbolikus és politikai, a másik gyakorlatias és közpolitikai. A különböző tagállami nemzetek állampolgárai egyrészt a szimbolikus mezőben európai

polgárnak (is) meghatározzák magukat az általános európai értékek szellemében (demokrácia és az emberi, politikai, szociális jogok), másrészt a gyakorlatias mezőben európai szereplőként járnak el az üzleti-gazdasági, politikai-társadalmi és kulturális-művészeti világban. Más megközelítésben tekinthető ez a „magas” és „alacsony” politika síkjai felől is, hiszen a kemény politikai döntések a szimbolikus mezőben történtek, a mindennapos puha közpolitikai döntések pedig a fenti területek gyakorlatias világában.¹⁰

A politika tulajdonképpen az „ünnepekről” szól, a közpolitika pedig a „hét-köznapokról”. Az uniós közpolitika szabályrendszere már teljesen átfogja az emberek mindennapi életét, akkor is, ha ez nem tudatosul bennük, azaz az uniós szabályozási térben mozgó állampolgárok ezt általában nem is veszik észre, mivel csak a nagyobb méretű konfliktusok esetén döbbennek rá az uniós szabályokra. Az EB pedig a szabályzórendszerével és a jelentéseivel közvetlenül is egyre nagyobb szerepet játszik a tagállamok és az uniós állampolgárok életében. Ugyanakkor a globális válságkezelés nyomán még dúl a gazdasági nacionalizmus, amelynek folyamányaként a transzformációs válságból fakadó „differenciált tagság – differenciált integráció” elve azt jelzi, hogy az Unióban átmenetileg megbomlott az egység európaizációs paradigmája. Egyre elterjedtebbé válnak a különböző, ütköző nemzeti szabályozások, ami már rövid távon is erodálhatja az EU hatékonyságát. Vidám káosz kavargó, ezért most már mindinkább közpolitikai válságkezelésre van szükség.¹¹

KONKLÚZIÓ: A VIDÁM KÁOSZ VESZÉLYEI

Az EU a transzformációs válság súlyos konfliktusokkal terhelt időszakában van, ami megroppantotta a közpolitikai rendszerét is. Általában a jól ismert J-görbét használják ennek az ellentmondásos szakasznak a jellemzésére is: amikor egy korábbi, viszonylag stabil kormányzati rendszer felbomlik, akkor egy kaotikus kormányzási szakasz következik és a rendszer hatékonysága csökken, majd az új kormányzási rendszer újjászerveződésével először lassan, majd mind meredekebben emelkedik. A J-görbe működik az autoriter rendszerekből a demokráciába való átmenetnél, de ezt figyelhetjük meg jelenleg az uniós közpolitikai rendszernek a globális válságkezelést követő átalakulása során is. Görögországtól Lettorszáig tombol a vidám káosz, és korábban képtelennek, netán nevetségesnek vélt szabályozások és gyakorlatok terjednek el. A maga módján minden tagország „szabadságharcot” vív, például a legnagyobb pénzügyi válság idején is a köztisztviselők 14. havi fizetésért, vagy akár mi más hasonlóért. Esetleg éppen kerekén kimondja, mint Anglia, hogy viszsza akarja repatriálni az uniós kompetenciákat.¹²

A vidám káosz kavargó még egy ideig, aztán a kép majd letisztul, és 2020 környékén a politika és a közpolitika újabb aszimmetrikus egysége alakul ki.

Az uniós politika, az egész uniós intézményrendszer minél erőteljesebb átpolitizálása éppenséggel a közpolitikai szabályozás eminens érdeke, mert csak az uniós kormányzat jelentős fejlődése teljesítheti ki és működtetheti sokkal hatékonyabban az uniós közpolitikát, mint kormányzási-partnerségi rendszert. Ez az uniós politika és az uniós közpolitika jelenlegi paradoxonjának végső lényege és összefoglalása.

JEGYZETEK

- ¹ Ez a tanulmány az EU „definíciójából” kiindulva, tovább folytatja a korábbi, a Politikatudományi Szemlében megjelent közpolitikai elemzéseket (lásd Ágh, 2011/a, 2011/b és 2012). A témában a legutóbbi tanulmányom az Unió jelenlegi közpolitikai reformjaira koncentrált (Ágh, 2013c), a bevezetésben kapcsolódom ehhez a tanulmányhoz is.
- ² Az Unió közpolitikai tervezésének főbb dokumentumait egy különálló, első Függelékben mutatom be, míg a történelmi áttekintés végett az uniós politika és közpolitika szakirodalmának alakulását egy második Függelékben foglalom össze. A Progress Reportban nagy adatbázison áttekintettem nyolc új tagállam helyzetét a globális válság után (Ágh, 2013a), és másutt feldolgoztam az Unió stratégiai foratókönyveit is (Ágh, 2013b). A legutóbbi két szerkesztett kötet nemzetközi szélességben mutatja be a globális válságról a transzformációs válságra való átmenetet (Ágh, 2011 és Ágh–Vass, 2013).
- ³ Az „európai kormányzás” (European Governance) témaköre a kilencvenes években vetődött fel és a 2010-es évtizedben kiterjedt kutatási témává vált, ami külön tárgyalást igényel. Ebben a témakörben Tanja Börzel (2010) tanulmánya tekinthető a legtöbbet hivatkozott alapműnek.
- ⁴ Lásd az euroszeptizizmusról szóló széles nemzetközi kapcsolódású, magyar szakirodalmat, például Kerek, Juhász és Molnár (2011), illetve Boros és Vasali (2013). Az összeurópai áttekintésről lásd Torreblanca and Leonard (2013), az uniós identitás jelenlegi válságáról Zalc (2013). Az elemzők szerint a „politika átrendeződése” (relocation of politics) a tagállami rendszerekben többször is végbement, mivel az EU, majd azon belül az MLG belépett (Hupe and Edwards, 2012: 179.).
- ⁵ Immanuel Wallerstein rámutatott arra, hogy a Kondratyev-ciklusok felfelé ívelő szakaszában nincsenek érdemi reformok, csak gyors mennyiségi növekedés, míg a recessziós periódusban viszont minőségi átalakulás játszódik le. Most éppen ebben a reformszakaszban vagyunk.
- ⁶ A komparatív közpolitika azt jelzi, hogy minden „megarégió” (vagy ilyen méretű nagy ország) közpolitikai rendszere az egyes területek más és más kombinációját alakítja ki (lásd Pacheco Pardo, 2012). Itt csak jelezni lehet, hogy a közpolitikai felmérések sokasága elérhető minden kérdéskörben, lásd például EBRD (2013), Eurobarometer (2013), EU (2013), European Commission (2013a, b, c) és idehaza főleg TÁRKI (legutóbb 2013). Az egyes intézmények versengenek is egymással a felmérésben, az uniós közpolitika tekintetében 2012-ben a Bruegel kapta a díjat (Prospect, 2012).
- ⁷ Az EU voltaképpen a 2004 után kialakult helyzetben a szomszédságpolitikájában (ENP) „definiálta” Európát, mint kontinenst. Megjelölte azt a hat országot (Belorusz, Ukrajna, Moldova, Grúzia, Örményország és Azerbajdzsán), amelyiket bevette a Keleti Partnerség (EaP) program-

- ba. Ezen túlmenően Oroszországgal folytat az Unió „európai” politikai és közpolitikai egyeztetési tárgyalásokat. A Thesszaloniki Szerződés tízedik évfordulójáról lásd Fouéré (2013).
- ⁸ Az uniós közpolitikában a legpontosabban szabályozott és ellenőrzött terület a gazdaságpolitika, amelynek a területe és átalakulása a szakirodalomban pontosan feldolgozott (Liddle, et al., 2012; Rácz, 2012; Sobják, 2013 és Stiglitz, 2013). Az eurozóna ellentmondásos hatásáról lásd Fernández-Villaverde et al., 2013. Sokkal kevésbé szabályozott, ellenőrzött és egyben feltárt terület a társadalmi és a kulturális integráció, ezért különösen fontos ennek a jellegét megvilágítani.
- ⁹ Ahogy a cseh szerzők könyve is mutatja (Guasti, Hronesová and Mansfeldová, főleg 2011: 12.), a KKE-i országokban felerősödött az identitáskeresés és közösségszervezés. Ez erőteljes kutatási irányzattá vált nálunk is, lásd Koller (2012). A magyar csatlakozás krónikájáról lásd Hargita (2012).
- ¹⁰ A politika és a policy összefüggése más oldalról a demokrácia és a jó kormányzás viszonyaként vetődik fel, vagyis a demokrácia és a versenyképesség kapcsolataként is vizsgálandó, ahogy Pippa Norris (2012: 3.) teszi globális szinten a legutóbbi könyvében. Európát illetően a bevezetőben megjegyzi, hogy az északi országok szakirodalmában a demokrácia és a jó kormányzás szoros kapcsolatát állítják előtérbe, míg másutt – így a „posztkommunista” országokban is – általában még elhanyagolják a demokrácia és a versenyképesség kapcsolatának feltárását.
- ¹¹ Egyre több szakértő úgy érvel, hogy a jelenlegi többsebességű integráció mindenkinek jó. Az élen haladóknak azért, mert nem akadályozzák őket, a lemaradóknak pedig azért, mert nem készítetik őket kellemetlen kötelezettségek felvállalására (Jensen and Slapin, 2012: 779.). Igaz, de így éppen az Unió egysége a vesztes.
- ¹² Jellegzetes értékelés nemcsak a szakirodalomban, hanem a világsajtóban is, hogy a globális válságra a KKE-i országok a közpolitikai rendszerük megroppanásával (transition backlash) reagáltak, lásd Buckley (2013).

IRODALOM

- Arató Krisztina és Koller Boglárka (2009): *Európa Utazása: Integrációtörténet*. Budapest, Gondolat, 278.
- Ágh Attila (2011a): A közpolitika változó paradigmái: Az érdekcsoportoktól a többszintű kormányzásig. *Politikatudományi Szemle*, XX. évfolyam, 2011/1, 31–48.
- Ágh Attila (2011b): A kormányzati rendszer és a globális versenyképesség. *Politikatudományi Szemle*, XX. évfolyam, 2011/3, 37–53.
- Ágh Attila (2012): Demokráciakutatás a politikai és közpolitikai elemzés keresztútján: A demokráciák minősége és teljesítőképessége. *Politikatudományi Szemle*, XXI. évfolyam, 2012/2, 55–72.
- Ágh Attila (2013a): *Progress Report on the New Member States: Twenty Years of Social and Political Developments*. Budapest: Together for Europe Research Centre, 104.
- Ágh Attila (2013b): *Alternative European Futures in the post-crisis world: Perspectives for the New Member States*. In: Ágh and Vass (eds): 31–68.
- Ágh Attila (2013c): A többemeletes Európa perspektívája: perifériára szorulás vagy felzárkózás Kelet-Közép-Európában. In: Ágh Attila, Kaiser Tamás és Koller Boglárka (szerk.): 37–78.

- Ágh Attila (ed.) (2011): *European Union at the crossroads: The European perspectives after the global crisis*. Budapest: Together for Europe Research Centre, p. 337.
- Ágh Attila–László Vass (eds) (2013): *European Futures: The Perspectives of the New Member States in the new Europe*. Budapest: Together for Europe Research Centre, 473.
- Ágh Attila, Kaiser Tamás és Koller Boglárka (szerk.) (2013): *Többemeletes vagy többsebességű? A differenciált integráció változatos formái az EU-ban*. Budapest: Together for Europe és Zsigmond Király Főiskola, 37–78.
- Bache, Ian, Stephen George and Simon Bulmer (2011): *Politics in the European Union*. Oxford University Press, 650.
- Bale, Tim (2008) *European Politics: A Comparative Introduction*. London: Palgrave-Macmillan, 404 (Chapter 3, From Government to Governance).
- Bevir, Mark (ed.) (2011): *The Sage Handbook of Governance*. London: Sage, 576.
- Börzel, Tanja (2010) European Governance: Negotiation and Competition in the Shadow of Hierarchy. *Journal of Common Market Studies*, March 2010, Vol. 48, No. 2, 191–219.
- Buckley, Neil (2013): „Transition backlash” in Eastern Europe sets off alarms. *Financial Times*, 13 March 2013, 2.
- Caramani, Daniele (ed.) (2011): *Comparative Politics*. Oxford University Press, 640.
- Castles, Frances et al. (eds) (2010): *The Oxford Handbook of Welfare State*. Oxford University Press, 876.
- Chopin, Thierry, Jean-Francois Jamet and Francois-Xavier Priollaud (2012): A Political Union for Europe. Fondation Robert Schuman, 24 September 2012, http://www.robert-schuman.eu/doc/questions_europe/qe-252-en.pdf.
- Chopin, Thierry (2013): Towards a Genuine European Executive Power: from Governance to Government. *European Issues*, No. 274, 16 April 2013, http://www.robert-schuman.eu/doc/questions_europe/qe-274-en.pdf.
- Cini, Michelle and Nieves Pérez-Solórzano Borragán (eds) (2010): *European Union Politics*, Oxford UP, 485.
- EBRD (2013): Regional Economic Prospects in EBRD Countries of Operations. May 2013, <http://www.ebrd.com/english/downloads/research/REP/rep-may-2013.pdf>.
- Eurobarometer (2013): European Union Citizenship, Flash Eurobarometer 365. February 213, http://ec.europa.eu/public_opinion/flash/fl_365_en.pdf.
- European Commission (2013a): The EU Justice Scoreboard. COM (2013) final, http://ec.europa.eu/justice/effective-justice/files/justice_scoreboard_communication_en.pdf.
- European Commission (2013b): In-depth review for Hungary on the prevention and correction of macroeconomic imbalances. Brussels, 10. 4. 2013, SWD(2013) 119 final, http://ec.europa.eu/economy_finance/publications/occasional_paper/2013/pdf/ocp137_en.pdf.
- European Commission (2013c): EU Citizenship Report. May 2013 http://ec.europa.eu/justice/citizen/files/2013eucitizenshipreport_en.pdf.
- EIU – The Economist (2013): Democracy Index 2012: Democracy at a standstill: A report from The Economist Intelligence Unit. <http://www.eiu.com/Handlers/WhitepaperHandler.ashx?fi=Democracy-Index-2012.pdf&mode=wp&campaignid=DemocracyIndex12>.
- Fernández-Villaverde, Jesús, Luis Garicano and Tano Santos (2013): Did the euro kill governance

- in the Periphery? *Vox*, 30 April 2013, <http://www.voxeu.org/article/did-euro-kill-governance-periphery>.
- Fouéré, Erwan (2013): Thessaloniki ten years on. *CEPS Commentary*, <http://www.ceps.eu/book/thessaloniki-ten-years-injecting-momentum-enlargement-process-western-balkans>.
- George, Stephen (1996): *Politics and policy in the European Community*. Oxford University Press, 384.
- Guasti, Petra, Jessie Hronesová and Zdenka Mansfeldová (eds) (2011): *The nexus between democracy, collective identity formation, and EU enlargement*. Prague, Institute of Sociology, 193.
- Hargita Árpádné (2012): *Vissza Európába – rögs útton. Egy közreműködő szemével*. Budapest, Gondolat Kiadó, 765.
- Hix, Simon and Bjorn Hoyland (2011): *The political system of the European Union*. New York, Palgrave-Macmillan, 400.
- Hupe, Peter and Arthur Edwards (2012): The accountability of power: Democracy and governance in modern times. *European Political Science Review*, Vol. 4, No. 2, 177–194.
- Janning, Josef (2012): Political Union: Europe’s defining moment. *EPC Policy Brief*, 24 July 2012, http://www.epc.eu/documents/uploads/pub_2838_political_union.pdf.
- Jensen, Christian and Jonathan Slapin (2012): International hockey-pokey: the politics of multispeed integration in the European Union. *Journal of European Public Policy*, Vol. 19, No. 6, 779–795.
- Kahn-Nisser, Sarah (2010): *Drawing the line: The EU’s Political Accession Criteria and the Construction of Membership*. Jean Monnet Working Paper 07/10, www.JeanMonnetProgram.org.
- KIM Társadalmi Felzárkózásért Felelős Államtitkárság (2011): Nemzeti Társadalmi Felzárkózási Stratégia – Mélyszegénység, Gyermekszegénység, Romák – (2011–2020). <http://romagov.kormany.hu/download/8/e3/20000/Strat%C3%A9gia.pdf>.
- Knill, Christoph and Jale Tosun (2011): Policy-making. In: Caramani (ed.): 373–388.
- Koller Boglárka (2012): Klubtagságok az EU-ban. *Politikatudományi Szemle*, XXI. évfolyam, 32–57.
- Krekó Péter, Juhász Attila és Molnár Csaba (2011): A szélsőjobboldal iránti társadalmi kereslet növekedése Magyarországon. *Politikatudományi Szemle*, XX. évfolyam, 2011/2, 53–79.
- Levi-Faur, David (ed.) (2012): *The Oxford Handbook of Governance*. Oxford University Press, 803.
- Liddle, Roger, Olaf Cramme and Renaud Thillaye (2012): Where Next for Eurozone Governance? *Policy Network*, 17 July 2012, <http://www.policy-network.net/publications/4222/Where-next-for-Eurozone-governance>.
- Magone, José (2011): *Contemporary European Politics: A comparative introduction*. London and New York, Routledge, 651.
- Moussis, Nicholas (2002): *Guide to European policies, Regional – Social – Conclusions*. European Study Service, 168–211, 427–441.
- Norris, Pippa (2012): *Making Democratic Governance Work*. Cambridge, Cambridge University Press, 281.
- OECD (2012): Nicolaidis, Kalypso and Rachel Kleinfeld: Rethinking Europe’s „Rule of Law“ and Enlargement Agenda: The Fundamental Dilemma. OECD, Sigma Paper No. 49, <http://www.oecd-ilibrary.org/docserver/download/5k4c42jmn5zp.pdf?expires=1363421538&id=id&acname=guest&checksum=B498F81E0A3A7975AE2E8C6BBBF24FDB>.
- OECD (2013): Knowledge is growth. <http://www.oecd.org/sti/knowledge-is-growth.htm>.
- Pacheco Pardo, Ramon (2012): Leadership, decision-making and governance in the European

- Union and East Asia: crisis and post-crisis. *Asia Europe Journal*, Vol. 9, Nos 2-4, March 2012, 77–90.
- Pollack, Mark (2010): „Theorizing EU Policy-Making” and „The European Policy Process in Comparative Perspectives”. In: Wallace, Pollack and Young (eds), 16–68.
- Prospect (2012): Think Tank of the Year Awards 2012. *Prospect Magazine*, 12 July 2012, <http://www.prospectmagazine.co.uk/magazine/think-tank-of-the-year-awards-2012>.
- Rác Margit (2012): Az eurózóna adósságválságának szabályozása és nyitott kérdései. *Európai Tükör*, Válságkezelés az Európai Unióban – Tematikus szám, XVII. évfolyam, 2. szám, 2012 Tél, 5–23.
- Schendelen, Rinus (2012): Machiavelli in Brussels: Public Affairs and the European Multilevel Governance System. Interview, EU-in-BRIEF, Number 3-2012, http://www.netzwerk-ebd.de/fileadmin/files_ebd/eu-in-brief/EBD_PUB_EU-in-BRIEF_3_2013_EN.pdf.
- Simon Zoltán (szerk.) (2013): *Döntéshozatal és jogalkotás az Európai Unióban*. Budapest, L'Harmattan, 326.
- Sobják Anita (2013): From the Periphery to the Core? Central Europe and the Economic Crisis. Polish Institute of International Affairs. *Policy Paper*, No. 7, April 2013, <http://www.pism.pl/Publications/PISM-Policy-Paper-no-55>.
- Stiglitz, Joseph (2013): The Lessons from the North Atlantic Crisis for Economic Theory and Policy. The IMF Blog, 3 May 2013, <http://blog-imfdirect.imf.org/2013/05/03/the-lessons-of-the-north-atlantic-crisis-for-economic-theory-and-policy>.
- TÁRKI (2013): Egyenlőtlenség és polarizálódás a magyar társadalomban. http://www.tarki.hu/hu/research/hm/monitor2012_teljes.pdf.
- Thies, Wallace (2012): Is the EU Collapsing? *International Studies Review*, Vol. 14, No. 2, 225–239.
- Torreblanca, Jose Ignacio and Mark Leonard (2013): The remarkable rise of continental Euroscepticism. *European Council on Foreign Relations*, 25 April 2013, <http://www.guardian.co.uk/commentisfree/2013/apr/24/continental-euroscepticism-rise>.
- Wallace, Helen, Mark Pollack and Alasdair Young (eds) (2010): *Policy-Making in the European Union, Politics and Policy in the EU: The Challenge of Governance*. Oxford University Press, 597.
- Warleigh-Lack, Alex and Ralf Drachtenberg (2010): Policy Making in the European Union. In: Cini (ed.): 209–224.
- Zalc, Julien (2013): The Europeans’ attitudes about Europe: A downturn linked only to the crisis? Fondation Robert Schuman, *European issues*, No. 277, 3 May 2013, http://www.robert-schuman.eu/doc/questions_europe/qe-277-en.pdf.

I. FÜGGELÉK

Unió közpolitikai stratégiák és jövőre irányuló definíciók

- BEPA, Bureau of European Policy Advisers (2010), http://ec.europa.eu/bepa/about/fresh-start/index_en.htm.
- BEPA, Bureau of European Policy Advisers (2012) Working plan 2012, http://ec.europa.eu/atwork/synthesis/amp/doc/bepa_mp_en.pdf.

- Bertrand, Gilles, Anna Michalski and Lucio Pench (1999): *Scenarios Europe 2010*, European Commission Forward Studies Unit, Working Paper, July 1999, http://ec.europa.eu/comm/cdp/scenario_en.htm, and http://www.pedz.uni-mannheim.de/daten/edz-mr/pbs/00/senarios_an.pdf.
- Bertrand, Gilles et alii and Jan Rood et alii (2000, 2007): *Scenarios Europe 2010–2020, Possible Futures for the Union*. <http://webhost.ua.ac.be/psw/pswpapers/PSWpaper%202000-07%20bertrand.pdf>.
- Biscop, Sven (2012): *Raiders of the Lost Art: Strategy-Making in Europe*, Egmont. *Security Policy Brief*, No. 40, November 2012, <http://www.egmontinstitute.be/papers/12/sec-gov/SPB40.pdf>.
- ESPAS Report (2012): European Institute for Security Studies, *Global Report 2030. Citizens in an Interconnected and Polycentric World*, 27 April 2012, <http://www.iss.europa.eu/publications/detail/article/espas-report-global-trends-2030-citizens-in-an-interconnected-and-polycentric-world/?print=1>.
- ESPON (2000): *European Visions, list of scenarios until 2000*. http://www.mcrit.com/espon_scenarios/visions_european.htm.
- European Council (2000): *Presidency Conclusions*. Lisbon European Council, 100/1/00, 23 and 24 March 2000.
- European Commission (2001): *European Governance: A White Paper*. Brussels, 26. 7. 2001, COM(2001) 428, http://ec.europa.eu/governance/white_paper/en.pdf.
- European Commission (2010a): *Europe 2020: A strategy for smart, sustainable and inclusive growth*. Brussels, 3.3.2010, COM(2010) 2020 final.
- European Commission (2010b): *Part I of the Europe 2020 Integrated Guidelines*. Brussels, 27. 4. 2010, SEC(2010) 488 final.
- European Commission (2010c): *Part II of the Europe 2020 Integrated Guidelines*. Brussels, 27. 4. 2010, COM(2010) 193 final.
- European Commission (2012a): *Debate on the future of Europe*. http://ec.europa.eu/european-debate/index_en.htm.
- Future of Europe Group (2012): *Final Report*. 17 September 2012, <http://www.statewatch.org/news/2012/sep/eu-future-of-europe-report.pdf>.
- Future Lab Europe (2012): *European Policy Centre. Newsletter No. 1*, December 2012, www.epc.eu.
- Gill, Indermit and Martin Raiser (eds) (2011): *Golden Growth: Restoring the lustre of the European economic model*. The World Bank, p. 371.
- Global Futures Studies and Research (2012): *The Millennium Project (US)*. <http://www.millennium-project.org>.
- González, Felipe (ed.) (2010): *Project Europe 2030: Challenges and Opportunities (A report to the European Council by the Reflection Group on the Future of the EU 2030)*. May 2010, the González Report, http://www.reflectiongroup.eu/wp-content/uploads/2010/05/reflection_en_web.pdf.
- Gros, Daniel and Felix Roth (2008): *The Post-2010 Lisbon Process: The Key Role of Education in Employment and Competitiveness*. CEPS Working Document No. 308, December 2008.
- Langer, Josep (2005): *Future scenarios for the European Union*. <http://www.europe2020.org/spip.php?article299>.

- Lisbon Council (2012): *The 2012 Euro Plus Monitor: The Rocky Road to Balanced Growth*. <http://www.lisboncouncil.net/news-a-events/417-new-publication-the-2012-euro-plus-monitor.html>.
- Metris Report (2009): *Emerging Trends in Socio-economic Sciences and Humanities in Europe*. Brussels, DG Research.
- Monti, Mario (ed.) (2010): *A New Strategy for the Single Market, Report to the President of European Commission José Manuel Barroso*. 9 May 2010, http://ec.europa.eu/bepa/pdf/monti_report_final_10_05_2010_en.pdf.
- Newsletter Europe 2020 with the Laboratoire européen d'Anticipation Politique (LEAP)*. <http://www.europe2020.org>.
- Saltelli, Andrea et al. (2010): *Indicators for European Union Policies: Business as usual? European Commission, Joint Research Centre, Institute for the Protection and Security of the Citizen (ISPR), Social Indicators Research*.
- Sapir, André (ed.) (2009): *Europe's economic priorities 2010-2015: Memos to the new Commission*. Brussels, Bruegel Institute.
- Smithsonian Institution (2012): *Annual State of the Future Reports since 1996, see the latest, State of Future Report*. <http://www.millennium-project.org/millennium/2012SOF.html>.
- Tavares, Rui (2013): *Draft Report on the situation of human rights: standards and practices in Hungary, European Parliament, Committee on Civil Liberties, Justice and Home Affairs, 2012/2130 (INI)*. 2. 5. 2013. <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//NONSGML+COMPARG+PE-508.211+02+DOC+PDF+V0//EN&language=EN>.
- Van Rompuy, Herman (2012): *Towards a Genuine Economic and Political Union, in cooperation with José Manuel Barroso, Jean-Claude Juncker and Mario Draghi*. 5 December 2012. http://www.consilium.europa.eu/uedocs/cms_Data/docs/pressdata/en/ec/134069.pdf.
- Az EU2020 most a közös uniós bázis a stratégia készítésben, lásd KIM 2011.

II. FÜGGELÉK

Politika és közpolitika fő irányai az uniós szakirodalomban

A kettős rendszert (kormányzat és kormányzás) persze külön-külön megjelentetett kézikönyvek is tárgyalják, de az átlagos elemzések kezdetben együtt ábrázolták a politika és közpolitika rendszerét. Jellemző, hogy Stephen George munkája *Politics and policy in the European Community* című munkája ezen a címen három kiadásban jelent meg, utoljára 1996-ban. A legutóbbi verzió, Ian Bache, Stephen George and Simon Bulmer *Politics in the European Union* (2011) már a Lisszaboni Szerződés eredményeit is tartalmazza. Míg számos korábbi mű két részre tagolódott – intézmények és közpolitikák -, addig az utóbbi könyv már négy nagyobb részre tagolódik: elméletek, az EU története, intézmények és közpolitikák. A politikai rendszert illetően standard munkának számít Simon Hix *The political system of the European Union* (először a St. Martin's Press kiadásában 1999-ben, majd a Palgrave *The European Union Series* sorozatában 2005-ben és 2011-ben) című könyve. Az uniós közpoliti-

kákat illetően négy standard kézikönyvre kell felhívni a figyelmet: (1) Helene Wallace változó munkatársakkal szerkesztett és megírt – Policy-Making in the European Union című - könyve dolgozta fel a legátfogóbban és számos kiadásban. De igen jó összefoglalást adnak az alábbi szerkesztett kötetek, sokak által használt kézikönyvek közpolitikai fejezetei is: (2) Tim Bale European Politics (2008), az interneten folyamatosan aktualizált kötete; (3) Daniele Caramani Comparative Politics (2011) című kötete és (4) Michelle Cini and Nieves Pérez-Solórzano Borragán (2010) European Union Politics című kötete. Jó áttekintést ad a politika-közpolitika viszonyról Magone Contemporary European Politics (2011) című munkája. A közpolitika tekintetében alapvető kézikönyvnek számít Bevir (2011), Castles et al. (2010) és Levi-Faur (2012) is. Említésre érdemesek Nicholas Moussis (European Study Service) évről-évre megjelenő konkrét összefoglalói is a közpolitikai változásokról. A hazai áttekintések közül kiemelkedik Horváth Zoltán Kézikönyv az Európai Unióról című, immár nyolcadik kiadásban megjelent munkája (hvgorac, 2011) az uniós intézményrendszeréről. Az Unió történetét áttekinti Arató Krisztina és Koller Boglárka (Gondolat, 2009) Európa Utazása: Integrációtörténet című könyve, a közpolitikai aspektust pedig Simon Zoltán (szerk., 2013) című műve.

AZ ÚJ PARLAMENTI PÁRTOK SZAVAZÓBÁZISÁNAK JELLEMZŐI BUDAPEST PÉLDÁJÁN

Szabó Balázs

(tudományos segédmunkatárs, MTA Csillagászati és Földtudományi Kutatóközpont
Földrajztudományi Intézet)

ÖSSZEFOGLALÁS

2010-ben két új párt, a zöld LMP és a szélsőjobboldali Jobbik a szavazatok közel egynegyedével bejutott a Parlamentbe. Mindkét párt választótáborra erős hasonlatosságokat mutat a nyugati hasonló ideológiájú pártokéval, amelyek már több évtizede fontos szereplői a politikai színtérnek. Magyarországon a zöldek a fővárosban, a nagyvárosokban és azok agglomerációjában erősek, míg a szélsőjobb az ország hanyatló térségeiben kapta a legnagyobb támogatottságot. Budapest tagoltsága és nagysága lehetővé teszi, hogy a szavazóköri szintű különbségek vizsgálatával a két párt támogatóinak társadalmi háttérérl is részletes képet alkossunk. A zöld szavazók a belső városrészekben, a villanegyedekben és az új lakónegyedekben, vagyis a magas státuszú népesség, az értelmiség és a fiatalok lakóhelyén koncentrálnak. A szélsőjobb támogatói bázisa a külső, egykori munkáskerületekben, a nagy panellakótelepek többségében, valamint a belső városnegyedek legalacsonyabb presztízsű, leromlott részeiben a legszélesebb, vagyis ott, ahol az alacsonyabb státuszú és lecsúszó népesség található meg nagy arányban. A két párt választótáborának területi és azzal erősen összefüggő társadalmi különbségei jól illeszkednek a nyugati mintákhoz, így erősen feltételezhető, hogy az ott kimutatott új törésvonalak felbukkanásáról lehet szó a magyarországi esetben is. Ezek egyike a materialista-posztmaterialista törésvonal, amely elsősorban a zöldek táborát választja el a többi szavazópolgártól: a zöldek támogatói jórészt a posztmaterialis értékeket valló új középo, sztályból kerülnek ki. A Jobbik ugyanakkor materialis értékekhez ragaszkodókon belül is főleg a lecsúszó alacsony státuszú rétegek azon tagjait vonzza, akik a demokratikus rendszerből való kiábrándultságuk mellett a rasszista nézetekre is fogékonyak.

Kulcsszavak: zöld ■ szélsőjobb ■ választói magatartás ■ Budapest

A 2010-es választások során a parlamentbe jutott két új párt eredményei azt mutatják, hogy a rendszerváltozás során kialakult és a 2000-es években stabilizálódott politikai tagoltság az évtized végén erőteljesen átalakult. Az európai országokban régóta jelenlévő zöld és szélsőjobboldali¹ pártok tartósabb jelenlétére lehet számítani a magyar politikai életben is. Az természetesen nem állítható, hogy mindenképp a ma ismert pártok fogják ezt a két irányzatot képviselni a jövőben, de valószínűnek tűnik, hogy ez a két „pártszín” jelen lesz a palettán. Azt, hogy a zöld és a szélsőjobb szavazótábor társadalmi összetétele hasonlít-e a nyugati pártokéhoz, a választási térképek segítségével próbáljuk

ellenőrizni. Ezzel a módszerrel nem csak a választótáborok társadalmi összetételét tudjuk áttekinteni, hanem azt is, hogy ezek a szavazók korábban melyik pártok táborába tartoztak. A vizsgálatra a főváros tűnik a legalkalmasabbnak, egyrészt mert szavazóköri bontásban igen részletes képet kaphatunk, másrészt mert a zöldeknek erős terepe a főváros, a szélsőjobb tábor pedig a többi jobboldali párttól (a korábbi szélsőjobboldalétól is) eltérő sajátos mintázatot mutat.

A VÁLASZTÓI MAGATARTÁS ÁTALAKULÁSÁNAK TÁRSADALMI-KULTURÁLIS HÁTTERE

A zöld és általában az új baloldali pártok kialakulását a szakirodalom az 1960-as évek végétől a posztmateriális törésvonalak megjelenésével magyarázza (Inglehart, 1977). A szerző szerint a klasszikus Lipset–Rokkan-féle törésvonalak² elsősorban az ipari társadalmakra voltak érvényesek, és ezek átalakulása miatt fokozatosan érvényüket veszítették. A jóléti társadalom megszilárdulásával a fizikai foglalkozásúak részaránya lecsökkent a társadalmon belül, valamint a munkásságnak is jelentősen emelkedett az életszínvonala. A „klasszikus” kulturális törésvonal pedig a szekularizáció erősödésével, az egyház társadalmon belüli szerepének csökkenésével lett egyre kisebb jelentőségű. Az új törésvonalak a korábban domináns materiális értékek (anyagi jólét, biztonság, rend) és a posztmateriális értékek (környezetvédelem, önkifejezés szabadsága, közügyekben való részvétel) között húzódnak. Ez utóbbiak a fiatalabb generációk számára egyre fontosabbak, vagyis az új törésvonal jelentős részben generációs különbségeket is magába foglal. Kriesi (1998) szerint azzal, hogy az új középosztály lett a legszélesebb társadalmi réteg, egy új törésvonal is keletkezett a középosztályon belül, amely a különböző foglalkozási csoportok között húzódik. Egyik póluson a menedzseri irányító réteg, másikon a szociális-kulturális szférában dolgozók találhatók, utóbbiak a posztmaterialista baloldali pártokat, míg előbbieket az autoriter jobboldali pártokat támogatják. A materiális–posztmateriális törésvonal mentén alakultak ki a hagyományos szociáldemokrata pártok mellett az új baloldali pártok is. Természetesen a materiális–posztmateriális törésvonal nem csak a középosztály esetében értelmezhető, noha ezt a réteget osztja meg a legnagyobb mértékben. E törésvonalak mentén általánosságban a társadalmon belül a magasabb képzettségű és magasabb státuszú választók sokkal inkább a posztmateriális, míg az alacsonyabb státuszúak a materiális oldalra kerülnek (Knutsen, 1989).

Az új középosztályon belül húzódó törésvonalhoz képest kevésbé egyértelmű a másik, a társadalom alsó szegmensében kialakuló törésvonal, de ehhez kapcsolódik az új szélsőjobboldali pártok kialakulása, hiszen választótáborukon belül ez a társadalmi réteg a domináns (Oesch, 2008). Itt több olyan tényezőt mutattak ki, amelyek a szélsőjobbra való szavazást meghatározzák,

ezek közül a legjellemzőbbek az alacsony státusz/munkanélküliség, a demokráciával való elégedetlenség, és a legfontosabb közös elem az idegenellenesség (Mudde, 2007; Kitschelt, 1995).

A ZÖLD ÉS A SZÉLSŐJOBBDALI PÁRTOK VÁLASZTÓI EURÓPÁBAN

Az 1960-as évek végétől a második világháború után felnőtt nemzedék tagjai közül igen sokan hallgattak az újbaldali/zöld pártok hívószavára. A német Grüne választóinak profilja azt mutatja, hogy szavazói között nagy számban vannak első választók, de olyanok is, elsősorban szintén fiatalok, akik a szociáldemokratáktól és a liberálisoktól érkeznek. A kormegoszlás talán az egyik legmeghatározóbb vonása a zöldeknek: a szavazótáboruk kétharmadát a fiatal korosztály alkotja. Németországban a 25 év alattiak 20%-a, a 25-35 közöttiek 10%-a zöld szavazó (Kolinsky, 1984). Ennek az a magyarázata, hogy az 1960-as évek oktatási reformja miatt a képzettségi szint jelentősen nőtt a fiatalok körében, ami a zöldek támogatottságán is érezhető: a legjobban az egyetemi városokban szerepelnek (a nagyvárosokban pedig a diáknegyedekben és a magasabb státuszú városrészekben). Ezen kívül, kiugró a Grüne támogatottsága a nők körében is, ami nem volt jellemző korábban egyik párt szavazótáborára sem. A zöldek legkevésbé a fizikai foglalkozásúak és a vallásosak körében népszerűek. Elterjedt az a nézet is, (az előbb említetteken túl) hogy főleg a környezeti problémákkal sújtott területeken élők szavaznak rájuk – ami logikus feltételezés, hiszen a zöld pártok az atomerőművek ellen tiltakozó és általában a környezetvédő mozgalmakból nőttek ki (Müller-Rommel, 1985). Az 1990-es évek elején, franciaországi példákon empirikus módszerekkel is vizsgálták, hogy az atomerőművek körzetében és a környezeti problémákkal (ipari szennyezéssel) sújtott régiókban élők mennyire fogékonyak a zöld pártok ideológiájára. Több választás eredményeinek összevetéséből azt szűrték le, hogy nem mutatható ki egyértelműen ilyen hatás, legalábbis nem lehet kimutatni tartós zöld szavazóbázist ezekben a régiókban (Bonnetain-Boy, 1995).

A szélsőjobboldali pártok természetesen nem az 1970-es években jöttek létre, de az a típusuk, amely az 1980-as, 90-es évektől egyre több országban vált fontos politikai szereplővé, mégiscsak a globalizáció utáni korszak termékének tekinthető. A szélsőjobboldali pártcsaládon belül Ignazi (2003) elkülöníti a tradicionális, a fasizmus hagyományait felvállaló pártokat, valamint az ezeket elutasító, és elsősorban a posztindusztriális társadalmi igényekre választ adó pártokat. Az előbbi csoport marginálisnak tekinthető (ide mindössze német, olasz és angol pártok tartoznak), míg az utóbbi egyre jelentősebb. Az ide sorolható pártok azt a teret töltik ki, amely a néppártosodás következtében a jobboldalon szabadon maradt (Kitschelt, 1995); arra reagálnak, hogy a neokonzervatív irányba tolódó jobboldali pártok nem adnak választ a hierarchikus, etnikailag

homogén, rendezett társadalmi struktúra felbomlására (Ignazi, 2003). A szélsőjobb szavazóbázisa társadalmi jellemzőit tekintve sok tekintetben éppen az ellenkezője a zöldekének: míg a zöld pártok a fiatalok és a nők körében népszerűbbek, a szélsőjobbboldaliak támogatottsága sokkal inkább a középkorú férfiak körében jelentős (Givens, 2004). Szavazói között – mint azt több nyugat-európai ország adatai bizonyítják – a termelő szférában dolgozók (fizikai foglalkozásúak) felülreprezentáltak, és szinte alig van támogatottságuk a hagyományos nagypolgárság köreiben, illetve a szociális és kulturális szférában. Az utóbbi területeken (oktatás, egészségügy, kultúra, média) alkalmazottak ugyanis elsősorban az újbaloldali pártok bázisát alkotják (Oesch, 2008). Vagyis a szélsőjobb illetve a zöldek kor, nem és foglalkozás szerint is teljesen más rétegekhez szólnak, és ezzel összefüggésben területi eredményeik is igen különbözőek. A társadalmi jellemzőktől nem függetlenül, de fontos különbségek mutathatók ki a két szavazótábor politikai attitűdjében is. A zöldek azokat a posztindusztriális értékeket vallják nagymértékben magukénak, amelyeket a szélsőjobboldal hívei élesen elutasítanak, vagyis a multikulturális társadalom támogatói és ellenzői találhatóak meg a két póluson. Ehhez hasonló választóvonalat képvisel az euroszkepticizmus is: e szempontból is az egyik pólusra kerültek a szélsőjobboldal, a másikkra pedig a zöld (és a liberális) szavazók (Bornschieer, 2010).

Európán belül csak az északi és a nyugati országokban van mindkét pártcsalád stabilan jelen, ezért ezeket érdemes részletesebben megvizsgálni, hogy képet kaphassunk a pártok választóinak területi jellegzetességeiről. A mediterrán országok egy részében a demokratikus változások után nem alakult ki markáns szélsőjobboldal, amit a fasizmus ellenhatásának tudnak be (Ignazi, 2003). Olaszországban pedig a posztfasiszta Alleanza Nazionale nem, a Lega Nord inkább sorolható az új szélsőjobbboldali pártok családjába, de ez utóbbi esetében is a regionalizmus és az elitellenesség a legfőbb jellemző, nem pedig a xenofóbia (noha az olasz pártok közül ők hangoztatnak legnagyobb mértékben idegenellenes nézeteket). A zöld pártok egyik dél-európai országban sem tudtak tartósan megkapaszkodni, többször bejutottak ugyan a parlamentbe, de stabil bázisra nem sikerült szert tenniük.

Európa keleti felében, a posztszocialista országokban a szélsőjobbboldali pártok már a rendszerváltás után megjelentek, de ez a csoport nem vethető teljesen egybe a nyugati szélsőjobbboldali pártokkal. Itt elsősorban a nemzeti kisebbségekkel szembeni intolerancia, a hagyományos nacionalizmus volt hangsúlyos, és a pártok középosztályi támogatottsága volt erős (Whitefield, 2002). Ez alól egyedül a cseh RMS volt kivétel, amelyik sokkal inkább hasonlított a nyugati pártokhoz, de mindössze egyszer sikerült 8%-kal parlamenti mandátumhoz jutnia, viszont már a következő választáson kiesett feleakkora eredménnyel. Hasonlóan nem volt stabil a zöld pártok közül a szintén cseh Strana Zelených, amelyik 2002-ben jutott be a parlamentbe 6,3%-kal, de a következő választásra már megfeleződött a támogatottsága.

A VÁLASZTÓK TERÜLETI JELLEMZŐI NÉHÁNY NYUGATI
NAGYVÁROSBAN

A zöld pártok szavazói általában a fővárosi, nagyvárosi térségekben, azon belül is a városok belső negyedeiben koncentrálnak; országos eredményeik többszörösét érik el egy-egy belső kerületben. Ezekben a negyedekben jellemző a fiatalok igen magas aránya. Nagy számban élnek itt diákok, pályakezdők és általában a 35 alatti korosztály azon tagjai, akik még családalapítás előtt állnak.

A szélsőjobboldali pártok a fővárosokban inkább átlagos, vagy valamivel átlag alatti eredményt érnek el, elsődleges terepüknek a válságban lévő ipari zónák számítanak, valamint az olyan városok, ahol igen magas a bevándorlók aránya (Malmö, Marseille, Rotterdam). A fővárosokban az ipari övezetbe ékelt régi munkásnegyedekben, vagy a városszéli nagy lakótelepeken a legjobbak az eredményeik. Mindkét esetben látható, hogy a lecsúszó munkásság hagyományos lakónegyedeiről van szó. Az esetek nem jelentéktelen részében az adott területen magas arányban laknak bevándorlók, bevándorló háttérűek is.

A fentiekben vázoltakat részletesen is dokumentálva láthatjuk, ha vetünk egy pillantást a nyugat- és észak-európai fővárosok³ legutóbbi parlamenti választásainak eredményeire (1. táblázat).

A zöld pártok legjobb eredményeiket szinte kivétel nélkül a belső lakónegyedekben érik el. Ezek általában a központi városmagot körülvevő, vegyes lakosságú negyedek, vagyis nem a homogén, magas státuszú városközpontok, de nem is a slumosodó belső negyedek. Van köztük dzsentrifikálódó városrész (mint a londoni példa mutatja), vagy szórakozóhelyekkel zsúfolt negyed (Berlin, Amsterdam), de közös jellemzőjük, hogy ezekben a városrészekben koncentrálnak a fiatalok, a pályakezdők, a diákok. Itt a zöldek az esetek többségében igen magas arányt érnek el, ez alól kivételnek Oslo számít, de ott az okok a helyi pártrendszerben keresendők.⁴ Londonban és Párizsban az egyéni rendszer nehezíti az összehasonlítást, előbbiben inkább csak szimbolikusnak tekinthető, hogy a legtöbb kerületben 1-2%-on álló Green Party a nyolcvanas években megújult Docklands egy részét magába foglaló negyedben ért el önmagához képest kiugró eredményt. Párizs esetében az összehasonlítást a közös jelölteken kívül nehezíti, hogy igen széles a paletta, a jelöltek között nem kevés baloldali indulóval. A zöld pártok általában a külső lakótelepi negyedekben (Bécs, Berlin, Amsterdam), vagy az ipari övezetek környékén (Helsinki) szerepelnek a leggyengébben. Mindazonáltal arra is akad példa, hogy a magas státuszú városrészben (Stockholm, Párizs) igen csekély számú szavazatot kapnak, noha a hagyományos középosztály negyedeiben többnyire inkább átlag körüli, mint alacsony a támogatottságuk.

1. táblázat. A zöld és a szélsőjobboldali pártok legjobb és legrosszabb eredményei

város	Parlamenti választás éve	zöld párt neve/ városi eredmény (%)	legjobb/legrosszabb eredmény	
			kerület	%
Amsterdam	2010	Groenlinks 12,5	Centrum	16,8
			Nieuw-West	6,8
Bécs*	2008	Grüne 19,1	Neubau	37,4
			Simmering	10,3
Berlin	2009	Die Grüne 17,4	Friedrichshain- Kreuzberg-Prenzlauer Berg Ost	46,7
			Marzahn-Hellersdorf	5,7
Brüsszel**	2010	Ecolo+Groen! 13,5	Saint-Gilles	18,7
			Anderlecht	10,5
Dublin	2011	Green Party 2,4	South-East	6,8
			North West	1,0
Helsinki	2011	Vihreä liitto 13,0	Keskinen	23,3
			Östersundom	7,1
Koppenhága	2011	Enhedslisten De Rød- Grønne 16,6	Nørrebro	27,6
			Tårnby	7,1
London***	2010	Green Party	Lewisham Deptford	6,7
Oslo	2009	Miljøpartiet De Grønne 0,6	Gamle Oslo	0,9
Párizs****	2012	Les Vertes 6,2	Paris 02	14,5
			Paris 16	2,0
Stockholm	2010	Miljöpartiet de gröna 12,2	Södermalm-Enskede	16,8
			Norrmalm-Östermalm- Gamla Stan	8,1
Zürich	2011	Grüne 11,7	Kreis 4 und 5	16,2
			Kreis 12	7,4

* Az FPÖ és a BZÖ külön-külön is ugyanezen kerületekben érte el legjobb és legrosszabb eredményeit.

** Brüsszel esetében az egyébként igen jelentős belga szélsőjobboldali pártnak a Vlaams Belangnak az eredményei nem relevánsak, mert az ő esetükben csak a flamand lakosság jöhet szóba.

*** Londonban nincs városi átlag, mert csak bizonyos körzetekben indultak el a képviselők.

**** Párizsban a zöldek egy választókerületben nem, kettőben pedig a szocialisták támogatásával

a nyugati nagyvárosok kerületeiben a legutóbbi parlamenti választáson

város	Parlamenti választás éve	szélsőjobb párt neve/ városi átlag (%)	legjobb/legrosszabb eredmény	
			Kerület	%
Amsterdam	2010	Partij voor de Vrijheid 16,8	Noord Centrum	21,6 5,1
Bécs*	2008	Freiheitliche Partei Österreichs + Bündnis Zukunft Österreich 18,6	Simmering Neubau	22,6 9,1
Berlin	2009	Nationaldemokratische Partei Deutschlands 2,0	Marzahn-Hellersdorf Charlottenburg- Wilmersdorf	3,7 0,8
Brüsszel**	2010	Vlaams Belang+Front National 2,6	Anderlecht Ixelles	4,8 1,7
Dublin	2011			
Helsinki	2011	Perussuomalaiset 16,7	Itäinen Eteläinen	19,8 6,7
Koppenhága	2011	Dansk Folkeparti 8,4	Tårnby Indre By	17,4 4,2
London***	2010	British National Party	Barking	14,6
Oslo	2009	Fremskrittspatriet 17,6	Stovner St. Hanshaugen	25,8 10,7
Párizs****	2012	Front National 5,4	Paris 13 Paris 06	6,9 3,5
Stockholm	2010	Sverigedemokraterna 3,1	Östra Söderort Norrmalm-Östermalm- Gamla Stan	4,5 2,3
Zürich	2011	Schweizerische Volkspartei 18,4	Kreis 12 Kreis 4 und 5	30,5 9,7

indultak, a városi átlaguk ezek nélkül értendő (a két 40% feletti közös jelölt eredményével együtt 10,9% lenne az eredményük).

Forrás: Amsterdam: www.verkiezingsuitslagen.nl, Bécs: www.bmi.gv.at, Berlin: www.wahlen-berlin.de, Brüsszel: polling2010.belgium.be, Dublin: electionsireland.org, Helsinki: tilastokeskus.fi, Koppenhága: www.kmdvalg.dk, London: www.electoralcommission.org.uk, Oslo: www.regjeringen.no, Párizs: www.interieur.gouv.fr, Stockholm: www.val.se, Zürich: www.bfs.admin.ch.

A zöld pártokéval ellentétben, a szélsőjobboldali pártok fővárosi eredménye általában gyengébb az országosnál, a városrészek szintjén pedig az alacsony státuszú negyedekben kapják a legtöbb szavazatot. Ez az esetek egy részében a nagy külvárosi lakótelepeket jelenti (Bécs, Berlin, Oslo, Amsterdam, Stockholm), máskor pedig a hagyományos, régi építésű munkásnegyedeket (Párizs, London). Párizs esetében, ahol a lakótelepek a városhatáron kívül esnek, érdemes megjegyezni, hogy míg a városban 5,4% volt az FN legjobb eredménye, az agglomeráció északi és déli településein a 10-16%-os eredmény sem volt ritka. Ezen negyedek közös jellemzője, hogy jórészt a lecsúszó egzisztenciák, az alsó-középosztály tagjai valamint a bevándorlók lakják. Legrosszabb eredményeiket a szélsőjobboldali pártok vagy a belső városrészekben érik el (gyakran pontosan ugyanott, ahol a zöldek a legjobban szerepelnek), vagy a magas státuszú középosztályi negyedekben (Berlin, Stockholm). Nagyvárosi eredményeik világosan mutatják a státusz hatását, vagyis azt, hogy az alacsony státuszú negyedekben szinte mindig erőteljesebb a támogatottságuk, mint a magas presztízsű kerületekben.

AZ ÚJ PÁRTOK SZAVAZÓINAK JELLEMZŐI MAGYARORSZÁGON

Magyarországon a rendszerváltozás utáni politikai tagoltság legfontosabb meghatározói a klasszikus törésvonalak (város–falú, vallásosság) és a szocializmushoz való viszony (Körösenyi, 1998; Tóka, 2005). A politikai preferenciák generációkon át öröklődtek (Wiener 1996), illetve ezek területi különbségei is stabilnak tűntek (Hubai, 2002). Az 1990-est követő választásokon ezek a törésvonalak – ha módosulásokkal is – de végig fennmaradtak. Öt egymást követő választás során nem került a parlamentbe egyetlen olyan párt sem, amelyik szavazótáborá e törésvonalak mentén ne lett volna elhelyezhető, és a politikai tagoltság stabilitása még 2006-ban is igen erősnek bizonyult (Karácsony, 2006). A 2009-es EP választásokkal foglalkozó elemzésből azonban már kiderül, hogy az addig tartós bal–jobb és liberális–konzervatív skála mellett felbukkant a radikális–mérsékelt törésvonal (Angelusz–Tardos, 2011) is. A 2010-es választásokon a két új párt parlamentbe kerülésével és két másiknak a kiesésével némileg átrendeződött az összetétel, bár a politikai tagoltság hagyományos elemei is tovább éltek.

Mindkét párt, az LMP és a Jobbik esetében is új politikai képződményről van szó. A Jobbik indult ugyan a 2006-os választásokon, de egyrészt a MIÉP-pel közös listán, másrészt nem ért el 3%-ot sem, és az azt követő négy évben jelentős átalakuláson ment keresztül. Az LMP 2009-ben alakult meg, noha azok a szervezetek, kezdeményezések, amelyekből kinőtt már léteztek korábban is (Hajdu–Szegegyi, 2006). A 2009-es Európai Parlamenti választáson már

mindkét párt részt vett, a Jobbik meglepetésszerű sikert ért el, és önmagához képest az LMP is, noha nem szerzett mandátumot.

A falu–város különbség az új pártok szavazótáborában ellenkező előjellel érvényesül, a Jobbikot inkább falusi, az LMP-t inkább a városi választók támogatják (Hubai, 2011). A két párt szavazói között, ha nem is markánsan, de kimutatható az Európai Unióhoz való viszony – a nyugati pártpreferenciák bemutatása során már említett – különbözősége is. Legnagyobb mértékben az LMP szavazói vannak az EU-tagság mellett (bár 18%-uk ellenzi), míg az Unióellenesség leginkább a Jobbik híveit jellemzi, bár az uniós tagságot még ebben a körben is 58%-uk támogatja (Bakonyi et al, 2011).

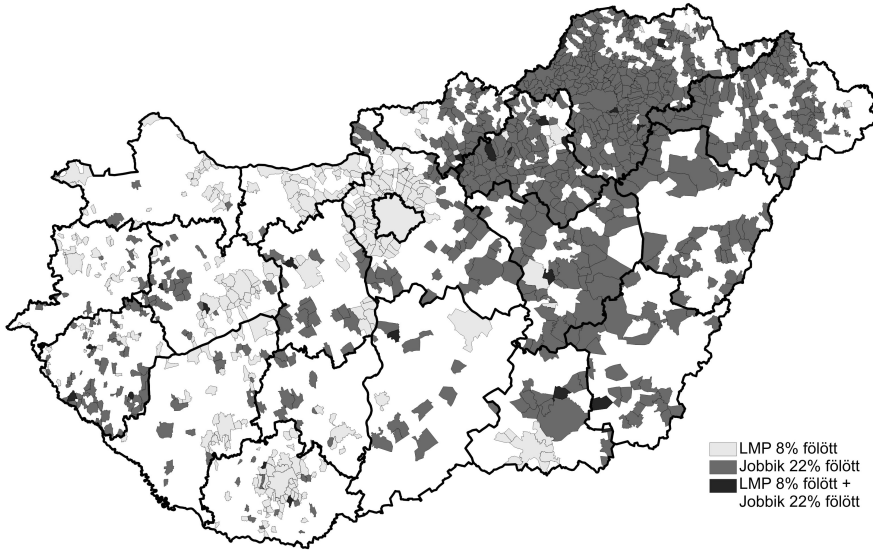
Miután két új pártról van szó, szavazótáborukról egyelőre viszonylag kevés elemzés született. A választók egyik részsokaságáról fontos információkkal szolgál viszont egy 2012-ben az egyetemisták körében készült felmérés (Keil, 2013). Ennek az LMP szavazókra vonatkozó megállapításai szinte mindenben egyeznek a korai német zöldek szavazótáboráról elmondottakkal: a nők és a városiak felülreprezentáltak a választótáboron belül, valamint a posztmaterialista értékek is leginkább a zöldeket támogató egyetemistákat jellemzik. A Jobbik a diákok körében népszerű volt már egy 2009-es felmérés adatai szerint is (Karácsony–Róna 2010). A 2012-es vizsgálat ezt megerősíti, hozzátevé, hogy a párt támogatottsága a diákok között is a legfiatalabb korosztályban a legerősebb, aminek hátterében a szélsőjobb szubkultúrához való kötődések állnak. A szélsőjobbot támogató egyetemisták értékrendje – csakúgy, mint Nyugat-Európában – sok tekintetben ellentéte a zöld szavazókénak. Ilyen a cigányság megítélése, ami viszont nem csak a zöldektől, hanem a többi párt szavazóitól is elválasztja a jobbikosokat (Róna–Sörös, 2013).

A KÉT ÚJ PÁRT SZAVAZÓBÁZISÁNAK TERÜLETI JELLEMZŐI

Ha az LMP országos eredményeire vetünk egy pillantást, az látható, hogy ezek meglehetősen hasonlóak a 2006-os SZDSZ területi eredményeihez, vagyis a zöld párt is a budapesti agglomerációban, a megyeszékhelyeken (több esetben ezek közvetlen közelében), az iparvárosok egy részében és több Balaton-felvidéki településen élvezett jelentősebb (8% fölötti) támogatást (*1. térkép*). Ezen túl viszont találhatunk jelentős eltéréseket is, melyek egy része abból adódik, hogy a liberális párt parlamenti eredményei mindig magasabbak voltak azokon a településeken, ahol az önkormányzati – jórészt még az 1990-es évek elején megszerzett – pozícióikat tartották (akár középvárosokról, mint Kalocsa vagy Jászberény, akár falvakról, mint Uszka vagy Mecseknádasd van szó). Ilyen „bázisokkal” természetesen az LMP nem rendelkezett, legföljebb Ivádot lehet említeni, ahol – feltehetőleg a párt országos listáján szereplő polgármesternek köszönhetően – a zöldek 18%-ot értek el. Érdekesebb különbség mutatkozik a

regionális központok között. Míg a liberálisok Pécsen és Szegeden egyaránt a régióközponti átlagnál jobb eredményt (7%) értek el, addig a zöldek Pécsen és környékén kiemelkedően jól szerepeltek: magában a városban a fővárosihoz hasonló, 12%-nyi szavazatot szereztek, és a körülötte lévő mintegy 20 településen is 10% fölötti eredményt értek el. (A szegedi eredmények sokkal kevésbé voltak kiugróak, a városban és két szomszédos településen ért el az LMP 10%-ot).

1. térkép. Az LMP és a Jobbik legjobb eredményei

A 7,5%-os LMP esetében a 8% fölötti eredmény nem nevezhető ugyan kiemelkedően magasnak, de a térbeli megjelenítés miatt mégis ezt az értéket alkalmazzuk, mert a párt mindössze 409 településen ért el az országos átlaga fölötti eredményt (többek között a kevés számú nagyvárosban). A Jobbik esetében a szavazatok aránya a 16%-os országos átlagot igen sok, 1563 településen meghaladta, ezért a területi ábrázolás áttekinthetősége érdekében itt egy jóval nagyobb értéket volt érdemes a térképen „legjobb eredményként” megjeleníteni.

A pécsi és baranyai eredményekre hasonló lehet a magyarázat, mint a nyugati zöld pártok esetében azon településeken, ahol környezeti kérdések uralták a politikát (pl. atomerőművek vagy ipari szennyezés), ennek részben megfelelő a NATO-radar több évig húzódó ügye. Miután a francia példák azt mutatták (Bonnetain–Boy, 1995), hogy a konkrét környezeti konfliktusokból fakadó támogatottság nem maradt tartós, nem hozott a zöldeknek több választáson át magas eredményt, a következő választások pécsi eredményeiből következtetni lehet majd ennek a tényezőnek a magyarázó erejére. Ha a zöldekre leadott szavazatok aránya visszaesik Pécsen és környékén, akkor valószínűsíthető, hogy a NATO-radar körüli konfliktus valóban számottevően hozzájárult a

2010-es sikerhez. E siker másik magyarázó tényezője lehet, hogy a bio- és ökológia koncentrációja Komárom-Esztergom megye mellett Baranyában a legmagasabb⁵ (Oszoli, 2002). Mivel ebben a gazdálkodói körben a környezettudatosság adja a választott termelési technológia „ideológiai hátterét”, a zöld párt átlagosnál intenzívebb támogatása kézenfekvőnek tűnik.

A másik új parlamenti párt, a Jobbik eredményei láttán a legszembetűnőbb az ország egyik válságrégiójában mutatkozó kiugró támogatottságuk: az északi megyékben 25% fölötti eredményt értek el. A településméret befolyásoló hatása részleges: a szélsőjobb szavazóinak aránya inkább csak a legnagyobb városokban, s ott is csak a válságrégió belüli közepes és kis településekhez képest alacsonyabb. A területi adatok cáfolni látszanak azokat a felméréseket, amelyek szerint a Jobbik szavazói a fiatalok és azon belül is a magasabb státuszúak közül kerülnek ki (Karácsony–Róna, 2010). Bár a települési szintű választási eredmények természetesen semmit nem árulnak el arról, hogy a magas státuszú fiatalok között az átlagosnál magasabb-e a Jobbik-szavazók aránya, de azt lényegében kizárják, hogy ez a réteg adná a párt választótáborának jelentősebb részét. A szélsőjobb legfontosabb bázisának számító válságrégiók kisebb és közepes méretű településein ugyanis ennek a rétegnek a tagjai meglehetősen kis számban vannak jelen.

A választási és a közvélemény-kutatási adatok közötti különbséget részben az magyarázhatja, hogy a párt választóiról készült 2009-es felmérésben a jobbikosok aránya fele volt azokénak, akik aztán 2010 áprilisában ténylegesen a Jobbikra szavaztak, vagyis szerepet játszhatott az, hogy időközben jelentősen bővült a párt választótábor. Ezen kívül szerepe lehet annak, hogy a szélsőjobb szavazói között hagyományosan erős a rejtőzködés (Oesch, 2005). Magyarországon feltételezhető, hogy ez a rejtőzködés nem a szélsőjobb szubkultúrához is kötődő fiatalok esetében volt magas, hanem a középkorú vagy idősebb választók között. A gazdasági nehézségek választói magatartásra gyakorolt hatását látszik igazolni, hogy a Jobbik Észak-Magyarországon szinte csak a csereháti döntően cigány lakosságú falvakban ért el gyenge (10% alatti) eredményeket, a legtöbb településen a szavazatok legalább egyötödét megkapta. Hozzá kell mindehhez tenni, hogy a státuszhatás sem teljesen egyértelmű, mert a Dél-Dunántúlon, amely az ország másik válságterülete, a szélsőjobbra leadott szavazatok aránya valamivel alatta maradt az országos átlagnak. Vagyis az elmaradott gazdasági környezetből nem következik automatikusan a Jobbik-preferencia.

Az LMP esete – legalábbis települési szinten – tökéletesen megfelel a nyugati modellnek, hiszen szavazatainak 31%-át a fővárosban, további 11%-át az agglomerációban kapta. A jobbikos szavazatok területi eloszlása ezzel ellentétesen alakult, belőlük alig 12% származott a fővárosi szavazóktól (az agglomerációban élőkől pedig további 7%). A fővároson kívül csak kevés olyan nagyváros van, ahol az országosan feleakkora LMP megelőzte a Jobbikot, ilyen

Pécs vagy Veszprém, de ott a különbség mindenhol minimális, 1% alatti volt. (Ugyanilyen csekély, de fordított előjelű különbség mutatkozott a két párt eredményei között Szegeden is).

A pártok területi eredményeinek kapcsán már a választások után fölvetődött, hogy az LMP tábora a korábbi liberális szavazókból került ki (Hubai, 2011), akik saját párt nélkül maradtak, mivel az SZDSZ sok belviszályt követően, végül nem indult a választáson, hanem az MDF-et támogatta. Ezt a fajta – a területi egybeesésen alapuló – magyarázatot nem tartja meggyőzőnek egy saját mérésekre támaszkodó Medián elemzés (www.median.hu), amely azt állítja, hogy az LMP-tábornak mindössze 15%-a szavazott korábban a liberális pártra. Ezzel a kutatási eredménnyel szemben viszont megfogalmazható némi kétely, hiszen a retrospektív pártválasztás-mérések során a válaszolók emlékezete szelektív,⁶ illetve a Medián mérésében is 21% volt a nem válaszolók aránya. Nem állítjuk azonban, hogy a két tábor között mindössze az új választók jelentenék a különbséget, hiszen vannak még a területi jellegzetességekben és a társadalmi összetételben is eltérések (Závecz, 2011).

Ami a szélsőjobbot illeti, az ideológiai és személyes kapcsolódások⁷ alapján logikusnak tűnne, hogy a táborukat jelentős részben olyan választók alkossák, akik korábban a MIÉP szavazói voltak, hiszen a Jobbik jelöltjei a korábbi szélsőjobbaldali párttal a 2006-os választásokon még közös listán indultak. Ennek a feltevésnek totálisan ellentmond azonban a választóik területi elhelyezkedése, amely sokkal inkább a szocialista szavazók megoszlására emlékeztet. A már idézett Medián felmérés itt is azt mutatja, hogy a jobbikos szavazók egyötöde jött a szocialistáktól, de itt is van további egyötöd, aki nem válaszolt. Területi elemzésünk alapján a felmérésben regisztráltnál magasabb arányt feltételezünk, itt hatványozottabban érvényesnek tartjuk ugyanis a visszaemlékezés „pontatlanságát”, hiszen a bal–jobb skála egyik pólusáról a másikra való áthelyezkedést valószínűleg nem könnyű bevallani. Ugyanakkor természetesen nem csak egykori szocialista szavazók találhatók a szélsőjobbaldali párt táborában (illetve az egykori szocialistáknak is csak egy bizonyos szegmenséből, az ország szegényebb vidékein élőkől kerültek át a szavazók a szélsőjobbra).

A ZÖLD ÉS A SZÉLSŐJOBBDALI SZAVAZATOK TERÜLETI JELLEGZETESSÉGEI A FŐVÁROSBAN

Hipotézisünk szerint, ha a magyarországi folyamatok a nyugatiak megfelelői, akkor Budapesten a zöld szavazók a belső városrészben koncentrálnak, és kifelé egyre kisebb az arányuk. Ezzel szemben a szélsőjobbaldali szavazók aránya elsősorban a nagy lakótelepeken és a barnaövezetben átlag fölötti, ugyanakkor mind a belső, vegyes városrészben, mind pedig a magas státuszú negyedekben alacsony. Fontos még tisztázni, hogy az ettől való eltérések te-

lepülésszerkezeti különbségekből is adódhatnak, hiszen Budapest városszerkezete nem ugyanolyan, mint a nyugat-európai nagyvárosoké.

Mivel a két párt választótáborá Budapesten is sok tekintetben egymás inverteze, az elemzés során elegendő a lakóövezetek jellegzetességeit csak egyszer – a lakótelepeket a Jobbik, a belső negyedeket pedig az LMP szavazóinak kapcsán – tárgyalni. A területi vizsgálat a 2010-es önkormányzati választásokra nem terjed ki, mert nem történt lényegi átrendeződés egyik párt választótáborában sem, minimális (1%-os) csökkenés volt mindkettőnél. Legjobb és legrosszabb területeik pedig döntően ugyanazok maradtak.

A zöldek fővárosi szavazótáborának jellemzői

Az LMP fővárosi eredményei azt mutatják, hogy a párt legjobb és legrosszabb körzetei egyaránt egybeesnek azokkal a területekkel, ahol a korábbi választásokon (2002–2006) az SZDSZ a legsikeresebben, illetve a leggyengébben szerepelt (2. térkép). A zöld párt támogatóinak igen magas aránya a következő városrészekben figyelhető meg: a magas státusúak által lakott társasházi részekben (Zugló), a belső lakónegyedek közül a fiatalos és középosztályi (Újlipótváros, Középső-Ferencváros) illetve a vegyes társadalmú, de erősen átalakuló, megfiatalodó negyedekben (VI. és VII. kerület), valamint a legutolsó hullámban épült lakótelepeken (Pók utca, Káposztásmegyér). Vagyis a zöld szavazók döntően a középosztályi, de azon belül is elsősorban a fiatalok által lakott városrészekben koncentrálnak, és ez utóbbi az, amiben különböznek a korábbi liberális táborától.

Fontos jellemzője az LMP eredményeinek az egyfajta mozaikosság is. Főleg a külső kerületekben gyakori, hogy egy-két szavazókör 16% feletti eredménnyel kiugrik az általában átlag alatti szavazókörök közül. Ez szinte kivétel nélkül az 1990-es évek végén beindult lakásépítések eredményeként létrejött lakónegyedekben, közülük is elsősorban a soklakásos társasházakból álló új lakónegyedekben⁸ fordul elő. A képlet megfordítva is érvényes: ahol több száz lakásos új építésű negyed található, ott az LMP eredményei átlagot meghaladóak (ennek fordítottjára, vagyis arra, hogy az új negyedekben az LMP átlag alatti eredményt érjen el mindössze 5-6 példát lehet találni). Ez egyúttal az LMP szavazótáborának fiatalosságát is igazolja, hiszen az új építésű lakásokba többnyire fiatalok költöznek (Csizmady, 2008), még ha nem is a húszas éveik elején járó diákokról van szó, hanem már a harmincas korosztályról. Ezekre a szavazókörökre jellemző, hogy itt – az MDF-en kívül – a többi párt legfeljebb az átlag körüli, általában az alatti eredményt ér el. Az MDF-re és a zöldekre leadott szavazatok közötti területi egybeesés a két párt eltérő nézeteit tekintve különös lehet, de nem előzmény nélküli. Már a 2006-os választásoknál is megfigyelhető volt, hogy az új beépítésű negyedekben az MDF és az SZDSZ ért el jó eredményeket, az ennél korábbi választási adatokat pedig nem igazán érdemes vizsgálni, mert akkor még nem találunk nagyszámú új lakónegyedet.

2. térkép. Az LMP legjobb és legrosszabb fővárosi eredményei (%)

A főváros belső negyedei közül egyedül a Középső-Ferencváros átalakulása tekinthető egy közel 20 éve tartó folyamatnak. Itt egy viszonylag szűk területen igen erőteljes volt a lakók társadalmi összetételének változása. A választói magatartás ezzel párhuzamosan már 2002-ben is a környezetétől eltérő, a magas státuszú területekéhez hasonló liberális és centrista pártpreferenciákkal rendelkező negyed képét mutatta (Szabó, 2010). 2010-re még élesebbé váltak a különbségek: az LMP kiugró (18% feletti) és átlag alatti szavazóköréi éppen ott találkoznak, ahol az építkezések véget érnek (ehhez némileg hasonlít Angyalföld gyors ütemben megújuló középső része – jóllehet ez nem is belvárosi terület). A nagyütemben újjáépülő Középső-Józsefváros esetében még nem vizsgálható ez a fajta kicserélődés, hiszen az épületek nagy része még csak épül, illetve üresen, vagy félig üresen áll. Másfajta átalakulás megy végbe a VI. és VII. a kerületben. Ott pontszerűen épülnek az új házak, valamint a régi épületek felújítása is igen előrehaladott, de ezek elszórtan helyezkednek el. Itt

már nem mutatható ki összefüggés az LMP jó eredményei és az új házak megnyitása között. Ennek nem csak az az oka, hogy az új épületek nem koncentrálnak a kerület bizonyos tömbjeibe, hanem az is, hogy a régi házakban a lakók összetétele gyorsan változik. Ez a városrész az utóbbi években a fiatalok kedvelt lakóhelye lett (Csanády és mtsai, 2010). Mind lakásvásárlóként, mind bérlőként nagy számban jelentek meg, amiből az következik, hogy ma már a régi épületekben is nagy számban található meg a diákok, az albérleti lakóközösségekben elő huszonéves korosztály tagjai, akik között viszonylag sok a zöldekre szavazó. Hasonló ehhez a VIII. és a IX. kerület belső része is, noha kisebb mértékben figyelhető meg a zöldek támogatottsága. A belső városrészekben jelentős különbség mutatható ki a 2010-es választás LMP-s, és az előző választások SZDSZ-es szavazótáborá között. Korábban sokkal erősebb volt az egyes lakónegyedek státusza és a liberális szavazók aránya közti összefüggés: a VI. és a VII. kerület külső villanegyedében és az Andrássy úton, illetve az V. kerületben volt a legmagasabb a liberális szavazók aránya. Közülük az utóbbiban a zöldek már mindössze egy szavazókörben értek el kiugró eredményt, a kerület egészében csak átlag körülit. Az előbbieken az LMP-szavazatok eloszlása sokkal mozaikosabbnak bizonyult, ami arra utal, hogy a zöldek szavazótáborának a fővárosi fiatalság fontos részét adja.

A legrosszabb (8% alatti) eredményeit az LMP elsősorban az alacsony státuszúak által lakott városrészekben érte el. Ide tartoznak az ipari övezet elzárt telepei (Csepel északi része, Ferencváros – Illatos út, Kőbánya – MÁV-telep, Hős utca), valamint a pesti külső kerületek (Soroksár, Pestszentimre), illetőleg a nagy lakótelepek közül egy-kettő (Újpalota, Csepel városközpont, Újhegy). A belső városrészek közül csak a Józsefváros középső elslumosodott részén alakult ki koncentráltan a zöld párti szavazatok igen alacsony aránya. A zöldek támogattságának hiánya erősen összefügg a státusszal, legkevésbé a régi beépítésű, elszegényedett városrészekben élők támogatták a pártot.

A zöld párt a budai oldal villanegyedeinek legtöbb szavazókörében átlag körüli (kissé afölötti) eredményt ért ugyan el, de voltak olyan területek is, ahol kifejezetten gyengén teljesített. Ezekben a körzetekben a 2006-os választásokon már a liberális párt is igen gyengének bizonyult. Ide tartoznak a virányosi káderdűlők, és azok a katonai lakótelepek, ahol az MSZP, illetve azok az istenhegyi, svábhegyi, sashegyi tradicionálisan jobboldali-konzervatív negyedek, ahol a Fidesz ért el kiugró (60%-ot megközelítő, meghaladó) eredményeket (Wiener, 1997).

A Jobbik fővárosi szavazótáborának területi jellemzői

A szélsőjobb szavazóinak budapesti megoszlását vizsgálva az tűnik föl elsőre, hogy a Jobbik-szimpátia erősen státuszfüggő: a párt a villanegyedekben és a belvárosban érte el a legrosszabb eredményeit, míg a legjobbkat a barnaövezetben és a külső családi házas területeken. Ennek megfelelően a 3. térkép jó-

részt a zöld párt választási térképének az inverzét mutatja. Az LMP alsó és a Jobbik felső decilisébe kerülő szavazókörök több mint egyötöde megegyezik.

Noha több közvélemény-kutatás (www.tarki.hu, www.median.hu) és egy tanulmány (Karácsony–Róna, 2009) is azt mutatja, hogy a Jobbik-szavazók között a fiatal korosztályhoz tartozók, azon belül is főként a magasán képzettek és az átlagnál magasabb státuszúak vannak jelen nagy számban, ezt a fővárosi szavazatok eloszlása éppoly kevésbé igazolja, mint az országos választási térkép. Érdeemes megemlíteni még egy tényezőt: a részvételi aránnyal való összefüggést: a fővárosban egyedül a Jobbiknál volt számottevő mértékű korreláció ($r = -0,51$) az alacsony részvétel és a magas Jobbik támogatottság között. Az alacsony részvételű szavazókörök Budapest legalacsonyabb státuszú városrészeit fedik le.

3. térkép. A Jobbik legjobb és legrosszabb fővárosi eredményei (%)

Első ránézésre a területi megoszlásból az tűnik föl, hogy a Jobbikra leadott szavazatok a külső kerületekben koncentráálódtak, jelentős részben az 1970-es

években épült nagy panellakótelepek közül azokban, amelyek az alacsony státuszúak közé tartoznak, mint a Havanna, Újpalota, vagy Békásmegyer. Közülük viszont csak a Havanna az, ahol a Jobbik a szavazókörök szinte mindegyikében, vagyis szinte az egész lakótelepen kiugró eredményt ért el. A szélső-jobbra szavazók aránya a többi lakótelepen csak a szavazókörök egy részében volt 15% fölötti, máshol inkább átlag körüli (igaz a kifejezetten alacsony érték ritkán fordult elő). A Jobbik másik erős „terepének” az ipari övezet és a város külső részén lévő családi házas területek (ez utóbbiak elsősorban a régi beépítéssel munkásnegyedek) bizonyultak. Az előbbire azért akad kevés példa, mert az ipari övezetbe általában nagy területű, de alacsony lakosságú régi munkás-telepek (pl. Külső-Ferencváros telepei, Csepelen és Újpesten az egykori ipar-telepek mellett lévő házak) tartoznak, amelyek – éppen csekély népességük miatt – legfeljebb kivételképpen alkotnak önálló szavazókört. A külső, családi házas, egykori munkásnegyedek közül koncentráció figyelhető meg Rákospalota, Pesterzsébet, Soroksár, Pestszentimre egy részén. A belső kerületek esetében a Jobbik eredményei részben hasonlatosak a zöldekéhez. Különbség a József- és Ferencváros azon részeiben mutatkozik, ahol alig található új vagy felújított ház, vagyis a legalacsonyabb státuszúak által lakott utcákban: itt kiugró a Jobbik-szavazók aránya. A diákok által is sűrűn lakott VI. és VII. kerületben a Jobbik inkább átlag körüli, nem pedig kifejezetten gyenge eredményeket ért el, szemben a nyugati szélsőjobboldali pártokkal, amelyek a hasonló városrészekben csak igen kis mértékben kapnak támogatást. Ennek oka lehet a Jobbik népszerűsége a diákok körében, illetve egy városszerkezeti eltérés is, Budapesten jóval heterogénebb társadalom jellemzi ezeket a negyedeket.

A Jobbik az összes olyan szavazókörben átlag feletti eredményt ért el, ahová az átjelentkező választókat sorolták be, de az eltérés mérete függött a városrész jellegétől. A szélsőjobbra szavazók kiemelkedő aránya a magas státuszú, például az I., II., V. kerületek⁹ ilyen szavazókörökében nagyon kirítt a környezetéből; az alacsonyabb státuszú környékeken jobban illeszkedett a szomszédos szavazókörök eredményeihez, de ott is mindenhol a kerületi átlag fölötti értéket vett fel. Egy példát érdemes megemlíteni, ez a XI. kerületi 19-es szavazókör, ahol az LMP kiugró (19%), de a Jobbik is igen jó (14%) eredményt ért el, és ahol a szavazás a legtovább tartott, mert az átjelentkezők száma másfélszerese volt a helyi lakosokénak. Ezek nem kis részét az egyetemekre járó kollégista hallgatók tették ki, ami mutatja, hogy a fővárosban tanuló vidéki diákok között mindkét párt támogatottsága magas.

A jobbikos szavazók térképén az látszik, hogy a leggyengébb, 7% alatti szavazókörök a budai villanegyedben, valamint Újlipótvárosban képeznek nagy, összefüggő tömböt, s elszórtan fordulnak elő a belső kerületek magas státuszú részeiben, illetve Zuglói villanegyedeiben. A külső kerületekben ott bukkan fel ilyen szavazókörök, ahol új építésű negyedek találhatók (mindössze két helyen: Csillaghegyen és Madárdombon). Ahogy az LMP-re igaz volt, hogy

egy-egy magasabb státuszú lakótelepen jól szerepelt, de a lakótelepek összességében átlagos eredményt ért el, úgy a Jobbikról is elmondhatjuk, hogy ezekben a szavazókörökben átlag körüli, vagyis nem kifejezetten gyenge volt a támogatottsága.

A Jobbik szavazótáborának területi eloszlása a korábbi szocialista szavazótáboréhoz hasonlatos, noha itt is találhatók eltérések (a régi lakótelepeken, Újlipótvárosban a szocialisták továbbra is erősek, míg a Jobbik gyenge). Sokkal inkább hasonlatos a választótábor az 1998-as FKgP-szavazók területi elhelyezkedéséhez. Noha a kisgazdák elsődlegesen a vidéki, agráriumban dolgozók között voltak erősek, a fővárosi 8,5%-os táboruk értelemszerűen nem ebből a körből került ki. Budapesten elsősorban a külső, családi házas és az ipari övezet alacsony státuszú részein érték el legjobb eredményeiket, míg a villanegyedekben és a belvárosban a legrosszabbat. A Jobbik és az FKgP között elsősorban azokban a városrészekben mutatható ki különbség, amelyek társadalma 12 év alatt jelentősen átalakult (a megújuló belső negyedek és Angyalföld, illetve a lecsúszó lakótelepek).

VÁROSÖVEZETI JELLEMZŐK A KÉT PÁRT TÁMOGATOTTSÁGÁBAN

A mindkét új parlamenti párt támogatottságában meglévő mozaikosság mellett, városövezeti szinten is megállapíthatók bizonyos jellegzetességek. Ezek egy részéről (belső negyedek, budai oldal, ipari zóna) a szavazótáborok jellemzése során már esett szó, de két másik övezet, a várost körbeölelő külső, családi házas zóna, valamint a lakótelepek részletesebb és differenciáltabb elemzését nem csak az indokolja, hogy ez a két övezet a város lakosságának több mint felét foglalja magába, hanem az is, hogy az itt élők választói magatartása eltér a nyugati mintától.

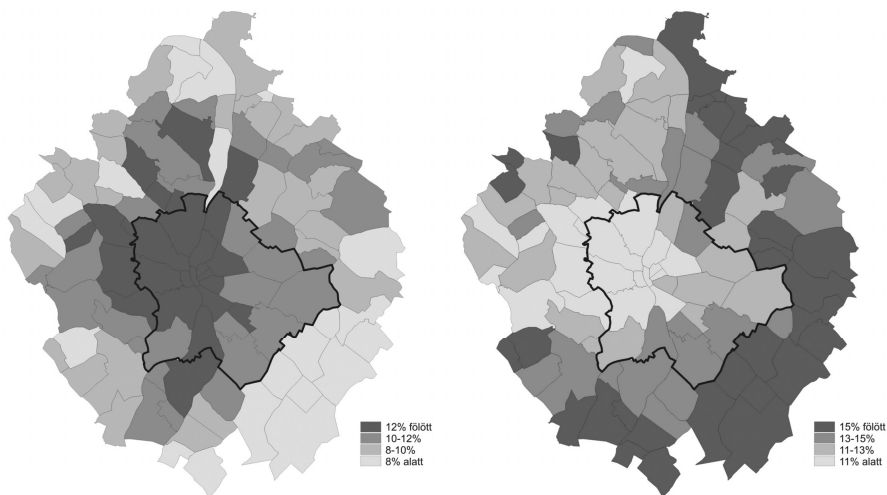
Támogatottsági különbségek a családi házas övezetben

A zöldövezeti rész nagy vonalakban két csoportra osztható. Az egyiket a régi, jelentős részben még 1945 előtt kiépült munkásnegyedek alkotják (ide tartozik a pesti oldalról a XV., a XVIII., a XIX., a XX., a XXI. és a XXIII. kerület számottevő hányada). Ezekre jóval sűrűbb beépítés jellemző, kisebb területű és jobban beépített telkek, sok régi épülettel, ami alacsonyabb státuszú népességre utal. A másik kategóriába a budai külső kerületeken kívül a XVI., a XVII. és a XVIII. kerület kisebb-nagyobb alacsony beépítésű részei tartoznak. Közülük már 1945 előtt is üdülőtelepnek, tisztviselőtelepnek épült némelyik, de – főleg az 1970-es évektől – új parcellázásokra is sor került, majd 1990 után szintén sok új ház épült. Következésképpen az épületállomány összességében is újabbnak és jobbnak mondható, a lakónépesség is magasabb státuszú. Míg a munkásnegyedekben a Jobbik ér el átlagon felüli és több esetben kiugró eredmé-

nyeket, az utóbbi, magasabb státuszú városrészekben az LMP eredményei átlagon felüliek (kiugró csak ott, ahol a legújabb beépítésű részek találhatóak).

Ha nem állunk meg közvetlenül Budapest határánál, hanem az agglomeráció településeire is vetünk egy pillantást, akkor ugyanezt a megosztottságot a városhatáron túl is felfedezhetjük. Ez azzal függ össze, hogy az 1990-es években beindult szuburbanizáció különbözőképpen érintette a városkörnyék egyes területeit; a fővárosból kiköltözők közül a szellemi foglalkozásúak elsősorban a nyugati- és északnyugati oldal településeire, míg a fizikai foglalkozásúak a fővárostól dél-délkeleti irányba költöztek (Kovács–Dövényi, 1999). Ezekben a településeken igen plasztikusan megjelennek a különbségek a két párt támogatói között (4. térkép).

4. térkép. Az LMP és a Jobbik eredménye a fővárosi agglomerációban és a kerületekben (%)

Az agglomeráció nyugati és északnyugati szektorának települései közül is a fővároshoz közelebbiekben volt kiugró eredménye a zöldeknek, (ezen belül az agglomeráció egyik leggazdagabb településén, Telkiben ért el kiugró, 18%-os szavazati arányt).¹⁰ Ez az összefüggés nem áll fenn mindenütt, például a Dunakanyar településein átlag alatti volt a zöldek eredménye, míg néhány, nem kimondottan magas státuszú településen (Halásztelek, Szigethalom) átlag feletti. Nem meglepő, hogy a Jobbik-szavazók térképe ennek az inverzét mutatja. A szélsőjobboldal kifejezetten gyenge támogatásra számíthatott a budai hegyekben, és legjobb eredményeit azon településeken érte el, ahol a magas végzettségűek aránya a legalacsonyabb volt. A párt öt településen a szavazatok 20%-át is megszerezte, közülük igen magas, 28%-ot a 2002-ben önállósozott Csörögön.

Lakótelepek közötti különbségek az LMP és a Jobbik támogattságában

A 2002-es választások óta a lakótelepi voksok – részben az ott koncentrálódó MSZP szavazatok miatt – egyfajta szimbolikus jelentést vettek föl, bár ez elsősorban a politikai publicisztikának köszönhető, és a 2006-os kampányban már kevésbé került elő. A budapesti lakótelepek nagy száma azonban – az értelmezési keretek változásaitól függetlenül – önmagában is indokolja az itt élők választói magatartása iránti figyelmet, társadalmi összetételük jellegzetességeinek és politikai szimpátiára gyakorolt hatásainak vizsgálatát.

2. táblázat. Az LMP és a Jobbik választási eredményei a nagyobb lakótelepeken*

Lakótelep	Kerület	Érvényes szavazatok száma	Az LMP-re szavazók aránya (%)	A Jobbikra szavazók aránya (%)
Az LMP ért el szignifikánsan** jobb eredményt				
Pók utca	III.	5095	18,0	10,0
Káposztásmegyer	IV.	7650	15,6	13,3
Kaszásdűlő	III.	3862	14,9	11,6
Gazdagrét	XI.	5723	14,3	9,1
Fehérvári út	XI.	3870	12,8	11,2
József Attila	IX.	7156	11,5	10,1
Kelenföld	XI.	7912	10,6	9,0
A két párt eredménye közötti különbség nem szignifikáns nagyságú				
Gyakorló utca	X.	2861	11,7	10,4
Fiastyúk utca	XIII.	2159	11,5	9,9
Füredi út	XIV.	10496	11,5	11,5
Óbuda városközpont	III.	8106	11,2	10,3
A Jobbik ért el szignifikánsan jobb eredményt				
Havanna	XVIII.	7098	10,6	15,6
Csepel városközpont	XXI.	11328	12,0	15,3
Rákoskeresztúr városközpont	XVII.	9366	11,0	15,0
Kispest városközpont	XIX.	11254	12,2	14,1
Újhegy	X.	7334	9,8	13,8
Pesterzsébet városközpont	XX.	5887	11,2	13,7
Újpalota	XV.	18344	9,8	13,5
Békásmegyer	III.	15464	12,1	13,3
Újpest városközpont	IV.	12798	11,5	13,0
Összesen		163763	11,9	12,7

* Csak azok a szavazókörök, amelyekhez teljes egészében lakótelepi házak tartoznak.

** A szignifikancia szint: 0,05.

A fővárosi lakásállomány egyharmadát kitevő lakótelepek között jelentős különbségek vannak ugyan (Egedy, 2000), de a lakótelep-állomány legnagyobb részét kitevő panellakótelepek társadalmát egyre inkább előregedő és lecsúszó népeség alkotja (Csizmady, 2008). Hozzá kell tenni, hogy a lakótelepi társadalom még így is nagyon heterogén, és szemben több nyugat-európai nagyvárossal nem a lakótelepeken koncentrálódik a leghátrányosabb helyzetű népeség. Ez a heterogenitás természetesen a zöld és a szélsőjobb pártok ideológiája iránti fogékonyságot is befolyásolja, és – legalább részben – megmagyarázza a különböző lakótelepeken elért eredményeik közötti eltéréseket.

A 2. táblázatból látható, hogy a nagyobb lakótelepeken az LMP minimálisan a fővárosi átlaga alatt, míg a Jobbik valamivel fölötte teljesített. A zöldek kimagasló, 18%-os eredményt a Pók utcai lakótelepen értek el, ott, ahol korábban a liberálisok is hasonlóan magas támogatottságot élveztek. Ez a szakmai körökben elit-lakótelepnek nevezett városrész a legmagasabb státuszú lakótelep, a választási részvétel is itt a legnagyobb. Az LMP ezen kívül a nyolcvanas években épült, vagyis egyrészt fiatalabb lakosságú, másrészt a legjobb minőségű lakótelepeken ért el 14% fölötti eredményt. Kifejezetten gyenge volt viszont a támogatottsága az 1960-as és 1970-es években épült lakótelepek zömében.

A Jobbik három lakótelepen ért el 15% körüli eredményt, közülük a Havana emelhető ki, ahol szinte a teljes lakótelepen kiemelkedő támogatottságot élvezett. Relatív gyenge volt viszont a támogatottsága egyrészt a már említett magas státuszú, másrészt a legrégebbi (még a panelkorszak előtt fölépült) lakótelepeken, mely utóbbiak jórészt idősebb népesége még mindig sokkal inkább a szocialistákat támogatja. A táblázatban szereplők közül csak a Fiastyúk utcai és részben a József Attila tekinthető ilyennek, de a megállapítás a többi, ezeknél jóval kisebb lakótelepekre (pl. XI., Lágymányosi; XIV. Róna u.; XVIII., Lakatos u.) is érvényes.

KÖVETKEZTETÉS

A 2010-ben a parlamentbe jutott két új párt szavazótáboráról elmondható, hogy területi eloszlásuk igen nagymértékben megfelel a nyugati fővárosokban tapasztalható mintának. Mi több, még a különbségek is inkább városszerkezeti okoknak (elsősorban a lakótelepek eltérő szerepkörének) tudhatók be. A területi vizsgálat eredményeiből több esetben más kép rajzolódik ki a pártok szavazóbázisának társadalmi összetételéről, mint amelyet a közvélemény-kutatásokból megismerhettünk. Ez elsősorban a Jobbik esetében feltűnő.

Azt, hogy Magyarországon is a nyugaton kimutatott új törésvonalak kialakulásáról lehet beszélni, elsősorban nem a választási térképek segítségével lehet bizonyítani, de az ezekből leszűrhető eredmények valószínűsítik a kiinduló feltevés helyességét. Lakóhelyüket tekintve az LMP szavazói a magas státuszú, illetve a fiatalok által lakott belső és az új építésű külső negyedekben

találhatók meg nagy számban, ahol korábban a liberális párt volt erős. Ez erősen emlékeztet a nyugati tapasztalatokra, hiszen a zöld szavazók – a fiatal első választók mellett – jórészt ott is a korábbi baloldali és liberális pártok szavazóiból kerültek ki. A Jobbik fővárosi szavazótábora erősen státuszfüggő, a párt támogatói a város alacsonyabb presztízsű részein találhatók meg nagy számban, a külváros egykori munkásnegyedeiben, illetve a lecsúszó lakótelepeken, vagyis azokon a területeken, ahol nyugaton is erősek a szélsőjobboldali pártok. Ezekben a városrészekben korábban a szocialista párt volt erős, a szavazók jelentős része feltételezhetően tőlük érkezett, közülük is a lecsúszott rétegek azok, akik a szélsőjobboldalra kerültek, vagyis a nyugatihoz hasonló átrendeződés ment végbe.

JEGYZETEK

- ¹ A nyugati szakirodalomban a bevándorlás-ellenes, jobboldali-populista, új jobboldali-radikális jelzőket is szokták használni ennek a pártcsaládnak a megnevezéséhez (Kitschelt, 1995). Jelen esetben a magyarországi választási elemzésekben megszokott szélsőjobboldali elnevezés mellett maradnánk.
- ² A klasszikus törésvonal-elmélet (Lipset–Rokkan, 1967) szerint a társadalmon belül létezik egy kulturális és egy gazdasági törésvonal, amelyek mentén elhelyezhető a fő pártok szavazóbázisa. Vagyis a társadalmi osztály, a lakóhely, illetve a kulturális törésvonal mentén a vallás és a nyelv/nemzetiség az, ami döntő mértékben meghatározza a választói magatartást.
- ³ Svájc esetében nem a főváros, hanem a legnagyobb város, Zürich került a mintába.
- ⁴ A norvég zöld párt igen gyenge eredményei nem azt jelentik, hogy a potenciális zöld szavazók Oslóban nem a többi nyugat- és észak-európai fővárosban megfigyelt módon koncentrálódnak, hanem azt, hogy nem szükségszerűen a zöld pártot választják. Az emberi jogi témákkal kampányoló liberális Venstre, valamint a feminista és környezeti témákban baloldali Socialistisk Venstreparti eredményei ugyanazon belső negyedekben a legjobbak, ahol a többi városban a zöld pártok kiemelkedően népszerűek.
- ⁵ Komárom-Esztergom megye keleti részén is több településen 10% fölötti eredmények ért el az LMP.
- ⁶ Ilyen a „győzteshez húzás” minden választás során megfigyelhető esete is, ahol ráadásul nem egy 4 évvel, hanem egy pár hónappal korábbi eseményre kérdeznék rá.
- ⁷ A Jobbik parlamenti képviselőinek negyede a MIÉP-ben politizált korábban (Ilonszky–Kurtán, 2011)
- ⁸ A továbbiakban az új lakónegyed kifejezést használjuk a rendszerváltozás után felépült lakónegyedekre, kerülve a lakópark kifejezést, elsősorban azért, mert csak egy részük felel meg a lakópark definíciójának (Cszimady, 2008).
- ⁹ A XII. kerületben is csak két, körfolyosós házakból álló Alkotás út menti szavazókörben érték el jobb eredményt, mint az átjelentkező választók számára kijelölt szavazókörben.
- ¹⁰ Ezekben a településeken korábban a liberális párt is jól szerepelt, a Telkiben elért eredménye az SZDSZ-nek is hasonló volt (Jankó–Komornoki, 2008).

IRODALOM

- Angelusz Róbert–Tardos Róbert (2011): Régi és új törésvonalak, polarizáció, divergenciaspirál. In: Tardos Róbert–Enyedi Zsolt–Szabó Andrea (szerk): *Részvétel, képviselet, politikai változás*. Budapest, Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány.
- Bakonyi Eszter–Hann Endre–Lakatos Zsuzsa (2011) A politikai közvélemény a Medián kutatásainak tükrében. In: Sándor Péter–Vass László (szerk): *Magyarország politikai évkönyve 2010-ről*. Budapest, Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány. Digitális évkönyv.
- Bornschieer, Simon (2010): *National Dimensions of Political Conflict and the Mobilization of Euroscepticism by the Extreme Left and Right*. APSA 2010 Annual Meeting Paper. <http://ssrn.com/abstract=1642618>
- Bonnetain, Philippe–Boy, Daniel (1995): Électorat écologiste et risque industriel. *Revue française de science politique*, Vol. 45., No. 3., 454–475.
- Csanádi Gábor–Csizmady Adrienne–Kocsis János Balázs–Kőszeghy Lea–Tomay Kyra (2010): Város – tervező – társadalom. Budapest, Sík Kiadó.
- Csizmady Adrienne (2008): *A lakóteleptől a lakóparkig*. Budapest, Új Mandátum Kiadó.
- Egedy Tamás (2000): A magyar lakótelepek helyzetének értékelése. *Földrajzi Értesítő*, Vol. 49., No. 3-4., 265–283.
- Givens, Terri E. (2004): The radical right gender gap. *Comparative Political Studies*, Vol. 37., No. 1., 30–54.
- Hajdú Gábor–Szegedi Gábor (2006): Lehet más a pártrendszer? *Politikatudományi Szemle*, Vol. 15., No. 1., 117–139.
- Hubai László (2002): A választói magatartás kontinuitása 1990–2002. *Politikatudományi Szemle*, Vol. 11., No. 1-2., 93–120.
- Hubai László (2011): A 2010. évi országgyűlési választások politikai földrajza. In: Sándor Péter–Vass László (szerk): *Magyarország politikai évkönyve 2010-ről*. Budapest, Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány. Digitális évkönyv.
- Ignazi, Piero (2003): *Extreme right parties in Western Europe*. Oxford, University Press.
- Ilonszky Gabriella–Kurtán Sándor (2010): Látszat és valóság. A 2001-ben megválasztott parlamenti képviselők jellemzői. In: Enyedi Zsolt–Szabó Andrea–Tardos Róbert (szerk): *Új képlet. Választások Magyarországon, 2010*. Budapest, Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány.
- Inglehart, Ronald (1977): *The silent revolution: changing values and political styles among Western publics*. Princeton, University Press.
- Karácsony Gergely (2006): Árkok és légvárak. A választói viselkedés stabilizálódása Magyarországon. In: Karácsony Gergely (ed): *Parlamenti választások 2006*. Budapest, Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány.
- Keil András (2013): Adalékok a Critical Mass nemzedékről. In: Szabó Andrea (ed): *Racionálisan lázadó hallgatók, 2012. Apátia – radikalizmus – posztmaterializmus a magyar egyetemisták és főiskolások körében I*. Szeged, Belvedere Meridionale.
- Jankó Ferenc–Komornoki Mihály (2008): Szuburbanizáció és választási földrajz: átalakuló pártválasztás Budapest térségében. *Tér és Társadalom*, Vol. 22., No. 4., 115–134.

- Karácsony Gergely–Róna Dániel (2010): A Jobbik titka. A szélsőjobb magyarországi megerősödésének lehetséges okairól. *Politikatudományi Szemle*, Vol. 19., No. 1., 94–125.
- Kitschelt, Herbert (1995): *The radical right in Western Europe*. The University of Michigan Press.
- Kolinsky, Eva (1984): The Greens in Germany: prospects of a small party. *Parliamentary Affairs*, Vol. 37., No. 1., 434–447.
- Kovács Zoltán–Dövényi Zoltán (1999): A szuburbanizáció térbeni-társadalmi jellemzői Budapest környékén. *Földrajzi Értesítő*, Vol. 48., No. 1-2., 33–58.
- Körösényi András (1998): *A magyar politikai rendszer*. Budapest, Osiris.
- Knutsen, Oddbjørn (1989): Cleavage dimensions in ten West European countries. *Comparative Political Studies*, Vol. 22., No. 1., 495–533.
- Kriesi, Hanspeter (1998): The transformation of cleavage politics. The 1997 Stein Rokkan lecture. *European Journal of Political Research*, Vol. 33., No. 2., 165–185.
- Lipset, Seymour Martin–Rokkan, Stein (1967): *Party systems and voter alignments: Cross-national perspectives*. New York, The Free Press.
- Mudde, Cas (2007): *Populist radical right parties in Europe*. Cambridge University Press
- Müller-Rommel, Ferdinand (1985): The greens in Western Europe. Similar but different. *International Political Science Review*, Vol. 6., No. 4., 483–499.
- Oesch, Daniel (2008): Explaining workers' support for right-wing populist parties in Western Europe: Evidence from Austria, Belgium, France, Norway and Switzerland. *International Political Science Review*, Vol. 29., No. 3., 349–373.
- Oszoli Ágnes (2002): *Az ökotermékekkel kapcsolatos fogyasztói szokások, értékesítési csatornák*. <http://new.amc.hu/files/okotermekekhezaiptaca.pdf>
- Róna Dániel–Sörös Anett (2013): A kuruc.info nemzedék. Miért népszerű a Jobbik a fiatalok között? In: Szabó Andrea (ed): *Racionálisan lázadó hallgatók, 2012. Apátia – radikalizmus – posztmaterializmus a magyar egyetemisták és főiskolások körében I*. Szeged, Belvedere Meridionale.
- Szabó Balázs (2010): Szociálliberális fölény a fővárosban – 2002. In: Feitl István–Ignác Károly (szerk): *Önkormányzati választások Budapesten 1867–2010*. Budapest, Napvilág Kiadó.
- Tóka Gábor (2005): *A magyarországi politikai tagoltság nemzetközi összehasonlításban*. In: Angelusz Róbert–Tardos Róbert (szerk): *Törések, hálók, hidak: Választói magatartás és politikai tagolódás Magyarországon*. Budapest, Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány.
- Whitefield, Stephen (2002): Political cleavages and post-communist politics. *Annual Review of Political Science*, Vol. 5., No. 1., 181–200.
- Wiener György (1997) A választói magatartás történelmi meghatározottsága és dinamikája. In: Stumpf István (szerk): *Két választás között*. Budapest, Századvég Kiadó.
- Závecz Tiber (2011): Kétharmados Fidesz-előny egész évben – pártok támogatottsága a közvéleményben egész évben, 2010. In: Sándor Péter–Vass László (ed): *Magyarország politikai évkönyve 2010-ről*. Budapest, Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány. Digitális évkönyv.

<http://www.tarki.hu/hu/news/2010/kitekint/20100429.html>

<http://www.median.hu/object.7c017750-53b9-4a03-87c6-a771ee519bb8.ivy>

ORSZÁGOS PÁRTOK – HELYI ÖNKORMÁNYZATOK*

Tóth Adrienn

(PhD-hallgató, Budapesti Corvinus Egyetem, Politikatudományi Doktori Iskola)

ÖSSZEFOGLALÓ

A tanulmányban a magyarországi parlamenti pártoknak a helyi önkormányzatokban való megjelenésével foglalkozom. Az 1994 és 2010 közötti öt helyi választás eredményeinek áttekintése alapján arra a kérdésre keresem a választ, hogy mely tényezők és azok milyen mértékben befolyásolják a pártok helyi szintű megjelenését, hol és milyen arányban található meg e politikai szerveződések. Megvizsgálom, van-e összefüggés a pártokba vetett bizalom és az egyes években tapasztalt önkormányzati pártarányok között, továbbá a települések társadalmi-gazdasági fejlettsége között.

A kvantitatív kutatást kiegészítve polgármesterekkel és helyi önkormányzati képviselőkkel készítettem interjúkat, amelyek során arra voltam kíváncsi, hogy ezek a szereplők miként vélekednek a pártok önkormányzati jelenlétéről, mennyiben tekinthető áldásnak vagy átoknak e politikai szervezetek megjelenése a képviselő-testületekben. Fő kérdésem: valóban szükség van helyi szinten is az országos pártokra, vagy a helyi politikában nincs helyük?

Kulcsszavak: pártok ■ autonómia modell ■ integrációs modell ■ helyi önkormányzat

A rendszerváltás óta lezajlott hat országgyűlési választást tekintve csak három alkalommal került be a magyar parlamentbe nem pártszínekben induló, független jelölt.¹ Ezzel szemben a helyi önkormányzatok többségében a független jelöltek dominálnak, és a pártok csak bizonyos lakosságszámot meghaladó településeken veszik át az uralmat a képviselő-testületekben. Felmerül a kérdés, miért van ez így, holott ugyanazokon a településeken, ugyanazok az emberek választanak egyik esetben pártot, másik esetben inkább függetlent.² Pusztán az eltérő választási motivációkkal lehet összefüggésben, hogy helyi szinten a lakosok sokkal inkább egy olyan jelöltre adják le voksukat, aki a helyi ügyekért kíván tenni, és nincs szükségük a pártok okozta bonyodalmakra? A két eltérő politikai szint jellemzői okoznák az eltérő szavazást? Milyen tényezők befolyásolhatják a pártosodás mértékét: lakosságszám, településtípus, választási rendszer, társadalmi-gazdasági fejlettség? Tanulmányom fókuszában a tele-

* Ezúton szeretném megköszönni Dobos Gábornak (doktorjelölt, BCE Politikatudományi Doktori Iskola) a tanulmány megírásában nyújtott segítségét, és azt, hogy általa lehetőségem nyílt a helyi önkormányzati szereplőkkel interjúkat készíteni.

pülési önkormányzatok és az országos pártok helyi képviselői állnak. Fő kutatási kérdésem, hogy *milyen tényezők befolyásolják az önkormányzatok pártosodottságát.*

A TANULMÁNY HATÁRAI

A kutatás tárgyát a települési önkormányzatok képezik, így sem a fővárosi, sem a megyei közgyűlések összetételével és azok jellemzőivel nem foglalkozom, mivel ezeken a szinteken „kötelezően” pártokra vagy civil szervezetekre szavaznak a választópolgárok. Ez alapján a vizsgálat az egyes települések, a megyei jogú városok és a fővárosi önkormányzatok képviselő-testületeire terjed ki.

A testületi összetételt vizsgálva a függetlenek és a pártok arányára vagyok kíváncsi, viszont ez utóbbiakat tekintve csak azokkal az országos pártokkal foglalkozom, amelyek már parlamenti pártok is voltak.

A képviselő-testületek szereplőit két csoportba sorolom: függetlenek vagy pártok képviselői. Jogosan merülhet fel a kérdés, hogy mi a helyzet a civil szervezetekkel, melyik csoportba sorolom őket. Ezek a szerveződések ugyanis nem egy önkormányzatban megtalálhatók, viszont besorolásuk problémás, definiálnunk kell, hogy mit tekinthetünk civil szervezetnek. Ennek hiányában ugyanis nehéz a pártoktól való elhatárolásuk, mivel sok esetben működésük és céljaik megegyeznek a pártokéval, és csak annyi a különbség, hogy nem vallják magukat pártnak (lásd Kákai, 2012). Egy későbbi fejezetben még foglalkozom ezzel a kérdéssel, itt csak annyit jegyeznék meg, hogy kutatásom során ezzel a szerveződéssel nem foglalkozom, mivel véleményem szerint egy, a független és a párt közötti köztes kategóriát alkot: kvázi pártnak tekinthető, amint politikai tevékenységet kezd folytatni. Az én megközelítségemben tehát az önkormányzati képviselő-testületekben alapvetően két szereplő van: függetlenek és pártok, viszont párt és párt között is van különbség. Kutatásom során kizárólag az országos pártokkal foglalkozom, hogy kiderüljön a felülről érkező pártok mennyire tudták magukat beágyazni.

Az önkormányzati választásokat 1994 és 2010 között tekintem át, míg az első, rendszerváltást követő választással több okból nem foglalkozom. 1990-re a legtöbb párt szervezetei még nem alakulhattak ki, és emiatt nem tudtak az alsóbb, helyi szinteken is beágyazódni. Az 1994-es módosítások leegyszerűsítették és egységesítették a rendszert, mely az ezt követő öt választás során nem módosult. A 2010-es módosítások, mint például a választókerületi térkép átrajzolása, a képviselő-testületek létszámának csökkentése, vagy a kislistás elnevezés felváltása az egyéni listás választási rendszerrel nem befolyásolják kutatásomat,³ ahogy az sem, hogy a 2010. évi L. törvény nehezítette a kompenzációs lista állításának feltételét, mivel a választási eljárások ugyanazok maradtak.

MILYEN TÉNYEZŐK BEFOLYÁSOLHATJÁK A PÁRTOK
ÖNKORMÁNYZATOKBAN VALÓ MEGJELENÉSÉT?

A tényezők számbavétele kapcsán fontos, hogy létezik egy alapkoncepció, amely kimondott célja a helyi és az országos politika szétválasztása. Ennek eszköze a választási rendszer, mely befolyásolja, hogy a pártok mint az országos politika helyi szintű megjelenítői, hol és milyen mértékben tudnak megjeleníteni. Magyarországon az önkormányzati képviselők választását úgy szabályozták, hogy a 10 000 fő feletti településeken az egyéni választókerületi szavazást kiegészítve a kompenzációs listával, mintegy biztosították a pártok jelenlétét. A kompenzációs lista mint vigaszág funkcionál, ugyanis azok a szavazatok is hasznosulnak, amelyeket olyan jelöltekre adtak le, akik az egyéni választókerületekben, közvetlenül nem kerültek megválasztásra. Természetesen ez csak azon jelöltek esetében igaz, akik olyan pártnak vagy szervezetnek a támogatását élvezik, amelyek a választókerületek egynegyedében (2010-től több mint felében) képesek jelöltet és így kompenzációs listát állítani. Ez alapján, míg egy független számára csak az egyenes ágon való bejutás a járható út, addig a pártok támogatását élvező jelöltek számára biztosítottak egy második esélyt is.

A 10 000 fő alatti településeken működő kislistás rendszer jellegéből adódóan nem számol a pártok jelenlétével. Itt valójában egy „blokkszavazatra épülő, személyeket választó rendszerről” van szó (Török–Gallai, 2005), mely „a pártok szerepét mérsékli, hiszen semmilyen többletelőnyt nem jelent a párt-hoz tartozás” (Körösényi–Tóth–Török, 2007: 239.), ugyanis itt a „mindenkimindenki ellen verseng” elve érvényesül, és a választási rendszer ez esetben nem gondoskodik a pártok mandátumhoz juttatásáról. Az erős jelölőszervezeti háttér helyett, amelyet a pártok és civil szervezetek nyújthatnak, fontosabbá válik az, hogy a jelölt potens személy-e (Bódi, 2009), így felértékelődnek az olyan tulajdonságok, mint a helyi ügyekért való elkötelezettség, a karizma. A 10 000 főnél nagyobb lélekszámú településeken működő egyéni választókerületi ágon pártszínekben induló jelöltek, persze, ugyanúgy építhetnek személyes tulajdonságaikra, mivel elméletileg ez a mód igényli a választókkal való közvetlen kapcsolatot. A listás ág léte miatt viszont a pártháttér sem elhanyagolható, és sok esetben ez a meghatározó.

A lakosságszám, mint befolyásoló tényező, részben összefügg a választási rendszerrel, mivel ez alapján határozták meg a két alkalmazandó eljárást. Bár a választási rendszer valóban „határt szab a pártosodás kiterjedésének” (Bódi, 2001: 25.), mégsem lehet azt mondani, hogy 10 000 fő alatt nincsenek pártok az önkormányzatokban. Horváth M. Tamás kutatása alapján a politika már az 1300 fő feletti településeken megjelenik, illetve más kutatásokhoz hasonlóan ő is arra a következtetésre jutott, hogy 3000 lakos felett általában már pártosak az önkormányzatok (Horváth M, 1996; Borboly–Csité, 1999). Ezek az ered-

mények a rendszerváltás óta eltelt két, illetve három választáson alapulnak, így azóta változhatott ez a határ.

Bár az alsó határ kérdéses, az nem vitatott, hogy a lakosság szám növekedésével párhuzamosan a pártok színeiben induló jelöltek száma is nő az önkormányzati képviselő-testületekben. Ezáltal „minél nagyobb egy település, a választás annál inkább politikai” (Körösényi–Tóth–Török, 2007: 238.), ugyanis ebben az esetben már elsősorban a pártok és mellettük a civil szervezetek kínálják a választási alternatívákat. Valószínűleg az eltérő nagyságú közösségekre jellemző kapcsolatrendszerekkel is magyarázható az, hogy a függetlenek vagy a pártszínekben indulók számára van több lehetőség a választásokon. Míg egy kevés lakosból álló helyi társadalom esetén sokkal fontosabbak a személyes kapcsolatok, addig a lakosság szám növekedésével párhuzamosan ezek a szálak fellazulnak, egyre személytelenebbek lesznek, és sokkal inkább az „együttélés” lesz a domináns és nem az „együttélés”. Ez az állapot pedig a pártoknak nyújt több lehetőséget.

A települések jellemzőit tekintve további fontos karakterisztika lehet a társadalmi-gazdasági fejlettség. Soós Gábor ennek alátámasztására két fő érvet is hoz. Az egyik feltételezés szerint a „gazdasági-társadalmi fejlettség heterogénabb és komplexebb társadalmat jelent, amelyben többfajta érdek van jelen. Ezek a különbségek ösztönzik az azonos élethelyzeteket képviselő közéleti szereplők összefogását, és többé-kevésbé jól elkülöníthető, versengő szavazótáborokat kínál a politikai erők számára” (Soós, évszám nélkül: 3.). A másik megközelítés pedig azt mondja, hogy „a nagyobb jólétben élő polgárok és gazdasági-társadalmi szervezetek több anyagi forrással rendelkeznek, és így jobban képesek eltartani a politikai szervezeteket” (uo.). Ha viszont a pártok oldaláról közelítjük meg a kérdést, akkor logikus lehet az a felvetés, hogy számukra azokon a településeken éri meg helyi szinten (is) megjeleníteni, amelyek stratégiai szempontból fontosak. Valószínűleg egy társadalmi-gazdasági szempontból fejlett településen értékesebbnek számít a polgármesteri és a képviselői pozíció, egy elmaradottabb településhez képest.

Az önkormányzati választások esetében jellemzően azon mandátumok megszerzése számít, amelyek az országos politikában való szereplést erősítik. Mivel hazánkban az országgyűlési választásokat fél évvel követik az önkormányzati választások, ezért sokan másodlagosnak tekintik. De mi is a tétje a helyi választásoknak? Elméletileg az, hogy a választópolgárok szavazatukkal eldöntsék, kikre bízják a helyi közügyek intézését, és a város igazgatását. A gyakorlatban azonban az önkormányzatok szolgálhatnak az ellenzék számára védőhálóként, az országos politikából kiesettek számára jelenthetnek alternatív karrierlehetőséget (Várnagy, 2008), vagy tovább erősíthetik a kormányon lévő pártokat. Amennyiben a kormányra került párt vagy koalíció nem vét hibát, és továbbra is nagy a támogatottsága, az önkormányzatokban is jelentős többséghez juthat, ez tekinthető a politikai mézeshetek-effektusnak. Ha azon-

ban olyan politikát kezd gyakorolni a ciklus elején, amely a választók felháborodását, ellenkezését váltja ki, akkor gyengébben szerepelhet a helyi választásokon, sőt az ellenzék jó szereplését segítheti elő. Emiatt a visszajelző hatás miatt tekinthetnénk a helyi választásokra úgy, mintha azok egyfajta harmadik fordulóként funkcionálnának. Az országos politika és a helyi politika egymáshoz való viszonyát nézve azonban kérdés, hogy ez valóban egyenértékű-e a parlamenti választásokkal. Egyfajta kölcsönös egymásrautaltság valóban jellemzi a kapcsolatot, ugyanis a pártok országos szintén való cselekvése kihat az önkormányzati szereplésükre, és a helyi szintű eredmények meghatározzák a pártok társadalmi elfogadottságát. Emellett azonban fontos megjegyezni, hogy míg a kormányon inkább váltják egymást a pártok, addig helyi szinten ez nem feltétlenül van így. Bizonyos településeken többet jelent, hogy a képviselő, illetve a polgármester a helyi érdekeket helyezi előtérbe, és emiatt nem az a fontos a választóknak, hogy „milyen színű” az adott jelölt, hanem az, hogy mennyire elkötelezett. Emiatt az önkormányzatokban a személyi folytonosság erősebb lehet, és ez gyengíti a „harmadik forduló” elnevezés relevanciáját. Ez inkább csak a nagyvárosok esetében állja meg a helyét, ahol a politikai élet jobban hasonlít az országos politikához.

További kérdés, hogy a párt, illetve a politikus mire használja a helyi pozíciókat. A párt szempontjából a társadalmi beágyazottság növelése az elsődleges cél, így vannak értékes és kevésbé értékes pozíciók, önkormányzatok. Annál értékesebb egy település, minél több mandátum szerezhető meg, illetve minél több szavazatot jelent a képviselői pozíció. Az elitrekrutáció eszköze is lehet a helyi politikai szereplés. A politikus számára jelenthet egyfajta ugródeszkat, vagy szolgálhat menekülési útként, alternatív karrierlehetőségként, ha az illető politikus felhagy az országos politikában való szerepléssel (Várnagy, 2008).

Az önkormányzatok pártosodását a felsoroltakon túl nagyban befolyásolhatja a kialakult közigazgatási szerkezet, a politikai kultúra, és még számos olyan tényező hatással lehet rá, amelyek eddig még nem kerültek feltárára.

MÓDSZERTAN

A kutatás két részből áll, egy kvantitatív részből, mely során az 1994 és 2010 között lezajlott öt önkormányzati választás eredményét vizsgálom meg a pártosodás szempontjából; illetve egy kvalitatív részből, mely során helyi képviselőkkel és polgármesterekkel készítettem interjúkat. A kvantitatív kutatás fő kérdése, hogy a választási rendszeren túl a lakosság szám és a társadalmi-gazdasági elmaradottság mennyiben befolyásolja a pártok önkormányzatokban való megjelenését. Mikor jelennek meg csak szórványosan és hol kezdik el dominálni a testületet? Azoknál a településeknél, amelyekben a pártok aránya nagyobb mint 40 százalék, már érdemes megnézni az összetételt is, hogy képet

kaphassunk arról, hogy a „harmadik forduló” tovább erősítette-e az inkumbens kormánypártokat, vagy sokkal inkább az ellenzéki erőknél kedvezett. A 40 százalékos határnak elsősorban a kislistás választási rendszerű településeken van jelentősége, ahol véleményem szerint annak is fontos szerepe van, ha az öt mandátumból kettőt pártszínekben induló jelölt szerzett meg.

Kapcsolódva Dobos Gábor kutatásához, a TÁMOP-4.2.2/B-10/1-2010-0023 program keretében lehetőségem nyílt helyi önkormányzati képviselőkkel és polgármesterekkel kérdőíves interjút készíteni, hogy képet kapjak arról, hogyan látják „bentről” a szereplők a helyi és az országos politika viszonyát. A kutatási mintába (Dobos, 2013) két megye: Hajdú-Bihar és Veszprém megye, összesen 26 települése került. A megyék kiválasztásakor elsődleges szempont volt, hogy azok társadalmi-gazdasági szempontból átlagosak legyenek. A fejlettséget leginkább közelítő és legtöbbször használt mutató a GDP, ezért a minta összeállításakor is ez a mutató szolgált alapul. A konkrét települések meghatározásakor szempont volt, hogy 2000 főnél nagyobb lakosságszámmal rendelkezzenek, amit a 2013. január 1-jével hatályba lépő új önkormányzati törvény indokolt, amely meg kívánja szüntetni a 2000 fő alatti településeken az önálló hivatalokat. Horváth M. Tamás kutatása alapján pedig ezekben az önkormányzatokban már valószínűsíthetően megjelenik helyi szinten is a politika. A települések (megyénként 13) a KSH által használt GDP-kategóriák, valamint a 2010-es választási törvény mandátumkiosztási elve alapján felállított lakosságszám-határok szerint rétegzett sokaságból véletlenszerűen lettek kiválasztva.

A képviselőkkel és polgármesterekkel készített interjúk során a fő kérdés az volt, hogyan vélekednek az országos pártok helyi önkormányzatokban való megjelenéséről; amennyiben a testületben párttagok is ülnek, akkor mennyire ölt pártpolitikai jelleget a testületi ülés és mennyire szól az a helyi ügyekről.

HIPOTÉZISEK

Evidenciaként kezelem, hogy a választási rendszer valóban kihathat a pártok szereplésére. Azt azonban megkérdőjelezem, hogy csak a 10 000 fős lakossághatártól felfelé beszélhetnének a pártok fokozottabb jelenlétéről. Horváth M. Tamás ezt a kritikus határt 5000 főben határozta meg, de már a 3000 fős településeken is előfordultak pártszínekben képviselők. Tekintve, hogy kutatása a rendszerváltást követő két választásra vonatkozik, felteszem, hogy ez a határ lejjebb került. Ennek oka lehet a demokratikus rendszer kiforrása, illetve az, hogy az országos pártok mintegy felülről „támadva”, az egyre kisebb lélekszámú településeket is megpróbálják megszerezni. Így az első hipotézisem, hogy már a 3000 fős települések önkormányzataiban is a pártok domináns jelenlétével találkozunk [H1].

Soós Gáborhoz⁴ hasonlóan fontosnak tartom a társadalmi-gazdasági fejlettséget mint magyarázó változót. Úgy vélem, már önmagában az a tény, hogy egy település ebből a szempontból elmaradott, nem teszi érdekeltté a pártokat a helyi politikában való megjelenésben. Ez alapján a második hipotézisem, *hogy a társadalmi-gazdasági szempontból elmaradott településeken a függetlenek dominálnak [H2].*

Új magyarázó változóként a politikai pártokba vetett bizalmat vonom be a modellbe. Azzal a feltételezéssel élek, hogy *ha a pártok bizalmi indexe nő, akkor az önkormányzatokba is nagyobb eséllyel jutnak be pártok, és fordítva [H3].*

CIVIL SZERVEZETEK: VALÓBAN KÜLÖN SZEREPLŐK?

Az önkormányzati választások harmadik, állandó szereplői a civil szervezetek, vagy a magukat annak valló csoportosulások. De mit is tekintünk civil szervezetnek? Mitől, illetve mihez képest civil? Meddig tart a „civil lét”, és hol kezdődik a „politikai”? Kákai László szerint a civil szervezetek „a képviselő-testületekbe kerülve elveszítik civil jellegüket” (Kákai, 2004: 184.), mivel ezen szervezetek képviselői rákényszerülnek arra, hogy a pártokkal szövetkezzenek, és adott esetben általános érdekek mentén kell politizálniuk, az általuk képviselt civil szervezet érdekeit háttérbe szorítva. Az én értelmezésemben az önkormányzatokba bejutó civil szervezetek valójában pártoknak tekinthetők. Ha elfogadjuk, hogy a civil szervezetek nonprofit szervezetek, melyek nem folytathatnak politikai tevékenységet, akkor abban a pillanatban amint jelöltként megjelennek a választásokon, már pártnak minősülnek. Az állítás első felét el kell fogadnunk, mivel a civil szervezetek címszó alá a 2011. évi CLXXV. törvény szerint a civil társaság, a Magyarországon nyilvántartásba vett egyesületek és az alapítványok tartoznak, amelyek a nonprofit szervezetek körébe sorolandók (Kolejanisz–Móra, 2012). A baltimore-i John Hopkins Egyetem kutatócsoportja dolgozta ki 1991-ben a nemzetközi irodalomban legelfogadottabb nonprofit szervezeti definíciót, amelyre a Nonprofit Szervezetek Nemzetközi Osztályozása (IC-NPO) is épül. Ez alapján az egyik kritérium, hogy a nonprofit szervezet a „közvetlen politikai hatalom megszerzését és gyakorlását célul ki nem tűző szervezet (nem párt)” (Bíró, 2002). Ez alapján, illetve Kuti Éva kiegészítéséből, amely szerint a nonprofit szervezetek nem folytathatnak pártpolitikai tevékenységet (Kuti, 1998), az következik, hogy amint elkezd egy civil szervezet politizálni, illetve a választásokon jelöltet állítani, valójában már nem civil szervezetről van szó, hanem a feltétel komplementeréről, tehát pártról. Ebből egyúttal az is következik, hogy az önkormányzatokban alapvetően függetlenek és pártok vannak, viszont különbség van párt és párt között. Az egyik kategóriába a felülről szerveződő országos pártok tartoznak, míg a másikba az alulról szerveződő, helyi pártok.

KELLENEK PÁRTOK AZ ÖNKORMÁNYZATOKBA?

A fenti kérdés már a rendszerváltás idején is megfogalmazódott a döntéshozók részéről, amikor az önkormányzati képviselők és polgármesterek megválasztásáról szóló törvényt kidolgozták. Akkor úgy határoztak, hogy a pártok számára elsősorban a 10 000 főnél nagyobb településeken biztosítanak mandátumokat a vegyes választási rendszerrel. Azt ugyan nem tiltotta meg a törvény, hogy az ennél kisebb lélekszámú településeken megjelenjenek ezek a politikai szerveződések, viszont a kislistás szavazási móddal megnehezítette a bekerülési lehetőségüket. Az akkor felmerült dilemma oka feltehetően abból fakadt, hogy a pártok országos szinten folytatott politikája mennyire gátolná vagy segítené elő a helyi ügyek előrehajtását. Ennek folytán az irodalomban is két szélsőséges álláspontot különböztethetünk meg. Az egyik azt állítja, hogy ha helyi politikáról van szó, akkor annak ténylegesen a helyi ügyekről kell szólnia, ezért a pártoknak nincs helyük az önkormányzatokban (autonómia modell); míg a másik vélekedés szerint az országos jelentőségű pártok igenis fontos szereplői a települési szintű politikának is, mivel ezen szervezetek biztosítják a két szint közötti folytonosságot (Szegevári, 2006). Természetesen e két nézőpont meglehetősen szélsőséges, ugyanis pusztán az a tény, hogy az önkormányzatokban vannak olyan képviselők, amelyek valamely országos párt tagjai vagy támogatói, még nem minősíti magát az önkormányzatot. A pártok jelenléte csupán felveti annak a kérdését, hogy befolyásolja-e a képviselő-testületi munkát, és ha igen, akkor azt milyen irányban teszi.

A nagypolitikát egyértelműen a pártokkal kapcsoljuk össze. Teljesen logikusnak tűnhet, hogy ahhoz, hogy sikeresen véghezvihesse a kormányzat az akaratát, szüksége van a helyi szintű segítségre, mely a legegyszerűbben azzal biztosítható, ha a pártok saját emberei ülnek az önkormányzatokban. De a helyi politikának is szüksége lenne az országos vezetésre? Valószínűleg igen, ugyanis könnyebben érvényesíthetik a település érdekeit, ha a kormányzó párthoz tartozó képviselők találhatók meg az önkormányzatokban is. Azonban a pártok csatározásának elsődleges színtere az országgyűlés, helyi szinten sokkal inkább a helyi ügyekre kell koncentrálni, és nem egy második arénát biztosítani.

ÖNKORMÁNYZATI VÁLASZTÁSOK (1994–2010)

A kvantitatív vizsgálat során a szakirodalomból indultam ki, és a pártok képviselő-testületeken belüli arányát néztem meg, és nem a pártok helyi szintű szervezeteinek létrehozását helyeztem a hangsúlyt. Természetesen annak vizsgálata, hogy a függetlenként szereplő független valójában mennyire tekinthető pártsemlegesnek, meglehetősen bonyolult vállalkozás lenne, mivel helyi szinten számos független került be az önkormányzatokba, illetve 1994-ig visszanyú-

lón már nehéz ennek felderítése. Emiatt a kutatás során elfogadom a választások során megjelölt státuszt, és a hangsúlyt inkább a nyíltan pártszínekben induló jelöltekre helyezem.

Az utóbbi öt választás eredményei alapján átlagosan az önkormányzatok 30,25 százalékában van legalább egy pártszínekben bejutott képviselő. Az egyes években nem nőtt fokozatosan ezen önkormányzatok száma: 1994 után 2002-ig csökkent arányuk, majd ezt követően újra emelkedett. Csak 1994-ben és 2010-ben volt 30 százalék felett a pártokat is tartalmazó önkormányzatok aránya. Az átlagos önkormányzatokat tekintve hasonlóan ingadozó arányokkal találkozunk: míg 1994-ben egy átlagos képviselő-testület 14,26 százalékát alkották pártképviselek, addig ez az arány a következő két választáson 10 százalék alatti, majd a 2010-es választáson haladja meg újra a 14 százalékot. A választási rendszer, illetve az egyes években a pártok aránya között szignifikáns, közepesen erős kapcsolat van. Az eljárás ismerete átlagosan 47 százalékban magyarázza az egyes években a pártok arányát. Valóban különbséget okoz tehát a két választási metódus, de a kislistás választási eljárás nem zárja ki a pártokat. Az öt választáson a 10 000 fő alatti települések képviselőinek 5-10 százaléka tartozott valamelyik országos jelentőségű párthoz, míg a 10 000 fő feletti településeken a képviselő-testületek 70-80 százalékban pártképviseleket is tartalmaztak.⁵ A kislistás településeken megfigyelhető ugyanaz az ingadozás, mint ami az egyes évek átlagos önkormányzataira jellemző. Ezzel szemben a 10 000 fő feletti településeken egy egészen más vonal írható le. A képviselő-testületek átlagos pártarányát nézve csak az 1998-as választás alkalmával csökkent a pártok aránya, majd 2002-ben újra a '94-es arány jellemezte ezeket a testületeket, ami a következő két választás során tovább nőtt. A függetlenek aránya ezzel szemben a kislistás rendszerű településeken átlagosan 86-94 százalék, míg a 10 000 fő feletti településeken 4-12 százalék között mozog.⁶

Megvizsgáltam, hogy az 1994. évi LXII. törvény alapján meghatározott népességkategóriájú települések önkormányzatainak hány százalékában található párt. 1994-ben az 1300 és 3000 fő közötti településeken működő önkormányzatok 54,2 százalékában vannak jelen a pártok. A következő választási éveket tekintve, ahogy a pártosodás mértéke csökkent, illetve nőtt, úgy szorultak ki a pártok az alacsonyabb lakosságszámú településekről, majd jelentek meg újra. 1998-ban az 1300 és 3000 fő közötti települések 60,9 százalékában már nem volt jelen országos párt, csak az ezt követő lakosságkategóriához tartozó önkormányzatokban produkáltak a '94-eshez hasonló arányt. 2002-ben, amikor tovább csökkent a pártosodás mértéke, ismét egy magasabb kategóriában találhatóak meg a pártok. Érdekes, hogy míg a 3000 és 5000 fő közötti települések 53,1 százalékában egyáltalán nincsenek jelen az országos pártok, addig az 5000 fő feletti, még a kislistás választási rendszert alkalmazó települések körülbelül 80 százalékában képviseltetik magukat. A 2006-os és a 2010-

es⁷ választások alkalmával újra nőtt az önkormányzatok pártosodásának mértéke, ismét megjelentek a pártok az 5000 fő alatti települések többségében, viszont a 3000 fő alatti települések önkormányzatainak többségében már nincsenek jelen. 2010-ben azonban a 3000 fő alatti településeknek csak 51 százalékában nem voltak pártok. Nem elhanyagolható azonban az, hogy bár egy adott népességekategóriába tartozó községek vagy városok több mint felében jelen vannak a pártok, nem feltétlenül képeznek a képviselő-testületekben is többséget. Jellemzően csak a 10 000 fő feletti települések testületeiben kezdenek valóban dominálni, ugyanis ekkor már az önkormányzatok 80-90 százalékában a képviselők több mint fele pártszínekben jutott be. Megfigyelhető azonban az a tendencia, hogy az 5000 fő feletti települések között választásról választásra nőtt azon önkormányzatok aránya, amelyek képviselő-testületeinek többségét vagy közel többségét már pártszínekben bejutott képviselők alkotják. Azoknak az önkormányzatoknak az aránya, ahol a képviselő-testületek közel felét pártok alkotják, 1998 óta 26 százalékról 44 százalékra nőtt. *Ennek ellenére az első hipotézisem megdőlt, mivel a 3000 fős népességhatár alatti települések többségéből kiszorultak a pártok, illetve csak az 5000 fős népesség feletti községekben és városokban szerzik meg a képviselő-testületi mandátumok közel felét. E határ alatt inkább szórványosan vannak csak jelen.*

Ezen a ponton érdemes megvizsgálni, hogy az egyes években miként alakult a pártokba, illetve az önkormányzatokba vetett bizalom.⁸ Korábban azt feltételeztem, hogy minél jobban bíznak a lakosok a politikai pártokban, annál nagyobb valószínűséggel kerülnek be az önkormányzatokba az országos pártok képviselői. Az önkormányzatok támogatottságának mértéke abból a szempontból lehet érdekes, hogy bár az intézményt elsősorban a teljesítménye alapján ítélik meg (Dukay-Szabó, 2009), van-e valamilyen összefüggés a pártok jelenlétével. Feltételezem, hogy az egyes ciklusokban állandó a pártosodás mértéke, ugyanis csak kivételes esetekben változik a testületek összetétele. Kapcsolatvizsgálat során kiderült, hogy a politikai pártokba és az önkormányzatokba vetett bizalom egymástól független, ugyanúgy, ahogy a pártosodás mértéke, és külön a két intézmény támogatottsága között sincs szignifikáns kapcsolat. Az ok-okozati viszony hiánya miatt csupán az önkormányzatok pártosodásának és a két intézmény támogatásának esetleges együttmozgását feltételezhetjük. 1998-ban mind a pártokba, mind az önkormányzatokba vetett bizalom mértéke csökkent az előző választáshoz képest, és ezzel párhuzamosan csökkent azon önkormányzatok aránya, amelyekben az országos pártok megjelentek. 2002-ben és 2006-ban ellentétes mozgás figyelhető meg, amikor nőtt a két intézmény támogatottsága, csökkent az önkormányzatok pártosodásának mértéke, és fordítva. Ezekből az adatokból nem vonható le semmilyen következtetés, mert az egyes bizalmi indexek az egész évre vonatkoznak, emiatt nem válik el egymástól az országgyűlési és az önkormányzati választás idején tapasztalt bizalom. További probléma, hogy a választások éve a kam-

pány miatt torzít. Ha a választás éve helyett az azt megelőző évet tekintjük, hogy kiszűrjük a kampány hatását, akkor csak a 2006-os és a 2010-es önkormányzati választások esetében figyelhető meg együttmozgás. A bizalmi index cikluson belüli változása sem prognosztizálja a következő ciklus pártosodását, mivel az nem meglepő módon a ciklus közepén általában csökken, a választási évben pedig nő. Mivel az önkormányzati választások csak fél évvel követik az országgyűlési választásokat, ezért problémás a pártok támogatottságából következtetni az önkormányzatok pártosodására. A 2014-es választást követően talán már lehet következtetni erre, mivel az Alaptörvény 35. cikke alapján az önkormányzati képviselő-testületeket öt évre választják meg, így elméletileg az országos kampányok hatása, melyek rendszerint nagyobb horderejűek, az (új) kormány hivatalba lépése kevésbé befolyásolhatja majd a helyi választásokat.

Feltételeztem, hogy egy település társadalmi-gazdasági szempontból való elmaradottsága befolyásolhatja az önkormányzatok pártosodását. Az egyes választási években a társadalmi-gazdasági szempontból elmaradott településeken jellemzően alacsonyabb a testületekben meglévő átlagos pártarány.⁹ Míg a nem elmaradott községek, illetve városok képviselő-testületeinek átlagosan 11-17 százalékát pártok alkotják, addig a hátrányos települések testületeiben ez az átlagos arány 106 százalék alatt marad az egyes években. Mind az öt vizsgált választási évben a pártok aránya és a társadalmi-gazdasági elmaradottság ténye között gyenge szignifikáns kapcsolat van. Átlagosan 9,44 százalékpontos különbség van az elmaradott és a nem elmaradott települések önkormányzatai között, a függetlenek arányát tekintve. Az 1300 fős lakosság-számig nincs lényeges eltérés a két típusú település között, a függetlenek arányát tekintve. 1300 és 3000 fő között azonban átlagosan 5,5 százalékponttal nagyobb arányban vannak függetlenek a fejlett települések önkormányzataiban. 3000 és 10 000 fő között pedig már a hátrányos helyzetű települések képviselő-testületeiben vannak nagyobb arányban.¹⁰ *Mivel nem túl nagyarányú a két típusú település közti különbség a függetlenek arányát tekintve, ezért nem állítható, hogy az elmaradott településeken inkább a függetlenek dominálnak a fejlett településekkel szemben, így megdőlt a hipotézisem.*

Mindezek után felmerül a kérdés, hogy mi és hogyan befolyásolja a pártok arányát az önkormányzatokban. Minden évre megnéztem, hogy a lakosság-szám, a társadalmi-gazdasági elmaradottság, valamint a választási rendszer milyen hatással van a pártosodás mértékére. Az 1994-es választás kivételével további magyarázó változóként vontam be az előző ciklusok pártosodását. Ennek relevanciája elsősorban a kislistás választási rendszert alkalmazó településeken lehet, ha abból indulunk ki, hogy jellemzően itt kapnak lehetőséget a független jelöltek. Előfordulhat, hogy az előző ciklus tapasztalatai alapján választanak adott esetben a pártok helyett függetleneket, vagy fordítva. Az

egyres választási években tapasztalt pártosodási arányok között szignifikáns erős kapcsolat van.

A felállított regressziós modell az 1994-es pártosodásra vonatkozóan szignifikáns; 36,9 százalékbán magyarázza a pártarányok varianciáját. A lakosság-szám növekedése, valamint a listás választási rendszer, ahogy az várható, pozitívan befolyásolja a pártosodás mértékét, míg a társadalmi-gazdasági szempontból való elmaradottság gátat vet a pártok jelentős megjelenésének. A legnagyobb hatása a választási rendszernek van, mivel 10 000 fő felett a kompenzációs lista állításának lehetősége motiváltta teszi a pártokat a helyi választásokon való részvételre. A vegyes választási rendszerben ceteris paribus átlagosan 55,7 százalékponttal magasabb a pártok aránya, mint a listás választási eljárás esetén. 1998-ban az előző ciklus tapasztalatának nagyobb hatása van a pártok testületi arányaira, és csak második helyen szerepel hatását tekintve a választási eljárás típusa. Ha egy százalékponttal nő az 1994-es önkormányzati pártarány, az ceteris paribus átlagosan 42,9 százalékpontos növekedést eredményez az 1998-as képviselő-testületekben. Külön vizsgálva a kislistás, illetve a vegyes választási rendszert alkalmazó településeket, mindkét esetben az előző ciklus tapasztalatának van a legnagyobb hatása, különbség csak az arányokban van. A kislistát alkalmazó településeken, ha 1994-ben egy százalékponttal magasabb a pártok aránya a testületben, akkor az ceteris paribus átlagosan 37,3 százalékponttal növeli 1998-ban a pártok arányát a képviselő-testületben. Ez a vegyes választási rendszerű önkormányzatokban 63,6 százalékpontos változást eredményez. Az ezt követő választások hasonló képet mutatnak abból a szempontból, hogy továbbra is *a legnagyobb hatása az előző ciklusnak van, ezt követően pedig a választási rendszer típusának*. A társadalmi-gazdasági elmaradottság csak a 2002-es választásokon bírt némi befolyásoló erővel, ugyanis a hátrányos helyzetű települések képviselő-testületeit 1,4 százalékponttal alacsonyabb pártosodás jellemezte. Az előző ciklusbeli tapasztalat ingadozó képet mutat. 2002-ben, ha a pártok előző ciklusbeli aránya 1 százalékponttal nő, akkor az 54,1 százalékpontos emelkedést eredményez az aktuális választáson. Ez a növekedés 2006-ban 81,2 százalékpont, míg 2010-ben 67 százalékpont. Nem szabad azonban elfelejteni, hogy 2010-ben a megszerzhető mandátumok száma lecsökkent, ezért a növekedés valójában a pártképviselek számát tekintve stagnálást is jelenthet, adott esetben csökkenést is. Külön vizsgálva a kislistás és a vegyes választási rendszert alkalmazó településeket, két érdekes jelenség is található. Egyrészt az előző ciklusbeli tapasztalat 2006-tól nagyobb mértékű pártosodást eredményez a kislistás településeken, mint a vegyes rendszert alkalmazókon; másrészt 2006-ban és 2010-ben a 10 000 fő alatti településeken pozitív hatása van a társadalmi-gazdasági elmaradottságnak.

Mindezek után megnéztem, hogy az egyes években mi jellemezte a „pártos” önkormányzatokat, illetve milyen összetételűek voltak. Pártosnak tekin-

tettem minden olyan önkormányzatot, ahol a testületben az országos pártok aránya meghaladja a 40 százalékot. Ezen önkormányzatok között egyaránt található 10 000 fő alatti és feletti, valamint társadalmi-gazdasági szempontból elmaradott, illetve fejlett település is. Jellemzően a helyi választások alkalmával a kormánypártok felülreprezentálnak az önkormányzatokban, kivételt képez ez alól a 2006-os választás, amikor az ellenzéki pártok szerezték meg helyi szinten a hatalmat. *Eltérés van azonban a 10 000 főnél kisebb, illetve nagyobb települések között abban, hogy milyen arányban támogatták a kormánypártokat és az ellenzéket.* 1994-ben a kislistás választásokon a települések 52,9 százaléka a kormány ellen szavazott, és csak 40,5 százalékuk támogatta az önkormányzati választásokon a kormánypártok jelöltjeit. A vegyes választási rendszerű városoknak csak 24,4 százaléka szavazott a kormánnyal szemben, míg 67,3 százalékukban a kormánypártok domináltak. 1998-ban a 10 000 fő feletti települések közel azonos arányában állt fel ellenzéki, és kormánypárti többségű testület. 10 000 fő alatt a pártos önkormányzatoknak csak negyedében szerzett az ellenzék többséget, míg az önkormányzatok 66,4 százalékában a kormánypártok domináltak. 2002-ben az előző ciklushoz képest fordított helyzet állt elő, ugyanis a kislistás rendszerű települések közel azonos hányadában volt kormánypárti, illetve ellenzéki többségű képviselő-testület. A 10 000 fő feletti települések 68,2 százalékában viszont kormánypárti többségű önkormányzat állt fel. 2010-ben mind a 10 000 fő alatti, mind az a feletti lakosság-számú települések 90 százalékában a kormánypártok által dominált testületek voltak, és csak a települések 6 százalékában tett szert többségre az ellenzék. Mind az öt választási évet tekintve elhanyagolható azoknak az önkormányzatoknak az aránya, amelyekben a kormánypártok és az ellenzék egyforma létszámmal képviseltetik magukat.

Az önkormányzati választásokon nem ritka, hogy a választási siker reményében az országos pártok helyi szervezetekkel közösen indítják el jelöltjeiket. Ennek két célja is lehet. Egyrészt az alacsonyabb lakosságú településeken könnyebben szavazhatnak egy párt által is támogatott jelöltre, ha látják, hogy egy vagy több helyi szerveződés is támogatja; másrészt a nagyobb lélekszámú településeken a koalíciók a lakosság minél nagyobb lefedettségét eredményezik. A 40 százalék feletti testületi pártarányral rendelkező önkormányzatokban megvizsgáltam, hogy az egyes pártok képviselői között milyen arányban vannak helyi vagy egyéb, a parlamentben nem szereplő politikai szervezetekkel koalícióban bejutott személyek, és „tisztán” pártszínekben indulók. Feltételeztem, hogy az egyes években a korábbi ciklus kormánypártjai nagyobb arányban szövetkeznek más pártokkal, illetve szervezetekkel, mint az inkumbens kormánypártok. Bár 2006-ban nem volt kormányváltás, mégis az országos események indokolják, hogy ebben az esetben is megvizsgáljam az egyes helyi-országos koalíciókat. Ebben a speciális esetben a feltételezésem úgy módosult, hogy 2006-ban az MSZP–SZDSZ koalíciónak nagyobb szüksége volt

a szövetségesekre, mint az ellenzéknek. Az eredmények azt mutatják, hogy az 1994-es, a 2002-es és a 2010-es választások alátámasztják hipotézisemet, és valóban a volt kormánypártok színeiben bejutott képviselők között nagyobb arányban vannak olyanok, akik helyi szervezetekkel vagy a parlamentbe eddig be nem jutott pártokkal kötöttek koalíciót, mint az inkumbens kormánypárt képviselői között. Az arányokat tekintve a 2002-es választás tekinthető figyelemre méltónak, ugyanis ekkor a jobboldal képviselőinek közel 50 százaléka helyi szövetséggel jutott be az egyes önkormányzatokba, míg a kormánypárt képviselőinek csupán 11,94 százaléka élvezte más szervezetek támogatását is. 1998-ban ellentétes kép rajzolódik ki, ekkor az aktuális kormánypárt színeiben politizálók 18,01 százaléka kötött szövetséget egyéb szervezetekkel, míg a leköszönt kormánypártok képviselőinek csak 6,27 százaléka jutott be ilyen koalícióban. A 2006-os választásra vonatkozó feltételezésem megdőlt, ugyanis az ellenzéki pártok képviselőinek több mint ötöde jutott be egyéb szervezetek támogatását élvezve, míg az MSZP–SZDSZ helyi képviselői esetében ez az arány kevesebb mint 10 százalék. Ennek oka lehet, hogy az ellenzéki pártok, azon túl, hogy lényegesen több jelöltet állítottak ezen a választáson, mint a kormánypártok, biztosra akartak menni a sikerüket illetően, ezért a minél szélesebb választói lefedettségre törekedtek. Bár az is lehet, hogy pusztán egy, a jobboldalra jellemző sajátosságról van szó. Feltételeztem, hogy a szövetségek elsősorban a kislistás települések sajátjai, mivel a 10 000 fő feletti településeken a pártok nem „ismeretlenek” a lakosság számára, így kevesebb „segítség-re” van szükségük. Az eredmények azonban azt mutatják, hogy a parlamenti pártok sokkal inkább a vegyes választási rendszert alkalmazó településeken léptek szövetségre más szervezetekkel, a koalícióban bejutott képviselők aránya a 10 000 fő feletti településeken átlagosan kétszer akkora, mint a kislistás településeken.

Összefoglalva a kvantitatív kutatás fő eredményeit, kiderült, hogy az önkormányzatoknak csak kis arányában találhatóak pártok, illetve még kevesebb azoknak az önkormányzatoknak a száma, amelyekben a képviselő-testületi többséget is megszerezték. 1994 után csökkent azoknak a képviselő-testületeknek a száma, amelyekben pártok jelöltjeiként bejutott képviselők is ültek, majd 2006-tól ismét nőtt a számuk. 2010-ben a pártok önkormányzati jelenlétét tekintve ott tartunk, mint 1994-ben, azzal a különbséggel, hogy akkor még Horváth M. Tamás 1300 főben határozhatta meg a kritikus lakosságszámot, most viszont ez 3000 fő. Figyelemre méltó azonban az a tendencia, amely az 5000 fő feletti településeken figyelhető meg, ugyanis 1998-tól választásról választásra nőtt azoknak az önkormányzatoknak az aránya, amelyekben a pártok képviselői a mandátumok közel felét szerezték meg. Feltételeztem, hogy a pártokba vetett bizalom időbeli alakulása hatással van a pártok önkormányzatokban való megjelenésére. Ez a magyarázó változó valószínűleg a bizalomra vonatkozó adatok aggregáltsága miatt nem vezetett eredményre, csupán

véletlennek köszönhető, ha a pártosodás mértéke és a pártokba, mint intézményekbe vetett bizalom egybeesik, azonos irányba mozdul el. Az ingadozást nagyobb mértékben magyarázhatják az országos események, az országos politikai viszonyok. A társadalmi-gazdasági szempontból elmaradott és az e szempontból nem hátrányos települések képviselő-testületeiben nem találtam szignifikáns eltérést a pártok arányát tekintve. A pártos önkormányzatokként definiált önkormányzatokban a pártosodás mértékére minden esetben az előző ciklus pártossága, valamint a választási rendszer volt a legnagyobb hatással, a legtöbb esetben a társadalmi-gazdasági elmaradottság ténye egyáltalán nem, vagy csak kis mértékben befolyásolta az adott választáskor felállt képviselő-testület összetételét. Bár az önkormányzati választások eredménye tükrözi az országgyűlési választások eredményét (kivételt képez ez alól 2006), mégis érdekes, hogy a 10 000 fő alatti és feletti településeken nem egyformán szavaznak. A pártos önkormányzatokban megvizsgált koalíciók a feltételezésemmel ellentétben a vegyes választási rendszerű településekre jellemzőek, illetve sugalmazzák, hogy egyfajta jobboldali sajátosságról lehet szó.

AHOGY A KÉPVISELŐK LÁTJÁK

Mivel ez egy jelenleg is folyó kutatás, ezért ebben a fejezetben csak az eddigi tapasztalatokról írok. Két megye (Hajdú-Bihar és Veszprém megye), összesen 12 településén¹¹ készítettünk interjúkat polgármesterekkel és önkormányzati képviselőkkel. E kutatás célja, hogy kiderüljön, hogyan vélekednek az önkormányzatok szereplői a pártok helyi szintű jelenlétéről. E kapcsán minden interjúalanyt megkértünk, hogy egy hetes skálán döntse el, melyik állítással ért inkább egyet: a pártok szerves részei az önkormányzatoknak (7), mivel így biztosítható az országos és a helyi szint közötti folytonosság, vagy nincs helyük a testületekben (1), mert az a pártpolitika helyi ügyekre való rátelepedését jelenti.¹² Az átlagos pontszám 3,17, ami inkább a pártok helyi szintű nélkülözhetőségére utal. A függetlenek átlagos értékelése 1,85, míg a pártok képviselői esetén 4,18, tehát a skála közepén helyezték el magukat. Feltételeztem, hogy a függetlenek a helyi politika nélkülözhető elemeinek tekintik a pártokat, míg azok, akik pártszínekben jutottak be a testületbe, fontosnak tartják a pártok jelenlétét. A kapott eredmények alapján az állítás első része megfelel a valóságnak a vizsgált településeken, amit alátámaszt az is, hogy a függetlenek által adott legmagasabb érték a 4-es volt. A pártképviselők esetében viszont nem ennyire egyértelmű a helyzet. A megkérdezettek többsége középre pozícionálta álláspontját, és a skála két oldalán közel azonos arányban vannak azok, akik szerint a pártoknak nincs helye az önkormányzatokban, illetve azok, akik szerint a pártok igenis szerves részei az önkormányzatoknak. Ez kissé elentmondásos, mert ha az adott személy szerint nincs szükség a pártokra helyi

szinten, akkor ő miért indult pártszínekben? Természetesen megkérdeztük a pártképviselőket, hogy a legutóbbi önkormányzati választáson miért indultak el valamely párt jelöltjeként, az mennyiben befolyásolta a választási szereplésüket. Megnéztem, hogy azon személyeket, akik szerint inkább nincs szükség a pártokra helyi szinten, mi motiválta abban, hogy párt támogatásával induljanak el a megmérettetésen. Az érintett személyek, kivétel nélkül, a korábbi párttagságukra hivatkoztak, ha valaki egy párthoz tartozik, akkor azt nyíltan vállalnia kell. Az, hogy az ehhez a párthoz való tartozás pozitívan befolyásolta-e választási szereplésüket, nem egyértelmű. Volt, aki számára valóban előnyt jelentett és volt, akinél saját bevallása szerint, inkább a személye segítette a pártot és nem fordítva. Nyilvánvalóan az MSZP színeiben indulókat hátráltatta a pártszínekben való indulás, míg a 2010-ben nyertes jobboldal által támogatott jelöltek számára a párt inkább növelte az esélyeiket. Az összes pártképviselő motivációját tekintve a legtöbben szintén a korábbi tagságukat említették (88,24 százalék), és csak ketten hivatkoztak arra, hogy a párt támogatása esélynövelésre szolgált.

A kutatás része annak feltérképezése is, hogy a polgármesterek és a képviselők szerint az országos pártok képviselő-testületekben való megjelenése hogyan hat az önkormányzati munkára. A megkérdezettek fele szerint nem jó az, ha az önkormányzatokban megjelennek e politikai szervezetek képviselői, melyet elsősorban azzal indokoltak, hogy a pártpolitika elnyomja a helyi érdekeket, illetve a lokalitásról és szakmaiságról a hangsúly a felülről jövő pártutasításokra kerül. Ez értelmezhető úgy, hogy esetükben módosul a képviselő fogalma, és sokkal inkább tekinthetőek a párt megbízottjainak, mint a lakosságénak. Ez persze magában hordozza azt is, hogy az elszámolási kötelezettség is inkább felfelé érvényesül, mint a választók felé. Kifejezetten hátrányosnak tartják, ha ellentétes pártokat képviselők kerülnek be az önkormányzatokba, mert az jellemzően viszályt szül, és az hátráltatja a település fejlődését. A válaszadók 23,3 százaléka szerint viszont a pártok jótékony hatással vannak az önkormányzatokra, amit jellemzően a kapcsolataiknak köszönhető lobbitevékenységgel indokoltak. Akadt olyan vélemény is, amely a pártok képviselői esetén a kiszámíthatóságot jelölte meg pozitívumként, mondván a „párt kötelez”, tehát a nyíltan felvállalt hovatartozás meghatározza, hogy a későbbiekben mit fog csinálni az adott képviselő, így ez egyfajta biztonságot jelent. A megkérdezettek negyede vélekedett úgy, hogy a pártok képviselője pozitív és negatív hozadékkal is jár, vagy semleges álláspontot képviselve a pártokat adottságként kezelte. Jellemzően a két szélsőséges álláspont érvei vegyültek. Volt, aki a pártok megjelenésének hatását attól tette függővé, hogy kormánypárti vagy ellenzéki képviselő(k)ről van szó. Előnyösebbnek tekinthető, ha a kormányéval azonos oldal jelenik meg az önkormányzatokban is. A megkérdezett függetlenek, egy kivételével azt mondták, hogy nem jó, ha a pártok be-

kerülnek az önkormányzatokba, ezzel szemben a pártok képviselőinek döntő többsége a képviselet pozitív oldala mellett foglalt állást.¹³

Az a tény, hogy valaki pártszínekben jutott be az önkormányzati képviselő-testületbe, a válaszadók 66,7 százaléka szerint meghatározza az önkormányzati munkát. Érdekes, hogy a függetleneknek „csak” 53,8 százaléka szerint számít, hogy az adott képviselő pártszínekben jutott be a testületbe. A pártszínekben bejutott képviselőknél ez az arány 76,5 százalék, ami egy nem homogén testület esetén érthető. Egy pártok szempontjából osztott testület esetén ugyanis az egymás ellen szavazás és az ideológiai különbségek akadályozhatják a munkát. Abban az esetben, ha az a kérdés, hogy a pártok inkább akadályozzák, vagy inkább segítik az önkormányzatok működését, akkor a függetlenek 72,7 százaléka és a pártképviselek 52,9 százaléka szerint inkább gátló tényezők a pártok. Az arányok megfordulnak, ha az országos pártok jelenlétének előnyei számítanak, és ekkor a függetlenek 54,5 százaléka, a pártképviselek 64,7 százaléka véli úgy, hogy jelenlétük segíti az önkormányzatok működését. Az összes válaszadót tekintve 28,6 százalék szerint még önkéntelenül is akadályozzák e politikai szervezetek a helyi önkormányzatok működését, mert a párthoz tartozás, a párt képviselete megköti a képviselők gondolkodását, és nem a település érdekeit helyezik előtérbe. Ezzel szemben azok aránya, akik szerint a pártok kifejezetten segítik az önkormányzatok működését, körülbelül 10 százalékponttal alacsonyabb. Csupán egy válaszadó vallott semleges álláspontot, miszerint a pártok se nem akadályozzák, se nem segítik a munkát, ami abból ered, hogy a pártok nem mint pártképviselek foglalnak helyet a testületben, hanem mint a település lakosai. Volt, aki szerint a pártok akadályozzák a testületi munkát, de kivételes esetekben (forrásszerzés) segítheti is a települést; és volt olyan is, aki szerint alapvetően a pártok segítik az önkormányzati munkát, de néha inkább ellene hatnak a felesleges politikai viták miatt. A válaszadók 42,9 százaléka nem adott egyértelmű választ, mivel szerintük alapvetően nem befolyásolják a pártok a testületi munkát, viszont bizonyos esetekben, a már korábban említett előnyök és hátrányok miatt, segítik és/vagy akadályozzák az önkormányzati döntéshozatalt.

Mindebből, tehát az derül ki, hogy a vizsgált településeken a pártok megjelenése a helyi önkormányzatokban inkább konfliktust szül, és nem az országos és helyi politika közötti kapcsolatot teremti meg, bár kapcsolat van, de az csak egyirányú: felülről lefelé. Úgy tűnik az a visszacsatolási mechanizmus, aminek a lehetőségét a pártok biztosíthatnák (még) nem működik, mivel az egyes képviselők hamarabb mennek szembe a helyi érdekekkel, mint pártjukkal. Azon személyekre, akik valamely országos jelentőségű párt jelöltjeként jutottak be az önkormányzatokba, valóban a legmegfelelőbb szó a „pártképviselek”, mert amint akkora létszámmal jelennek meg a testületekben, hogy az hatással lehet a döntésekre, vagy az eltérő ideológiájú pártok képviselői kiegyenlített arányban kerülnek be, sokkal fontosabbá válik a pártpolitika, mint

a helyi ügyek megoldása. A képviselő elsősorban a párt megbízottja lesz és csak másodsorban a lakosságé. A függetlenek és a pártszínekben bejutott képviselők között nincs egyetértés a képviselő célját illetően. A megkérdezett függetlenek megosztottak abban a kérdésben, hogy a pártképviselek önkormányzati tevékenységük során pártjuk helyi szintű képviselőre fókuszálnak, vagy a helyi problémák megoldását helyezik előtérbe. A pártjelölt képviselők többsége viszont egyértelműen azt állította, hogy ők a helyi problémákra koncentrálnak, és csak sokadlagos szempontjuk a társadalom és a párt kapcsolatának erősítése. Önkormányzati képviselőként valóban a helyi ügyek megoldását kell(ene) szem előtt tartaniuk, amit nem írhatna felül semmilyen pártutasítás. A döntéshozatali folyamat során azonban az ügyek átideologizálásával és politikáivá tételével a helyi érdek megvalósulásának akadályai lehetnek. Ahogy az a képviselői véleményekből kiderült az országos jelentőségű pártok helyi szintű jelenlétének szükségessége nem egyértelmű, valamilyen mértékben szükség van rájuk, érdekérvényesítő potenciáljuk miatt, viszont nem a helyi pártképviselek biztosítják az országos és helyi szint közötti kapcsolatot, ha csak annyiban nem, hogy a párt álláspontjának megfelelően szavaznak, vagy adott esetben tartózkodnak.

KONKLÚZIÓ

Arra a kérdésre, hogy „Kellenek-e pártok az önkormányzatokba?“, továbbra sem tudok válaszolni. Ezeknek a szereplőknek megvan a maguk előnye és hátránya, és ha betartják a „település játékszabályait“, tehát az adott közösség fejlődését tartják elsősorban szem előtt, és nem a párt akaratát, akkor pozitív szereplőként tűnhetnek fel. Természetesen a függetlenek és a „pártképviselek“ között eltérés van abban, miként ítélik meg jelenlétüket, bár mindkét fél úgy véli, hogy a pártok nem szerves részei az önkormányzatoknak, a helyi politikának inkább a helyi ügyekről kell szólnia és kevésbé a pártpolitikáról. A vizsgált településeken tapasztaltak alapján nem feltétlenül kell a pártok képviselőinek többséget szerezniük ahhoz, hogy a testületi ülések alkalmával megjelenítsék a párt politikáját. Az, hogy ez a későbbiekben mennyire juthat érvényre, a végső döntésben ez mekkora szerepet játszik, már a testület többi tagján múlik. Az önkormányzati munka valóban konfliktusosabbá válik abban az esetben, ha már ellentétes ideológiát valló, különböző értékrendű pártokat képviselők is helyet foglalnak a testületben, de ehhez szintén nincs szükség arra, hogy a pártok kerüljenek többségbe a testületben. Elég, ha akkora létszámban vannak jelen, hogy ellenszavazásukkal vagy tartózkodásukkal blokkolni tudják az önkormányzati döntéshozatalt.

Összefoglalóan elmondható, hogy bár az önkormányzati testületek csekély hányadában vannak jelen a pártok, és még kisebb azon képviselő-testületek

aránya, amelyek közel felében pártokat (is) képviselők ülnek, településfüggő, hogy az mennyire tekinthető áldásnak vagy átoknak a település számára. Amennyiben ezen szereplők képviselői felfogása továbbra is a lakosságtól eredzeti mandátumát és nem a párttól, valamint a település érdekében lép fel és nem a párt akaratát akarja mindenáron véghezvinni, úgy a pártok átlagos szereplői lehetnek a testületeknek. Ebben az esetben azonban már függetlenekként is elindulhatnak. Helyi szinten a párt azt a plusz hozzáadott értéket jelenthetné, hogy a függetlenekhez és az egyéb helyi szerveződésekhez képest eredményesebben tud lobbizni, jobban érvényesíthetné a település érdekeit, és megteremthetné a visszacsatolás lehetőségét, amennyiben az országos utasítások helyi szintű megvalósulásának eredményeit továbbítaná. A vizsgált települések többségében nem úgy tűnik, hogy minden esetben ezt a pozitívumot jelentenék az önkormányzatokban megjelenő pártok. A pártpolitika, mely sok esetben valóban a pártok saját politikájának helyi szintű megjelenítését szolgálja, háttérbe szorítja a helyi ügyek hatékony megoldását.

JEGYZETEK

- ¹ 1990-ben 6 fő, 1998-ban és 2010-ben 1-1 független képviselő.
- ² Ugyanakkor érdemes megjegyezni azt is, hogy az önkormányzati választásokon, amelyeket kb. fél évvel az országgyűlési választások után tartanak, alacsonyabb a részvétel, mint az országos választásokon.
- ³ A választási (2010. évi L.) törvény az önkormányzati választási rendszer alapjait nem érintette, mindössze a megyei közgyűlési választások esetében eredményezett jelentősebb változásokat (lásd Dobos, 2011).
- ⁴ Soós Gábor tanulmányában a társadalmi-gazdasági fejlettség esetében nem pusztán azt vizsgálta, hogy a település elmaradott-e vagy sem, hanem annak mértékét. E tanulmányban azonban nem a komplex mutató kiszámításához szükséges részmutatószámokat használom, csupán azt a tényt, hogy az adott település ebből a szempontból hátrányos helyzetű-e vagy sem.
- ⁵ A pártok átlagos képviselő-testületi aránya a 10 000 fő alatti településeken: 10,76 százalék (1994), 6,39 százalék (1998), 4,94 százalék (2002), 7,08 százalék (2006), 10,69 százalék (2010).
Átlagos pártarány a 10 000 fő feletti települések önkormányzataiban: 76,97 százalék (1994), 72,81 százalék (1998), 77,52 százalék (2002), 82,93 százalék (2006), 83,11 százalék (2010).
- ⁶ A függetlenek átlagos képviselő-testületi aránya a 10 000 fő alatti településeken: 86,85 százalék (1994), 92,31 százalék (1998), 93,62 százalék (2002), 91,72 százalék (2006), 88,44 százalék (2010).
Függetlenek átlagos aránya a 10 000 fő feletti települések önkormányzataiban: 9,10 százalék (1994), 11,47 százalék (1998), 6,37 százalék (2002), 3,37 százalék (2006), 3,52 százalék (2010).
- ⁷ 2010-ben az új, helyi önkormányzati képviselők és a polgármester választását szabályozó törvény egyrészt csökkentette a kiosztható mandátumok számát, másrészt módosította a mandátumkiosztás alapjául szolgáló lakosságszám-határokat. (2010. évi L. törvény).
- ⁸ Az adatok forrása: Dukay-Szabó, 2009.

- ⁹ Átlagos pártarány a nem hátrányos településeken: 17,18 százalék (1994), 12,24 százalék (1998), 11,47 százalék (2002), 13,98 százalék (2006), 17,09 százalék (2010).
 Átlagos pártarány a nem elmaradott településeken: 8,39 százalék (1994), 5,19 százalék (1998), 3,26 százalék (2002), 5,18 százalék (2006), 9,2 százalék (2010).
- ¹⁰ 3000–5000 fős településeken átlagosan 3,26 százalékponttal, az 5000 és 10 000 fő közötti településeken pedig átlagosan 13,66 százalékponttal több független található az egyes képviselő-testületekben.
- ¹¹ Hajdú-Bihar megye: Balmazújváros, Bocskai kert, Derecske, Hajdúdorog, Mikepércs, Polgár, Téglás
 Veszprém megye: Balatonfűzfő, Berhida, Öskü, Pétfürdő, Várpalota.
- ¹² E kérdés során az autonómia és az integrációs modell közti választást teszteltük.
- ¹³ Joggal merülhet fel kérdésként, hogy a pártok jelöltjeiként bekerült képviselők esetén befolyásoló tényező-e az interjúalany pozíciója, tehát az, hogy egy olyan párt támogattja, amely kisebbségben van a testületben (más párttal vagy a függetlenekkel szemben) vagy jelölt szervezete többséget képez. Ennek vizsgálata a jelenlegi kis elemszám miatt azonban még nem vezetne eredményre.

IRODALOM

- Bíró Endre (2002): *Nonprofit Szektor Analízis. Civil szervezetek jogi környezete Magyarországon*. Budapest, EMLA Egyesület.
- Bódi Ferenc (2001): *A települési önkormányzatok érdekvédelemértékesítése a településpolitikában*. Ph.D értekezés.
- Bódi Ferenc (2009): *48301 OTKA beszámoló*.
- Borboly István–Csite András (1999): A polgármester, a falu meg a közösség. Hozzászólás a független polgármester vitához. *Tér és társadalom*, XIII. évfolyam, 1999/1-2, 109–128.
- Dobos Gábor (2011): Elmozdulás középszinten: a 2010-es önkormányzati választási reform hatásai a megyei önkormányzatokra. *Politikatudományi Szemle*, XX. Évfolyam, 4. szám, 61–83.
- Dobos Gábor (2013): *Szakmai beszámoló a TÁMOP-4.2.2/B-10/1/2010-0023 pályázat keretében a BCE Politikatudományi Doktori Iskola által támogatott tevékenységről*.
- Dukay-Szabó, Szilvia (2009): A politikai intézmények támogatottsága 1988/90–2008. In: Sándor Péter–Stumpf Anna–Vass László (szerk.): *Magyarország politikai évhuszadkönyve. Kormányzati rendszer a parlamenti demokráciában*. Demokrácia Kutatások Magyar Központja Közhasznú Alapítvány (DKMKA).
- Horváth M., Tamás (1996): *Pártok a helyi önkormányzatokban. A települések politikai intézményei*. Budapest, Magyar Közigazgatási Intézet.
- Kákai László (2004): *Önkormányzunk értetek, de nélkületek! Pártok és civil szervezetek a helyi társadalomban*. Budapest, Századvég Kiadó.
- Kákai László (2012): *Önkormányzati választások 1990-2010 – Mondd, te kit választanál*. (konferencia előadás) Magyar Politikatudományi Társaság XVIII. Vándorgyűlése, 2012. június 22–23., Veszprém.

- Kolejanisz Márk–Móra Veronika (2012): *Útmutató az új civil törvényhez és a jogszabályok közötti gyakorlati eligazodáshoz*. Budapest, Ökotárs Alapítvány.
- Körösényi András –Tóth Csaba–Török Gábor (2007): *A magyar politikai rendszer*. Budapest, Osiris Kiadó.
- Kuti Éva (1998): *Hívjuk talán nonprofitnak...* Budapest, Nonprofit Kutatócsoport.
- Soós Gábor (évszám nélkül): *Mitől függ a helyi politikai szervezetek választási jelentősége?* Letöltés dátuma: 2007. április 28, forrás: helyidemokracia.hu: <http://www.helyidemokracia.hu/papers/SoosHelyiSzerv1.pdf>
- Szegvári Péter (2006). *Helyi érdekek és helyi képviselet (Szabad-e a helyi önkormányzatokat önálló hatalmi ágnek minősíteni?)* Ünnepi kötet Schmidt Péter egyetemi tanár 80. születésnapja tiszteletére. Budapest, Rejtjel Kiadó.
- Török Gábor–Gallai Sándor (2005): Választási rendszerek. In: Gallai Sándor–Török Gábor (szerk.) *Politika és politikatudomány*. Budapest, Aula Kiadó, 453-456.
- Várnagy Réka (2008): Az országgyűlési képviselők helyi beágyazottsága. In: Ilonszki Gabriella (szerk.): *Amatőr és hivatásos politikusok. Képviselek Magyarországon II.* Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó, 4366.
- Várnagy Réka (2012): *Polgármesterek a magyar Országgyűlésben*. Budapest, Budapesti Corvinus Egyetem.

Internetes és egyéb források

- Országos Választási Iroda: <http://www.valasztas.hu/>
1994. évi LXII. törvény
2010. évi L. törvény
2011. évi CLXX. törvény
- Magyarország Alaptörvénye

MOST AKKOR VAN IRÁNY?

Csizmadia Ervin

(tudományos főmunkatárs, MTA TK Politikatudományi Intézet)

Boda Zsolt–Körösenyi András szerkesztése: Van irány?

Trendek a magyar politikában?

MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, ÚMK, 2012. 345 oldal.

A politikatudományi piacon megjelennek olyan tanulmánykötetek, amelyeket azért nem könnyű értékelni, mert szerkesztőik talán nem eléggé precízen adják meg szerkesztési szempontjaikat és ebből adódóan az olvasók is elbizonytalanodnak a kiadvány értelmét, célját, tudományos hasznosságát illetően. Ez a mostani kötet nem ilyen; Boda Zsolt és Körösenyi András bevezetője részletesen elmagyarázza, miért bocsátják útjára ezt a kötetet. Ezért aztán rábízhatjuk magunkat erre a bevezetőre, és „semmi más” dogunk nincs, mint hogy „számon kérjük” a könyvön a szerkesztői bevezetőben kitűzött célokat.

A célok között – a fontossági sorrendet tekintve – van egy fő cél s emellett a szerkesztők meghatároznak még három járulékos célt is (ez utóbbiak közül kettőről esik majd szó). A fő célt a következő idézettel szemléltetnénk: „A kötet fejezetei nem esszék vagy aktuálpolitikai események publicisztika ízű kommentárjai, hanem új tudományos eredményeket felmutató, szakmailag színvonalas tanulmányok, amelyek megfelelnek a tudományos publikációk normáinak, formai (pontos hivatkozások, lábjegyzetek, irodalomjegyzék stb.) és tartalmi szempontból is.” (7. o.)

Elgondolkodtató ez az indítás, mert arra utal, hogy a szerkesztők úgy gondolják: a hazai politikatudományi közegben és a szélesebb nyilvánosságban még ma is szinte programatikus alapon ki lehet, ki kell tűzni a „tudományosság” célját a publicisztikával és más tudományrontó műfajokkal szemben. Ez az entré egyben vissza is utal (noha a szerkesztők ezt nem hozzák szóba) mindazokra a vitákra, amelyek a politikatudomány berkeiben s e folyóirat hasábjain is lezajlottak az 1990-es és a 2000-es években, s amelyekben a vitatkozók a frontvonalat éppen ide, a tudomány és a publicisztika közé tették. 2012–13-ban azonban talán kicsit meglepő egy tudományos könyv bevezetőjében erről olvasni. (Ugyanakkor mégsem teljesen, mert – mint majd látni fogjuk – a szerkesztők egyik járulékos célja a *tudomány-népszerűsítés*, csak nem publicisztikai nyelven – de erről kicsit később).

Mielőtt a bevezetőből kirajzolódó két járulékos cél bemutatására fókuszálnánk, foglalkozunk röviden a *mintaválasztás* kérdésével, hiszen a szerkesztők világosan megmondják: a kötet alapját egy nemzetközi könyvsorozat képezi: *Developments in British Politics* a címe. Itt azonban megállnak, amiért kár, mert talán nem ártott volna a könyv olvasóit kicsit közelebb hozni ehhez a követésre méltónak talált sorozathoz. A *Developments* az 1980-as évektől létezik Nagy-Britanniában, s eddig 9 kiadvány jelent meg belőle. A legutolsót éppen – s ez jelenti a mostani magyar kötet közvetlen előzményét – a 2010-es brit választásokat követően adták ki. Hogy mennyire hasonló kérdések foglalkoztatják az angol és a magyar szerkesztőket, kiderül a brit kötet bevezetőjének címéből is (*A Landscape without a Map? British Politics after 2010*); azt gondoljuk, nem kell nagyon magyarázni, hogy a „Landscape without map?” és a „Van irány? Trendek a magyar politikában” címek a szerkesztők kétségeit fogalmazzák meg. Abban viszont már eltérés van, hogy míg Philip Cowley, Colin Hay és Richard Heffernan önálló tanulmánynak is beillő bevezetőt írt (amely – a 2010-ben hatalomra kerülő koalíciós kormánnyal – a hagyományos brit „westminsteri modellt” érő új kihívásokról szól), addig Boda és Körösi csupán a kötet céljait vázolják fel, és nem adnak önálló értékelést, esetleg választ a kötet címében (és a tanulmányokban is) megfogalmazódó dilemmákra.

Továbbmenve: a már említett fő cél mellett – tudományos szövegek produktálása esszék és/vagy publicisztika helyett – két járulékos célja is van a szerkesztőknek (mint jeleztem a harmadikkal – segíteni a felsőoktatást – ezúttal nem foglalkozom). A *tartalmi* cél, hogy a jövőben négy évenként egyszer jelentetni kívánt kötet szakszerűen számba vegye az eltelt időszak állandó és változó elemeit, statikájában is dinamikájában is ránézzon a magyar politikára. „A trendek, a folytonosságok és változások megragadása áll a fókuszban” – írják a szerkesztők (7. oldal). Ennek a tartalmi célkitűzésnek – ugyancsak követve a brit példát – a polity, a politics és a policy számos területén vizsgálódva szereznek érvényt a szerzők. A közölt tanulmányok száma megközelíti a brit kötetekben helyet kapó tanulmányokét; különbségek a fejezetek számában vannak. A Boda–Körösi-kötet mindössze négy fejezetre tagolódik, miközben egy-egy fejezeten belül kettő-négy írás található. A brit *Developments*-kötetekben 16-18 fejezetet találunk s érvényesül az „egy fejezet – egy szerző” elve. Ez a különbség mintha arra utalna, hogy nem is olyan könnyű megtalálni Magyarországon egy-egy terület specialistáit (különösen egy tudományos intézeten belül), de meglehet, a szerkesztők eleve más koncepciót igyekeztek megvalósítani, mint a példának tekintett sorozat szerkesztői. Mindenesetre a hazai kötet tartalmi célja (nagy vonalakban követve az angol könyvek sémáját): elemezni az alkotmányos rendszert, a pártrendszert, a választói magatartások alakulását, a kormányzat belső működését, a diskurzusokat, a megosztottságot és a kommunikációs trendeket. A brit minta-köteteket áttekintve ugyanakkor igen meglepő, hogy a hazaiából mennyire hiányzik az ott erősen

jelen lévő nemzetközi kontextus: Nagy-Britannia nemzetközi szerepe, annak változásai.

Áttérve a második járulékos célra, a *tudomány-népszerűsítésre*, a következőt olvassuk: „Be kívánjuk mutatni a szélesebb, érdeklődő olvasóközönségnek is, hogy lehet színvonalas és releváns, ugyanakkor az egyértelmű politizálást elkerülő módon elemezni a politika aktuális jelenségeit.” (7–8. oldal). Továbbá: „Kötetünkkel azt a szakadékot szeretnénk áthidalni, amely tehát az igényes politikatudomány és a közvélemény politikáról alkotott képe között tátong.” (8. oldal). Itt újra előjön, hogy a szerkesztők „az egyértelmű politizálással” szemben definiálják vállalkozásuk célját, aminek azonban evidensnek kellene lennie. Úgy tetszik, ez mégsem evidens. Abban persze igazuk van, hogy szakadék létezik. A kérdés, amit a bevezetőt komolyan vevő recenzensnek fel kell tennie magának: vajon ebből a szempontból sikeresnek tekinthető-e ez a vállalkozás?

Végigolvasva a könyvet meg kell állapítanunk, hogy ezt a célt kevésbé sikerült teljesíteni. A tudomány népszerűsítésére tett kísérlet egyelőre még nem hozhatott átütő sikert; a kötet nyelvezetét nemigen találtuk különbözőnek más, akadémiai, tudományos jellegű szövegektől. Mindezt talán nem is várhattuk, s a szerkesztők talán nem is nyelvi újításra gondoltak, amikor a tudomány-népszerűsítés célját megfogalmazták. De akkor mire? Nem teljesen világos. Mindenesetre messzire vezető problémáról van, illetve lenne itt szó, s ebbe most nem mehetünk bele. Annyit mégis érdemes megjegyezni, hogy – ellentétben Nyugat-Európával – Magyarországon egyelőre nemigen létezik az akadémiai és a publicisztikai nyelvezet között egy a tudományt nem aprópénzre váltó, mégis a szélesebb olvasóközönség számára is élvezhető *tudományos köznyelv*. Ez a nyelvezet (egyetértünk a szerkesztőkkel) nem a tudományos esszé nyelve, viszont hogy pontosan mi is lenne ez a nyelvezet, az a kötetből nem derül ki, mert – mint jeleztem – a szerzők nagy része egyszerűen „elmegy” emellett a kihívás mellett; nemigen használnak más fogalmazásmódot, érvelési technikát, mint azt általában megszoktuk egy akadémiai értekezéstől. Ily módon – érzésünk szerint – a tudomány népszerűsítésére bejelentett kísérlet (ami egyébként is borzasztóan nehezen mérhető) még nem válhatott átütővé. Az a fajta tudományos értekezési nyelvezet, ami a nemzetközi mezőnyből (hogy csak néhány nevet soroljunk) David Heldre, Ulrich Beckre, Amitai Etzionira vagy épp Francis Fukuyamára jellemző, itthon kevésbé ismert. Nálunk a politikatudomány „alternatív nyelveként” is funkcionál politikai esszében erős az irodalmias jelleg, ami az említett szerzőknél elképzelhetetlen. Ha valaki nem hiszi, olvassa csak el Fukuyama *What is Governance?* című „kommentárját” a *Governance* című folyóirat 2013. júliusi számában. De említhetnénk Beck *Cosmopolitanized Nations* című opuszát is a *Theroy, Culture and Society* idei második számából. Ezek tudományos folyóiratokban megjelenő, ám a legvaszkosabb akadémiai szövegeknél „eggyel” könnyebb írások, anélkül, hogy szer-

zöiket át kellene sorolnunk az esszéisták táborába. Magyarországon még hiányzik az a tudósréteg, amely átjárhatóvá tenné a tudományt a szélesebb közönség felé. Mivel azonban esetünkben egy induló sorozat első darabjáról van szó, a jövőben ezen lehet (és kell is) változtatni – már, ha a jövőben is cél lesz a szerkesztők számára, hogy „a tanulmányok ne csak a szűk szakmai közönség által értett szakzsargonban íródjanak, hanem a „szélesebb, érdeklődő olvasói kör számára is érthetőek és élvezhetőek legyenek” (7. oldal).

Nyilvánvaló tehát: itt nem pusztán tudományos, hanem tudományos *könyvkiadási* hagyomány teremtéséről van szó. Amit csak pártolni lehet. Az angol kiadványsorozat körülbelül 30 éve létezik. Mivel az egyes példányok nagyjából hasonló szerkezetben épülnek fel és visszatérően feldolgoznak bizonyos területeket, *összehasonlító adatokat* is tartalmaznak s ezért hosszú távú trendek felvázolására is alkalmasak. Ilyenre az első hazai kötet értelemszerűen nem vállalkozhatott, de az első kiadvány példájából okulva a másodiknál talán még precízebben meghatározható lesz majd a cél. S talán még egységesebbek lesznek a tanulmányok.

Merthogy az első – nevezzük így – Trend-kötettel, ha valami tartalmi kritikai észrevételünk lehet, akkor az a tanulmányok meglehetősen szórt jellege. Ez természetesen nem a színvonalra vonatkozó észrevétel. Tudományos színvonal tekintetében nem lehet panaszunk; szinte mindegyik tanulmány magas szakmai színvonalon, gondolatgazdagon, sok esetben nem kevés innovatív kapacitással íródott. A szórtság a *trendfogalom értelmezésében* mutatkozik; a dolgozatok még nem eléggé követik a szerkesztői koncepciót, pontosabban maga a szerkesztői koncepció sem elég feszes, noha – mint már idéztük – abban központi helyet foglalt el „a folytonosságok és változások megragadása”. De milyen folytonosságoké és milyen változásoké? Van-e preferált elemzési időegység, vagy úgy általában akarjuk megragadni a változásokat és az állandóságot is? Ez a szerkesztői fölvezetéből épp úgy nem derül ki, mint ahogyan a tanulmányokat olvasva sem. Inkább tűnik úgy, hogy e tekintetben a szerzők teljesen szabad kezet kaptak, s az általuk feldolgozott témakörökben az elemzési időegységeket maguk határozták meg. Ez lehet persze termékeny irány is; a jövőben mégis nyilvánvalóan koncentráltabb értelmezés kell, már csak arra való tekintettel is, hogy a második, harmadik, sokadig kötet már behatároltabb időegységekkel kell, hogy dolgozzon.

A recenzens véleménye az – éppen azért, mert induló sorozatról van szó –, hogy nem ártott volna egy tisztázó elméleti horizontú tanulmány magukról az alapfogalmakról, úgymint folytonosság, és mint változás. Ezek a nemzetközi irodalom bevált kifejezései, de a hazai politikatudományban jóval kevésbé honosodtak meg a szükségesnél. Egy szélesebb spektrumú, de a tudománynépszerűsítés fenti követelményére is tekintettel lévő tanulmányban talán jobban lehetett volna orientálni az olvasót, hogy itt most egy tematikus jellegű

kötetet vesz kézbe, amelynek kulcsfogalma az állandóság és változás. Talán még szisztematizálni is lehetett volna, hogy esetünkben mi is a két fogalom *időegysége*. Merthogy – ellentétben a *Developments*-kötetekkel – nálunk nem lehet viszonyítási alap az előző kötet, tehát a szerzők nem reflektálhatnak a négy évvel korábban írottakra.

Ilyen módon a *Van irány?* tanulmányai ingadoznak az elemzési egységek, az elemzési korszakok kijelölésében. Hol a rendszerváltás utáni egész időintervallum (lásd például Soós Gábor tanulmánya), hol csak az utóbbi évtized (például Szűcs Zoltán Gábor), máskor ennél még szűkebb időszak, mondjuk 4 év a téma (Sebők Miklós), de vannak dolgozatok, amelyek időhatárok nélküli trendeket vizsgálnak (lásd például Szabó Gabriella–Kiss Balázs, Körösenyi András, Boda Zsolt). Ez nyilvánvalóan egy másik optika, mint ha az elemzés alapegysége az előző kötet megjelenése óta eltelt 4 év lenne. Viszont ezen a következő kötet esetében könnyű lesz korrigálni, részint azzal, hogy a szerkesztői megrendelésben ezt az igényt talán már világosabban lehet érvényesíteni, részint pedig azzal, hogy bizonyos hosszú távú trendeket már nem kell újra elmesélni s a legfrissebb folyamatokra lehet koncentrálni.

Ha most már közelebb lépünk a kötet tanulmányaihoz, akkor először is a szerkezetről kell szólnunk. A könyv négy egységre tagolódik, amelyek közül az első foglalkozik a *pártokkal*, a második a *politika értelmezéseivel*, a harmadik a *kormányzattal és az intézményekkel*, végül a negyedik a *politikai rendszer és demokrácia* kérdéseivel. Ha mindezt összehasonlítjuk a *Developments in British Politics* 2011-es 9. kötetével, figyelemre méltó szerkezeti különbségekkel találkozunk. Elsőre is szembeűnő, hogy a brit kötet 16 fejezete közül az 5. foglalkozik a választókkal és a választásokkal, a 6. pedig a pártokkal és a pártrendszerrel. A „Van irány?” első nagy egysége a pártoké. A brit kötet ezzel szemben egy átfogó áttekintéssel kezdődik az egész politikai arénáról, majd ezt az alkotmányos viszonyok áttekintése követi. A magyar kötetben elmarad az egészre rátekintő bevezető tanulmány, és az alkotmány kérdéséről a kötet 10. tanulmánya szól. Különbség az is, hogy a magyar kötetben nem szerepelnek az angol politikában és politikatudományban mindig is kurrensnek számító érdekszervezetek. A legnagyobb különbség azonban az, hogy míg a britek négy tanulmányt is szentelnek Nagy-Britannia európai elhelyezkedésének változására, sőt a gazdasági válság hatásainak bemutatására (a válságot sajátos és újszerű szempontból elemzi a magyar kötetben Sebők Miklós), addig a Trendkötetben mindezekről nem esik szó. Holott – talán nem járok messze az igazságtól – a szerkesztői bevezetőben megfogalmazott tudomány-népszerűsítő célkitűzéshez nagyban hozzájárulhatott volna a legutóbbi évek forró nemzetközi témáinak behatóbb elemzése is. Bár vitathatatlan, hogy valamennyi szerző törekszik arra, hogy bemutassa a saját szakterületén bekövetkező változásokat, bizonyos témák óhatatlanul kimaradnak, mint például mindazok a vál-

tozások, amelyek Magyarország nemzetközi pozíciójában (és nem pozitív jelleggel) bekövetkeztek az elmúlt években. Üdvözlendő ugyanakkor, hogy a brit kötet diverzitás-tanulmányát a hazai kötetben Körösi András polarizáció-tanulmánya „fémjelzi”.

A négy fejezetbe rendeződő tanulmányok alaposabb bemutatása – és különösen részletesebb kritikája – szétfeszítené ennek a recenzióknak a kereteit. Mindössze arra vállalkozunk, hogy valamennyi írást megemlítve azok egy-egy általunk fontosnak tekintett, a későbbi kutatások szempontjából *innovatív* elemére hívjuk fel a figyelmet.

A *pártokról* szóló I. fejezetben négy írás kapott helyet. Soós Gábor a pártrendszer polarizáltságának s egyidejű stabilitásának a kérdését vizsgálja, megállapítván: nincs válasz arra, miért olyan *stabil* a polarizált pártrendszer (14. oldal). Kifejezetten érdekes, hogy új szemléletben, nem a pártok közötti törésvonalakra, hanem az *interakciókra* helyezi a hangsúlyt. A vizsgálat során bevezeti a kétblokkrendszer fogalmát, kijelentve: „A blokkok még csak nem is pártokból, hanem a pártok körül létrejött szervezetközi hálózatokból állnak.” (16. oldal). Ehhez vegyük még hozzá a másik fontos megállapítást: „A kétblokkrendszer szilárdságát leginkább a szemben álló blokkok magas szintű intézményesültsége biztosította... A blokkok normatív és érzelmi kohéziójukat jelentős mértékben a negatív identitással kovácsolták.” (33. oldal). Ezekben a következtetésben már most is sok új kutatási út körvonalazódik, ami elvezetheti a szerzőt akár a Magyarországon kevésbé ismert *pártkohézió* kutatásához is. De jó iránynak látszik a hálózatelmélet belátásainak precízebb értelmezése a pártkutatásban.

Róbert Péter és Papp Zsófia tanulmánya a 2010-es választást elemzi. Megállapítják, hogy nagyon sokfajta választás létezik; ők ezek közül csak az ún. „kritikus választás”-sal foglalkoznak. De ennek a választástípusnak is csak egy elemét, a szavazók pártos elköteleződésének megváltozását elemzik, a 2010-es magyar választást alapul véve. Igen érdekes okfejtésükben arra jutnak, hogy a 2002–2010 közötti időszakot érdemes folyamatában néznünk, s a Fidesz „váratlan” fölényű győzelmét nem „hirtelen” tényezőknak, hanem a választói viselkedés fokozatos átalakulásának betudnunk. „2006 májusában – írják – nincs olyan MSZP szavazó, akinek pártpreferenciája megváltozott volna, miközben 2010 áprilisában az egykori MSZP-szavazók közel 40 százaléka tér el korábbi választásától.” (55. oldal). A tanulmány elsősorban azoknak ajánlható, akik értik a közvélemény-kutatásokat, és hajlandók követni roppant érdekes útjukon a szerzőket.

Mikecz Dániel a társadalmi mozgalmaknak a pártosodásban betöltött szerepét vizsgálja. Ezen belül is arra a kettőre koncentrál, amelyből a 2000-es évek második felében megjelent a Jobbik és az LMP Magyarországon. A dolgozat nívója a társadalmi *kontextusnak* a témához való hozzákapcsolása. Sok párt-

kutatásban ugyanis ez az elem elhalványul s ezért a kutatók sehogys, vagy igen erőltetetten próbálják összekapcsolni a pártelitek mozgását a társadalmi háttérrel.

Ez utóbbi szempontból Tóth Andrásnak és Grajczár Istvánnak a nemzeti radikalizmusról szóló tanulmánya még tovább megy, amikor a Jobbikot új modellképző pártként írja le. A szerzők szerint a populizmus/radikalizmus korábbi hullámában fölemelkedő korábbi pártok és a Jobbik között különbség van, mégpedig abban, hogy – ellentétben a korábbi hullám populista pártjaival – a Jobbik egy *nemzeti* radikális ideológiai vonalat képvisel. Ennek a nemzeti radikalizmusnak számos attribútumát helytállóan írják le a szerzők, de talán adósak maradnak azzal, hogy ezt az egész jelenségcsoportot összefüggésbe hozzák Kelet-Közép-Európa demokratizálódásának korábbi, a nyugat-európaiétól eltérő karakterével. Andrew Robert hívta fel talán a legerőteljesebben a figyelmet arra, hogy a Lijphart-féle demokrácia-kritériumok csak nagyon korlátozottan érvényesülnek a kelet-közép-európai demokráciákban. Mivel pedig a polity területén nagyon más struktúrák és szerkezetek alakulnak ki, mint a klasszikus nyugat-európai demokratizálódásokban, érthető, hogy a radikális pártok jellege, tematikája és profilja is eltér Európa két régiójában (Lásd: Andrew Robert: *What Kind of Democracy Is Emerging in Eastern Europe?* Post-Soviet Affairs, 2006. 1., 37–64.)

A II. fejezet az erősen vitatható „*A politika és értelmezései*” felcímet kapta. Ez nem szerencsés fejezetcím, hiszen azt sugallja, mintha a többi fejezetben nem értelmeznék a politikát. Ráadásul nem is pontos, hiszen itt valójában politikai diskurzusokról és politikai kommunikációról esik szó; a harmadik tanulmány pedig politikus-életutakat elemez.

Szabó Gabriella és Kiss Balázs dolgozata a kommunikáció szakterületén lévő elméleti viták és újszerű következtetések esszenciáját adja. A szerzők nagyon izgalmasan mutatják be a fragmentáció/professzionizáció; a posztobjektivizmus és a performativitás elméleteit, és szinte provokatív módon rögzítik azt a helyzetet, amelyben – úgy tűnik – véget ér az ún. „objektív” média-szerepfelfogás korszaka. „Úgy tűnik – írják – a kortárs médiának a politikai kommunikációban betöltött szerepe sokkal inkább az, hogy kényelmes és biztonságos környezetet alakítson ki a politikai identitás számára, mintsem hogy kapcsolatot teremtsen a valóságtörések között.” (116. oldal) Ettől az okfejtéstől egyáltalán nem áll távol egy másik, szintén nagyon érdekes gondolat a kommunikáció szerepéről: „A kommunikáció mindazzal kecsegtet, amit valaha a közösség adott anélkül, hogy hozzá kellene tartoznunk, vagyis a beletartozás kényszere nélkül.” (Lásd Pierre Manent: Egyénné válni. In: Politikai filozófia felnőtteknek. Osiris, 2003. 194. oldal.) Szabó és Kiss valamint Manent egybehangzóan *nem* veszteségként, hanem nyereségként írják le a folyamatot, ami alapvetően megy szembe a kommunikáció negativitásáról vallott gyakori álláspontokkal.

Szűcs Zoltán Gábor egészen máshonnan, a diskurzuselmélet felől vizsgálja az elmúlt évtized változásait, s megállapítja, hogy az 1990-es évek szociológizáló nyelvhasználata után az elmúlt évtized uralkodó diskurzusformája az *újkonzervatív* nyelv lett. Külön érdekesség, hogy – a várttal ellentétben – ennek a nyelvnek éppen a múlttal való *diszkontinuitás* a fő eleme (132. oldal), ami természetesen a baloldali nyelvvel uralt múltat kívánja megszakítani. Szűcs sorra veszi a 2000-es évek reprezentatív jobboldali eseményeit (a polgári körök megalkulásától kezdve a 2002-es választásokon át egészen napjainkig). Mindebből teljesen egyértelműen kiderül, hogy a Fidesz olyan méretű felemelkedése, mint amilyen bekövetkezett, nem történhetett volna meg a nyelvi szféra totális „kiszajátítása” nélkül. Természetesen bemutatja, hogy az újkonzervatív nyelv kihívásaira milyen ellenválaszok születtek, ám a dolgozatban ezek terjedelmileg is jóval rövidebbek, s nyilván nem véletlenül: a rivális oldal nyelvi-diszkurzív innovációja messze elmarad a jobboldalé mellett.

Ebben a fejezetben kapott helyet Csurgó Bernadett–Kristóf Luca–Légmán Anna tanulmánya is, amely az új parlamenti pártok politikusainak önképét elemzi. A kutatók arra bírják alanyaikat, hogy meséeljék el élettörténetüket, de legfőképpen a politikához, képviselőséghez való viszonyukat, s ennek alapján osztályozzák őket. Mégpedig négy csoportba: 1. Született politikus (160–163. oldal); 2. Sorseseeményt átélő politikus (164–168. oldal); 3. „Nem tehettem mást” politikus (168–175.); 4. Kevert narratívájú politikus (175–178.). Bár kissé erőltetve mondhatjuk, hogy mindhárom tanulmány „értelmez” (az első a kommunikációt, a második a nyelvet, a harmadik a politikusi narratívákat), mégis szerencsésebb lett volna nem ilyen fejezetcímmel közreadni ezeket a dolgozatokat. Ráadásul a három szöveg szemléletmódja, kutatási módszertana is nagyon különböző ahhoz, hogy egy fejezetben kellene lenniük.

A III. fejezet foglalkozik a *kormányzati intézményekkel*. A Gallai Sándor–Molnár Balázs szerzőpáros joggal állapítja meg, hogy a második Orbán-kormány által végzett kormányzati átalakításokról eddig elsősorban leíró beszámolók készültek, így újszerű terepen mozog, aki ezzel foglalkozik. A napi közéletre figyelő olvasó számára meglepő lehet, hogy a szerzők a kormányzati szerkezet *kettőssége* (központosítás és decentralizáció) mellett érvelnek. Az elmúlt időszakban – ezzel szemben – inkább a központosítás tendenciái voltak érzékelhetőek. A szöveg szempontokat és értelmezést ad ahhoz, hogy hogyan kell „meglátnunk” a folyamat többes irányát, illetve felhívja a figyelmünket a mindenkori kormányok *szándékaira* is. Amelyet nem szabad persze túlértékelnünk, de alulbecsülnünk sem. Ugyancsak hangsúlyos elem a szövegben: „Az 1998 óta fokozottan érvényesülő trendek, nevezetesen a miniszterelnök és a kormány mozgásterének növelése továbbfolytatódott, s az ehhez szükséges szervezeti-szerkezeti átalakítások – a kétharmados többségnek köszönhetően – a területi kormányzás alsóbb szintjeit és a települési önkormányzatokat is elérték.” (211. oldal). A szerzők bevezetik még az „erős politikai akarat érvé-

nyesítését lehetővé tevő intézményrendszer” (212. oldal) fogalmát, ami a Fidesz kormányzását és a miniszterelnök olykori önreflexióit tekintve jogos megállapítás, de talán célszerűbb lett volna az akarat szerepét kicsit alaposabban is megvilágítani, netán felvethető dilemmákkal is ellátni.

Sebők Miklós – csatlakozván Gallaiékhoz és azon további szerzőkhöz, akik az informális intézményes hatások fontosságára hívják fel a figyelmet – új institucionalista nézőpontból vizsgálja válságidőszakban a változások kedvezményezettjeit, a nem választott döntéshozókat. Mint rámutat: mindenféle bizonytalan helyzet (így a mostani válság is) növeli a közpolitikai bizonytalanságot, amikor nő a delegált közpolitikai döntéshozók súlya (217. oldal). Végkövetkeztetése szerint a politikai gazdaságtan felől releváns alternatív magyarázat kínálkozik a politikatudomány számára: „A válság táplálta delegálás elmélete [...] a politikatudomány szempontjából külső, politikai gazdaságtani magyarázatot ad a végrehajtó hatalomnak a törvényhozó hatalommal szembeni relatív erősödésére. Ennyiben vetélytársa lehet olyan politikatudományi magyarázatoknak, mint a prezidencializálódás elmélete.” (238. oldal). Kifejezetten érdekes felvetés, különösen Magyarországon, ahol nem mondhatjuk, hogy túlságosan sok rivális elmélet versenyezne egyazon jelenség magyarázatára.

Végül a kötet IV. fejezetében a *politikai rendszer és a demokrácia* kérdései kerülnek elő. Először Balázs Zoltán foglalkozik a magyar alkotmányossági trend és a 2011-es alaptörvény kapcsolatával (emlékezzünk csak: az angol kötetben az alkotmányos rendszerről szóló írás a második a tanulmányok sorában, közvetlenül a bevezetőt követően). Balázs „alkotmányozási trend”-fogalma hat elemből tevődik össze, és erősen történeti. E tanulmány olvasásakor jut a recenzens eszébe, hogy a tanulmányok többsége mennyire nélkülözi az itt megmutatkozó történeti szemléletet, ami nem kritika, csupán ténymegállapítás. E történeti vizsgálódás mondatja aztán azt a szerzővel, hogy – talán sokak számára váratlanul – a 2011-es alaptörvény nem megszakítja, hanem *folytatja* ezt a trendet, azaz: bármennyire is sok minden megváltozott az új alaptörvény bevezetésével, alkotmányos *trendtörésről* nem beszélhetünk.

Boda Zsolt a legitimációs problémák igen összetett elemzését adja, megállapítván, hogy: „A magyar politika romló teljesítményét paradox módon nem lehet pusztán az eredményesség dimenziójában orvosolni. A legitimáció logikája miatt fontos a közbizalom visszaszerzése is.” (282. oldal). Dolgozatában újszerű összefüggésbe helyez a közéletben gyakorta előkerülő fogalmakat, mint például méltányosság (Bodánál jól argumentálva: procedurális méltányosság), vagy államigazgatás (Bodánál kompetens és morálisan integer államigazgatás).

A fejezet harmadik cikkében Körösenyi András a polarizáció problematikájáról ír. Természetesen az alapállás nem az, hogy a megosztottság negatív volna, hanem az, hogy vajon mennyire fogadható el az a széles körökben osz-

tott politikatudományi magyarázat, miszerint a magyar rendszerváltás konzenzuális keretek között történt, csak később következett be törés. Körösényi végigvezeti az olvasót a politikai elit kutatásának irodalmán, s főképpen Thomas Baylis elméletére hivatkozva azt állítja: kezdettől fogva nem volt elitkonzenzus (286. oldal). Mindehhez persze hozzátehetjük: a szerző nem most mondja először, lényegében hasonlót képvisel már a 90-es évektől kezdődően.

A kötet utolsó írásában Tölgyessy Péter – sok egyéb mellett – azt a kérdést teszi fel, lehet-e tartós trend a 2010-es választási eredményből. A válasz számára sem egyértelmű, azt azonban meggyőzően bizonyítja, hogy „Az orbáni hatalomgyakorlás aligha más, mint a magyarok jelentékeny részének vágyaihoz igazított kísérlet a csaknem minden területen felhalmozódó társadalmi bajok politikai orvoslására.” (339. oldal). Írásában előjön még egy frappáns – és plauzibilis – fogalom: az „érzelembeli tömegdemokrácia” (340. oldal). Kár, hogy ő maga sem foglalkozik ezzel bővebben.

A „Van irány? Trendek a magyar politikában” című kötet végső értékelését tehát annyiban adhatjuk meg, hogy az egyik kitűzött cél szinte maximálisan érvényesül, a másik – jó esetben – részlegesen. Maximálisan sikerül megvalósítani a szerkesztők szándékát; a szövegek (talán egy-két kivételtől eltekintve) nem érintkeznek az esszé műfajával, s maximálisan megfelelnek a tudományos értekezés szabályainak. Jó mérleget vonhatunk a trendek irányainak bemutatását illetően is: a szerzők képesek arra, hogy rámutassanak a legújabb magyar politika állandó és változó elemeire, ha – mint ezt többször jeleztem – néhány fontos témakör mellett (mint például Magyarország nemzetközi helyzete) el is mennek. Az olvasó, aki rászánja magát, rengeteg szép fogalmi és elméleti újítást, innovációt találhat, és elégedetten állapíthatja meg: a magyar politikatudomány a helyén van, a nemzetközi sztenderdeknek megfelelő kötet született.

Ugyanakkor messze nem nevezhető a kötet sikeresnek a másik vállalt cél, a tudomány-népszerűsítés ügyében. Nincs persze reprezentatív adatom, de benyomásaim alapján ezzel a kötettel szakmánk nem jutott sokkal közelebb az ún. szélesebb közönséghez. De talán ezzel az első próbálkozással ez még nem is lehetett reális cél. A reális cél inkább az lehetett, hogy a szerkesztők és a szerzők lerakják az alapját egy új és remélhetőleg négy évenként megjelenő kiadványnak. Az első kötet óhatatlanul magán viseli még a kisebb gyermekbetegségeket (szóltam róluk ebben a recenzióban); a továbbiak valószínűleg túllépnek ezeken a hibákon. A jövőre nézve célszerű lesz a brit könyvsorozat logikai felépítésének erőteljesebb követése, s megfontolandónak tartom majd az „egy fejezet – egy szerző” elvének meghonosítását is.

Természetesen egy, az angol eredetit a mostaninál jobban követő második kötethez nyitni érdemes külső szakértők felé; netán célszerű tágítani annak az intézetnek a kutatási profilján, amelynek talaján a kötet készül.

GEPOLITIKAI IRÁNYZATOK FEJLŐDÉSE A NEMZETKÖZI KAPCSOLATOKBAN

Domonkos Endre

(főiskolai docens, Budapesti Gazdasági Főiskola, Külkereskedelmi Kar,
Nemzetközi és Európa-tanulmányok Intézeti Tanszék)

Szilágyi István: Geopolitika. Publikon Kiadó, Pécs, 2013.

Szilágyi István a Pécsi Tudományegyetem Földrajz Intézet, Politikai Földrajzi és Területfejlesztési Tanszék professzorának Geopolitikáról írt könyve a hazai felsőoktatás hiánypótló munkája.

A nemzetközi viszonyok térbeli és földrajzi sajátosságainak tanulmányozása, valamint a földrajz, a természeti környezet, a demográfiai és az államilag szervezett társadalom kapcsolatrendszerének és összefüggéseinek vizsgálata a XIX. század folyamán került a tudományos érdeklődés középpontjába. Új tudományágak születtek, a geopolitika és a politikai földrajz, amelyek a politikatudomány és a földrajztudomány elméleti és módszertani hagyományainak és kutatási területeinek az összekapcsolására irányultak.

A könyv szerkezetileg hat fejezetre tagolódik. Az egyes fejezetek logikus, kronologikus sorrendben követik egymást. A szerző a mű első fejezetében a geopolitika fogalmának kialakulását történeti-politikai és földrajzi szempontok alapján vizsgálja. Hazánkban az 1970-es években Szilágyi István az új típusú latin-amerikai diktatúrák jellegzetességeinek vizsgálata során hívta fel a figyelmet a nemzetbiztonság doktrínájára, a geopolitika elmélete, valamint a szociáldarwinista társadalom felfogás összekapcsolására, mintegy ösztönözve a hazai és nemzetközi geopolitikai tárgyú kutatások folytatását. A szerző a geopolitika, mint tudományág újjászületését a világméretű hatalmi egyensúly értelmezéséhez (Henry A. Kissinger), a kritikai geopolitikai iskola megszületéséhez és a militarista és neokonzervatív körök hidegháborús geopolitikai retorikájához köti. A geopolitika egy sor tudományterülethez kapcsolódik (lásd: földrajztudomány, történettudomány, közigazgatás-tudomány, politikatudomány, politikai és humán földrajz), ezért a nemzetközi viszonyok elemzésével foglalkozó multidiszciplináris társadalomtudománynak tekinthető.

A geopolitika mint multidiszciplináris tudományág bemutatása során Szilágyi István részletesen elemzi a geopolitika fogalmát, annak tartalmi eleme-

it. Szemben a politikai földrajzzal, amely az állam adott történelmi pillanatban meghatározott térszerveződési struktúráját mutatja be, és a statikus jelenségek vizsgálatával foglalkozik, addig a geopolitika a jövőre orientált jelleggel vizsgálja az adott állam politikai, gazdasági és történelmi fejlődését.

A különböző geopolitikai irányzatok jobb megértését szolgálja a geopolitika fogalmi tartományának a meghatározása. Megjegyzendő, hogy a geopolitika definíciója és tartalma a nemzetközi viszonyok rendszerében és a világ-gazdaságban bekövetkező átalakulásoknak megfelelően történelmi korszakonként változik. Ennek következtében a geopolitika kategória-rendszerét és fogalmi tartományát nemcsak a kritikai, hanem a posztmodern geopolitikai gondolkodás is átértelmezi.

A második fejezet célja a geopolitikai gondolkodás klasszikus képviselőinek a bemutatása. A szerző először a *szociáldarwinista* irányzattal foglalkozik részletesen. Ennek az irányzatnak a képviselői (Friedrich Ratzel, Rudolf Kjellen) főleg azt vizsgálták, milyen hatást gyakorol az államok gazdasági-társadalmi fejlődésére, nemzetközi kapcsolatrendszerére, világpolitikai súlyára a földrajzi elhelyezkedés, a domborzat és a klíma.

A szociáldarwinista felfogást képviselő *Friedrich Ratzel* a német geopolitikai iskola megalapítója volt. Különösen fontos műveiben (Emberföldrajz, Társadalomföldrajz és Politikai földrajz) az államok fejlődésének vizsgálata mellett a határok kialakulásának és változásának a problematikája. Döntő jelentőségű az államok nagyhatalmi helyzetét befolyásoló két tényezőnek, a szóban forgó állam által elfoglalt helyzetnek és a tér szerepének a felismerése.

A svéd geopolitikus, *Rudolf Johan Kjellen* meghatározza az államok viselkedésével és túlélésével kapcsolatos természeti törvényeket. Szintén Kjellen nevéhez kötődik a geopolitika elnevezés használata, továbbá az autarkia elméletének kidolgozása, amelynek értelmében a nagyhatalmak „gazdaságilag független államokként csak úgy létezhetnek, ha minden szükséges erőforrással rendelkeznek”.¹ Kjellen összetett tudományágként értelmezte a geopolitikát és elsősorban a nagyhatalmak térbeli jellemzőit és viselkedésének törvényszerűségeit vizsgálta.

A geopolitika mint önálló tudományág kialakulása terén fontos szerepet játszott az ún. *geostratégiai irányzat*, amely szintén nagyhatalmi, birodalmi érdekekhez kötődött. Érdeklődésük középpontjában a politikai uralom és befolyás adott történelmi korszakban érvényesülő stratégiai folyamatainak földrajzi-térségi aspektusainak kutatása állt. A geopolitikai irányzat jelentőségét az adja, hogy olyan területekkel (lásd a földrajzi tényezők szerepe a nemzetközi viszonyok rendszerében és a nagyhatalmak befolyási övezetének kialakulásában, az új technikai felfedezések hatásai a nemzetközi viszonyok rendszerére, a légi hadviselés szerepe) foglalkozott részletesen, amelyek révén később hozzájárult a második világháború utáni nemzetközi rendszer elméleti megalapozásához, értelmezéséhez és magyarázatához.

Az angolszász geopolitikai iskola megalapításában fontos szerepet játszott *Sir Halford John Mackinder*, aki a brit birodalom érdekeinek védelmében a földrajz, a történelem, valamint az európai és az ázsiai civilizációk összekapcsolásával és a közöttük lévő összefüggések bemutatásával kidolgozta a kulcsövezetről, a magterületről, valamint a Földközi-óceáni Szövetségről és a Léna-vidékről szóló elméletét. Mackinder a nemzetközi viszonyok alakulása szempontjából döntő fontosságúnak tartja az államok földrajzi elhelyezkedését, és a technikai fejlődés által is befolyásolt földrajzi térnek és sajátos jellemzőkkel rendelkező övezeteknek a szerepét. Három tudományág (földrajz, történelem és nemzetközi viszonyok elmélete) összekapcsolásával és interdiszciplináris megközelítésével a második világháború utáni nemzetközi rendszer egyik megalapozójának tekinthető.

A német geopolitika kiemelkedő személyisége *Karl Ernst Haushofer*, aki a ratzeli és kjelleni organikus államkép és geopolitikai felfogás átvételével, és továbbfejlesztésével megalkotta a pánrégiók fogalmát, s részletesen vizsgálta azok sajátosságait. Haushofer elméletében meghatározó fontosságúnak tartotta a hatalmi tér kiterjedésének, nagyságának és az államok térbeli növekedésének a szerepét egy-egy ország, illetve birodalom életében.

A XX. század elején megindult gazdasági fejlődés és a technikai haladás miatt új elemekkel bővült a hatalom kétdimenziós térbeli szerkezete. A légi eszközök megjelenésével ugyanis a nemzetközi viszonyok rendszerében tevékenykedő és vetélkedő államok közötti kapcsolatok háromdimenzióssá váltak. A légtérrel, a légi hatalommal és a légierő alkalmazásával kapcsolatos elméletek megalapozói *Giulio Douhet* és *Alexander Seversky* voltak. Seversky koncepciója azért történelmi jelentőségű, mert az általa hangoztatott féltékék közötti vetélkedés, az északi pólus és a légi uralom szerepe, ha más formában, de továbbra is él. A technológiai fejlődés miatt napjainkban a tér és a légtér konkrét megjelenési formája átalakult, ezért a világűr, az ún. cybertér és az asztropolitika váltak a nagyhatalmi vetélkedés színtereivé.

Szilágyi István kiemeli, hogy a második világháború utáni időszak fordulópontra jelentett a geopolitikában, mivel egy sor új elmélet jött létre a nemzetközi viszonyok tanulmányozására. Az új elméleti irányzat prominens képviselői közé tartozott *Raoul Castex* és *Nicholas J. Spykman*. Raoul Castex részletesen vizsgálta a szárazföldi és a tengeri hadviselés közötti kapcsolatot, és kidolgozta a gravitációs központ elméletét. Elméleti újításai közé tartozott a geoblokkoló pozíció és a kontinentális felforgató koncepciójának a megalkotása. Hangsúlyozta, hogy az elhelyezkedés, mint sajátos földrajzi tényező, bizonyos országok számára geopolitikai előnyt, ún. geoblokkoló pozíciót eredményez. A geoblokkoló pozícióról és felforgató hatalomról szóló koncepciójával jelentős mértékben hozzájárult a második világháború utáni nemzetközi rendszer megalapozásához.

A klasszikus realizmus iskolájának egyik követőjeként *Nicholas J. Spykman* továbbfejlesztette az amerikai külpolitika realista szemléletű megközelítését, és a hatalmi egyensúly elvét. Mackinderhez hasonlóan a világóceán és a világpolitika egységét hangsúlyozta, de azt kiegészítette az egységes és globális létér tézisével. Spykman elméletével hozzájárult a hidegháborús nemzetközi rendszer realista alapú értelmezésének megerősödéséhez.

A nemzetközi viszonyok jobb megértése szempontjából rendkívül fontos a könyv harmadik fejezete, amely a hidegháborús nemzetközi rendszer geopolitikáját, a bipoláris világrendszer főbb szakaszait és jellemzőit vizsgálja. A szerző helyesen hangsúlyozza, hogy a Truman-doktrína meghirdetésével – amely a Szovjetunió és a kommunizmus feltartóztatására, valamint Görögország, Törökország és a „szabad világ” megsegítésére irányult – a két világháború közötti időszakban uralkodó liberális-institucionalista paradigmát felváltotta az Egyesült Államok ideológiai fenntartások nélküli, hatalmi érdekeit érvényesítő realista irányzat.

Nagyon jónak tartom, hogy Szilágyi István a hidegháborús nemzetközi politikai viszonyok elemzése során részletesen megvizsgálja azokat a kulcsfontosságú dokumentumokat (George Kennan Hosszú Távirata és Freeman Matthews Memoranduma, Churchill fultoni beszéde), amelyek nélkül nem lehetne megérteni a második világháború utáni nemzetközi rend főbb eseményeinek alakulását. A szerző egyúttal megcáfolja azt a túlzottan leegyszerűsítő megközelítést, amely az 1944 és 1991 közötti nemzetközi rendszert bipoláris világgként írja le. Francis Sempa elemzésére támaszkodva kiemeli, hogy a fent jelzett időszakban a nemzetközi rendszer hatalmi-geopolitikai szempontból a töredezett multipolarizmus jegyeit mutatta. Gazdaságilag ugyan az USA dominanciájára épülő egypólusú rendszer jött létre, illetve katonailag, diplomáciailag és ideológiailag két szuperhatalom által befolyásolt kétpólusosság volt a jellemző, de jogi és intézményi szempontból a többpólusosság elemei voltak a meghatározóak.

A hidegháború szakaszainak taglalása során a szerző Saul Bernard Cohen monográfiáját alapul véve, különbséget tesz a „nukleáris patthelyzet és az elrettentés: a feltartóztatás gyűrűjének megrajzolása” (1945 és 1956 közötti időszak), „a kommunista mélységi behatolás a tengeri övezetbe” (1957 és 1979 közötti időszak), valamint „a kommunista hatalom visszavonulása a tengeri övezetből” (1980 és 1991 közötti időszak) korszakok között.

A szerző rendkívül szemléletes példákon (a szovjet–kínai viszony megromlása az 1960-as években, a nemzetközi kommunista mozgalomban és a világban betöltött vezető szerep eltérő felfogásával kapcsolatosan, az eurokommunizmus megjelenése Nyugat-Európában) keresztül mutatja be az egyes hatalmi tömbök, csoportosulások közötti belső repedések megnyilvánulását. Helyesen hangsúlyozza, hogy repedések keletkeztek a kereskedelemfüggő tengeri világon belül is (lásd önálló szerepre törekvő integrációs szervezet, az

EGK fellépése az USA-val szemben, az 1968-as nyugat-európai diáklázadások és következményei, valamint az USA nyugat-európai közvéleményt megosztó vietnami háborúja). Az 1975-ben Helsinkiben tartott EBESZ-konferenciával pedig intézményesült a hidegháború „enyhülési” periódusa.

A kelet-közép-európai kommunista diktatúrák összeomlásával és a Szovjetunió megszűnésével a nemzetközi rendszer multipolárisrá vált. Új geopolitikai és geopolitikai övezetek, illetve régiók jöttek létre, s új hatalmak megjelenésével kell számolni. A többpólusú nemzetközi rendszer magyarázata során pedig fontos támpontként szolgál a Loureiro dos Santos által kidolgozott globális hatalom térbeli szigeteinek ötfokozatú rendszere.

A negyedik fejezetben a szerző a XXI. századi geopolitika főbb jellemzőit, a nemzetközi rendszer és a globalizáció összefüggéseit, továbbá a globális biztonság geopolitikai tényezőit elemzi. A bipoláris világrend megszűnése után egyetlen szuperhatalom maradt a nemzetközi színtéren, az Amerikai Egyesült Államok. Ugyanakkor a XXI. században egyre jobban felértékelődik Eurázsia geopolitikai jelentősége, mivel ebben a makrorégióban él a Föld lakosságának 75%-a, itt állítják elő a világ bruttó nemzeti össztermékének 60%-át, és itt áll rendelkezésre a világ energiataralékának 75%-a.

Szemléletes, ahogy Szilágyi István a XXI. századi nemzetközi rendszer geopolitikai sajátosságait Zbigniew Brzezinski, Paul Kennedy és Saul Bernard Cohen munkái alapján bemutatja. Kiemeli, hogy „a XXI. század kezdetén számos tényező, játékos és nemzetközi szereplő korlátozza a többközpontú, az értékhomogenitás irányába elmozduló nemzetközi rendszerben és társadalomban a magányos szuperhatalom mozgásterét és lehetőségeit.”² Megállapítja, hogy Európa és az Európai Unió szerepe és relatív befolyása csökken, miközben Eurázsia gazdasági és politikai jelentősége tovább nő.

A hidegháborús nemzetközi rendszer megszűnése után azonban egy sor új, a nemzetközi politikai viszonyok stabilitását veszélyeztető globális probléma jelent meg, mint a terrorizmus, az illegális bevándorlás, a drogkereskedelem, a járványok elterjedése, valamint az etnikai konfliktusokból származó államkudarok, továbbá az emberiség létét fenyegető környezeti károsodások. Ezzel párhuzamosan a nemzetközi szereplők száma is megsokszorozódott. A geopolitikai gondolkodásban a vizsgálódás középpontjába a gazdaság és az azzal összefüggő területek, a geoökonómia, valamint az idő, a tér és a politika megváltozott szerkezete, viszonya és jellegzetességeinek vizsgálata került. Helytálló a szerző azon megállapítása, hogy a hidegháború utáni korszak globális biztonságával kapcsolatos elemzések az állami szerepvállalást, az állami magatartást, illetve a megváltozott állami funkciók a nemzetközi rendszer biztonságos működésére vonatkozó aspektusait vizsgálják. Szilágyi István részletesen foglalkozik a nemzetközi rendszer stabilitását veszélyeztető államkudarok okaival és következményeivel, továbbá a fegyveres és háborús konfliktusok jellegével, kiterjedésével, valamint minőségével is.

A nemzetközi viszonyok komplex jellege miatt a geopolitikai elemzés terén a korábbi háromdimenziós térszerkezet (szárazföldi, tengeri és légi teret magába foglaló szemlélet) helyett napjainkban az ötdimenziós térfogalom vált általánossá. A hagyományosnak tekinthető hármas megközelítés az űrtér (világűr), valamint a szélesebb értelemben vett információs szféra részét képező cybertér jelenségével bővült. A geopolitika új, neoklasszikus irányzatának egyik fő képviselője *Everett Dolman*, aki szerint a világűrben ugyanúgy folyik az államok közötti hatalmi vetélkedés, mint ahogyan az a klasszikus térben tapasztalható. Ebből kifolyólag kulcsfontosságú a Föld-közeli tér ellenőrzése.

A légtér, a világűr és a cybertér ugyanakkor a katonai stratégiára és a hadviselésre is jelentős hatást gyakorol (lásd a Kuvait megvédését szolgáló 1991-es Sivatagi Vihar nevű hadművelet és 2003-ban Irak ellen indított háború). A geopolitika változó térfelfogásának ötödik dimenzióját a cybertér (cyberspace) képezi. A szerző hangsúlyozza, hogy maga a fogalom „az információs szféra szerves részét képező, attól elválaszthatatlan elektronikus jelenségek és áramlatok világa, az online kommunikáció számítógépes hálózatai által továbbított, életre keltett, a virtualitás különböző formáiban alakot öltő rendszerét jelenti.”³ A cybertér megjelenése tehát alapvetően megváltoztatta a tér, az idő, a politika és a politikai hatalom egymáshoz való viszonyát. A cybertér stratégiai jelentőségének felvázolása mellett a szerző szerint a központi kérdést az információs fölény megszerzése és megtartásának képessége jelenti. A cybertér jelentősége, hogy az ötdimenziós geopolitikai térfelfogásnak megfelelően szorosán kötődik a „klasszikusnak” tekinthető földi-légi, tengeri színterekhez és az asztropolitikát megtestesítő űrtérhez.

A geopolitika fejlődése terén fontos lépést jelentett a kritikai geopolitikai irányzat megjelenése. A kritikai geopolitikai irányzat megerősödése – a szerző értékelése szerint – a tér és időfelfogásban, a nemzetközi rendszerben a szereplők jellegének és a társadalomtudományok vizsgálati módszereiben bekövetkezett változásokkal magyarázható.

A kritikai geopolitika mellett és ahhoz kapcsolódóan megjelent a geoökonómia irányzata, amely Edwin Luttwak és Neil Smith nevéhez köthető. A geoökonómia kifejezést *Edward Luttwak* használta először 1990-ben a *National Interest* amerikai folyóiratban megjelent *From Geopolitics to Geoeconomics: Logic of Conflict, Grammar of Commerce* című tanulmányában. Luttwak szerint a világrendszer alakító folyamatokban a katonai erő és a hatalom befolyása egyre inkább háttérbe szorul, s helyette megnő a kereskedelmi logika szerepe.

Szilágyi István a fejezet végkövetkeztetéseként megállapítja, hogy a geoökonómiai gondolkodás a kritikai geopolitikai szemlélethez hasonlóan rendkívül sokszínű. A legnagyobb gyakorlati problémát pedig az időhorizont kérdése és az egyre gyorsuló fáziseltolódás jelenti, ezért a geopolitikai tárgyú elemzéseknek a folyamatok és a tendenciák irányára kell koncentrálniuk.

Az ibér világ geopolitikájának és elméleti irányzatainak jobb megértését szolgálja a könyv ötödik fejezete. Nagyon jónak tartom, hogy a szerző – a spanyol, a portugál és a latin-amerikai geopolitikai iskola elemzése előtt – részletesen bemutatja a spanyol és a portugál állam kialakulásának történelmi folyamatát, a gyarmatosítást, és a XIX. század során a korábbi gyarmati területek elvesztését. Szilágyi István először áttekinti a portugál geopolitikai gondolkodás alakulását Salazar diktatúrájától egészen napjainkig.

Korszakhatárt jelentett a geopolitikai gondolkodás és a külpolitikai gyakorlat szempontjából az 1974. április 25-én lezajlott „vörös szekfűs” forradalom, amely a korábbi korporatív tekintélyuralmi diktatúra megszűnése mellett elindította az ország demokratizálódását. Az új demokratikus rendszer külpolitikai prioritásrendszere és gyakorlata is jelentős mértékben átalakult. Portugália az európai elkötelezettség és az atlanti világhoz való tartozás mellett a közös érdekek, értékek, valamint a közös nyelvi, történelmi és kulturális kapcsolatokat hangsúlyozva szoros partneri viszony kiépítésére törekedett Brazíliával és az 1970-es években függetlenné vált portugál gyarmatokkal. Ennek egyik megnyilvánulása volt a Portugálul Beszélő Országok Közössége, amely Portugália, Brazília és a korábbi afrikai portugál gyarmatok részvételével alakult meg, 1996. július 17-én.

Spanyolországban a geopolitika fejlődése számos hasonlóságot mutat a portugál példával. A geopolitika elmélete Spanyolországban az 1920-as, 1930-as években jelent meg, főleg a ratzeli és kjelleni hatás eredményeként.

Megjegyzendő, hogy a korábbi tekintélyuralmi Franco-rezsim összeomlása és a demokratikus átalakulás folyamata alapvető hatással volt a geopolitikai gondolkodásra, mivel egyre inkább a geostratégiai irányzat erősödött meg. Az 1991-ben Spanyolország, Portugália és tizennyolc latin-amerikai ország részvételével megalakult Ibéramerikai Nemzetek Közössége (Comunidad Iberoamericana de Naciones) pedig a geostratégiai iskola felülkerekedésének bizonyítéka volt.

A latin-amerikai geopolitikai gondolkodás a brazil és a chilei példán keresztül bemutatása során a szerző a szubkontinens történelmi fejlődését tekinti át és megállapítja, hogy a geopolitika elméletének kidolgozása és gyakorlatának megvalósulása a hadsereghez kötődött. Brazíliában az 1964-es katonai junta által irányított államcsínykísérlet fordulópontot jelentett, mivel a geopolitikai gondolkodásban a nemzeti hatalom megerősítése, a brazil nagyhatalmi státusz problematikája, valamint a biztonság és a fejlődés kérdéseinek kutatása került előtérbe. Az 1985-ben végbement demokratikus átalakulás után pedig a világpolitikai szerepvállalást kifejező „felelős pragmatizmus” jelszó jegyében a kontinentális integráció folyamatának geopolitikai szempontjaira irányult a figyelem.

A latin-amerikai geopolitika másik fontos példája Chile, ahol a geopolitikai gondolkodást döntő mértékben meghatározták az ország földrajzi viszonyai-

ból és történelmi fejlődéséből fakadó biztonságpolitikai szempontok. Chile történelmi fejlődésének érdekessége, hogy a fegyveres erők a nemzetbiztonság megóvása mellett a fejlesztéspolitika meghatározásával a politikai rendszer egyik alkotóelemévé váltak. Geopolitikai téren jelentős cezúrát jelentett az Augusto Pinochet tábornok vezette katonai hatalomátvétel (1973. szeptember 11.), mivel a tekintélyuralmi rendszer a geopolitika fő feladatává az ország által birtokolt szárazföldi és tengeri területek fölötti ellenőrzés megszerzését tette.

Szilágyi István végkövetkeztetése, hogy a chilei külpolitikai stratégia és geopolitika gyakorlati megvalósításában kiemelkedő szerepet játszott Ramón Cañas Montalba tábornok, az állami expanzió törvényeit felvázoló Julio von Chrismar Escuti és Augusto Pinochet. Pinochet tábornok 1984-ben megjelent *Geopolítica* című munkája a XXI. századi korszerű geopolitikai gondolkodás látásmódját és szempontrendszerét is tükrözi.

A könyv utolsó fejezete a geopolitika és a geostratégiai tényezők vizsgálatára irányul. A szerző először a hatalom és az uralom fogalmát tekinti át, majd a nemzetközi viszonyok rendszerének geopolitikai szempontú megközelítését mutatja be Max Weber koncepciója alapján. Szemléletes, ahogy Szilágyi István felvázolja Carlos Manuel Mendes Dias *Geopolitika* című könyve alapján a különböző geopolitikai/geostratégiai tényezőket (például fizikai, emberi, technológiai tényezők, természeti erőforrások és közlekedési-kommunikációs tényezők). Ezt követően a szerző kitér a nemzetközi szereplők geopolitikai mozgásterét meghatározó tényezőkre, mint a terület kiterjedésére, az ország elhelyezkedésére, alakzatára, a földfelszín sajátosságaira és az emberi tényező szerepére, továbbá a természeti erőforrások meglétére vagy hiányára. Részletesen foglalkozik az állami hatalom forrásainak kérdéseivel és az állami hatalom *soft power* „puha hatalom” (kulturális befolyás, különböző típusú információ, tudás és ismeret, politikai és ideológiai vezetés) irányába való elmozdulásával is.

A geopolitikai és geostratégiai tényezők fontosságát a szerző Saul Bernard Cohen 2009-ben megjelent *Geopolitics* című műve alapján mutatja be. Cohen különbséget tesz a földrajzi és a politikai erők interakciója és változási folyamatának vizsgálata során a geopolitikai egységek fizikai és humán sajátosságainak megjelenítésére szolgáló méret, minta és azok jellegzetességeit bemutató elemek között. Cohen a XXI. század elején négy geostratégiai birodalom szerepét emeli ki. Beszél kereskedelem-függő tengeri birodalomról, Eurázsiai kontinentális övezetről, Kelet-Ázsiai birodalomról és az India által vezetett, befolyásolt indiai-óceáni övezetről.

A szerző a nemzetközi viszonyok rendszerében érvényesülő hosszú távú tendenciákat és világmodelleket vázolja fel Nyikolaj Dmitrijevic Kondratyev, Immanuel Wallerstein és Georg Modelski művei alapján. A fejezetben használt hegemon ciklusokat, geopolitikai világrendet és az Immanuel Wallerstein által kidolgozott centrum–periféria küzdelmén alapuló modellt és a Kondratyev-

ciklusok összekapcsolását magyarázó táblázat előrevetíti egy új világgazdasági, világpolitikai rend kialakításának, illetve fejlődési szakaszának a kezdetét.

Összességében véve Szilágyi István rendkívül értékes forrásgyűjteményen alapuló, érdekes és hiánypótló művet írt. A Geopolitika multidiszciplináris megközelítése miatt nemcsak a politikai földrajz, hanem a nemzetközi politika elmélete iránt érdeklődő hallgatóknak és oktatóknak is alapmű. A szerző a legújabb nemzetközi szakirodalmat felhasználva gyakorlati példákkal igyekszik bemutatni a geopolitika fogalmát, tartalmát, a nemzetközi rendszer főbb jellemzőit és a különböző geopolitikai elméleti irányzatokat. Kiemelendő, hogy a szerző olyan területekkel is foglalkozik, mint a globalizáció és nemzetközi rendszert érintő kihívások, az ibér-államok és a latin-amerikai geopolitikai iskola fejlődése, továbbá a geopolitikai és geostratégiai tényezők nemzetközi politikában játszott szerepe. A könyv elméleti és gyakorlati orientáltsága miatt jó szívvel ajánlható a hazai társadalomtudományi képzésben részt vevő valamennyi hallgató és egyetemi, főiskolai oktató számára. A mű végén elhelyezett dokumentumok olyan alapvető forrásmunkák, amelyek nélkül a második világháború utáni nemzetközi rendszer alapvető jellemzői és a nemzetközi viszonyokban bekövetkezett változások nem érthetők meg.

JEGYZETEK

- ¹ Lásd részletesebben Mező Ferenc: A politikai földrajz alapja. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2000. 31 o.
- ² Szilágyi István (2013): Geopolitika, 108 o.
- ³ Szilágyi István: i. m. 135 o.

ABSTRACTS

Balázs Kiss

EMOTIONS AND POLITICAL SCIENCE

Although emotions have always been present in politics, political science and political theory tend not to deal with them, not to study their role in political processes. Recently more and more studies have started to advance what is sometimes called the affective or emotional turn of social sciences in general, and in political science in particular. The paper first gives an overview of the traditional and still prevailing approaches to emotions. Then, after summing up the probable background of the emotional turn, it will map the recent efforts to reevaluate the status and importance of emotions in politics and political science. A short introduction into the affective paradigm (George E. Marcus), the action theory and identity theory approaches (Jack Barbalet and Mabel Be-zin) and the emotions management approach (Philippe Braud) as well as the political movement analyses may help notice new aspects of political developments.

Keywords: Emotions, political theory, political psychology, theory of democracy, movements

Gábor Szabó

SUBJECT OR CITIZEN?

The aim of the paper is to make clear distinction between legitimacy and loyalty. The long history of theories of justice provides considerable viewpoints for this study. Political power can ensure loyal subjects for itself without providing institutional channels for managing peacefully the interest- and value-conflicts, and without seeking mutual advantages for the members of society. The modern state's bases of legitimacy are either merely ideological or democratic. A responsible citizen never could be satisfied with a rule or system of power based on purely ideological assumptions. The analysis is also trying to demonstrate the factors threatening and challenging democratic legitimacy, both on the level of institutions and the attitudes of individuals. The character of an influential politician, the elite, and the majority of citizens are all integral parts

of a desirable democratic ethos. The system based on democracy and the rule of law is far from being perfect, but this is the only way to respect the members of a modern political community as moral agents with human dignity.

Keywords: Legitimacy, democratic ethos, justice, obedience, following the rules, morality, political philosophy

Attila Antal

POLITICAL AND LEGAL CONSTITUTIONALITY IN HUNGARY

One of the major hypotheses of the paper is on the basis of the antecedents in the domestic academic literature that the constitutional development of the period after the Hungarian system change can be described by the legal and political constitutionality categories of Richard Bellamy. Between 1989 and 2010 it was the *legal constitutionality* paradigm of the left liberal side which was dominant in Hungary, the reflection of which in the theory of democracy is Bruce Ackerman's *fundamentalism of basic rights*. The process of drawing up a constitution which started in 2010, is the 12th amendment of the 1989 Constitution, and ultimately the four amendments of the approved Fundamental Law represent a sharp breakage compared to the earlier period and it has brought to the surface the concept of the right, namely *political constitutionality* which had been in a subordinate position ever since the system change (which would correspond to Ackerman's *monist* concept within the approach of the theory of democracy). Ever since the new Fundamental Law has entered into force, the struggle between these two paradigms have obtained unprecedented dimensions and representatives of both camps regard the other one's views as illegitimate and they think it is exclusively their solution that would be 'constitutional' and consequently the other camp's one is 'unconstitutional'. The other main hypothesis of the paper (which may be a novelty in the domestic literature) is that to the emergence of some kind of consensus between the two understandings of constitutionality a *common framework of constitutional interpretation* will be needed which would simultaneously pay attention to legal and political constitutionality and would not consider its own concept, full of grievances of that camp as absolute. This is to which the present paper wishes to contribute.

Keywords: Political constitution, legal constitution, constitutionality, constitution-making, system change, division of public law

Attila Ágh

SURVEY OF THE PUBLIC POLICY SYSTEM OF THE EUROPEAN UNION:
THE UNION PUBLIC POLICY AND THE PARADOXES OF UNION POLICY

The constant change of the relationship between politics and policy is a substantial dimension of the permanently renewed, future-oriented definition of the EU. This dual, asymmetrical relationship has appeared in the EU through a series of paradoxes. Its present stage can be characterized by the relative decomposition of the EU policy system, by its transitory reconfiguration and chaotic situation. The present future-oriented definition of the EU includes, however, the description of the alternative futures of the EU that may lead from the present chaotic situation to a new balanced system of the EU policies by 2020.

Keywords: Systems of Union politics and policy, Old and New Europe, global crisis, crisis of transformation, crisis of creativity, strategic planning of the Union

Balázs Szabó

VOTERS OF THE NEW PARLIAMENTARY PARTIES: THE BUDAPEST CASE

In 2010, two new parties, the green LMP and the far-right Jobbik gained seats in the Hungarian parliament with the support of a quarter of the voters. There are strong similarities between the spatial feature of their voting base and that of their Western counterparts. The greens are strong in the capital and other big cities, including their suburban zone, while the far-right supporters are mainly located in the deprived industrial regions of the country. The article focuses on Budapest where the figures for party preferences are available at the level of electoral wards, thus a detailed picture of the voters' social structure can be drawn. The green voters are concentrated in the inner quarters, the villa quarters with high prestige and the newly built parts of the city, i.e. in residential areas inhabited by upper classes, mobile youth, and intellectuals. The far-right supporters live in the old outer working class zones, some large high-rise housing estates, and the lowest prestige inner city quarters. These differences between the geographical and social structure of the two parties' voting base fit remarkably well the pattern that is typical in Western cities. This similarity seems to indicate the emergence of the new materialist-post-materialist cleavages in Hungary, too, especially in the case of the green voters. Most of them belong to the new young middle class committed to post-materialist values. By contrast, the Jobbik gains its supporters from the downgrading lower class, those who are responsive to its racist, anti-democratic, and anti-establishment rhetoric.

Keywords: Green, extreme right, voter behaviour, Budapest

Adrienn Tóth
NATIONAL PARTIES – LOCAL GOVERNMENTS

This paper examines the Hungarian national parties in local governments: through the analysis of the local elections between 1994 and 2010 I try to answer three research questions: First, what factors influence the appearance of national parties on local level? Second, where are the 'party representative' dominant actors? Finally, whether proportions of parties in local governments are in connection with confidence in parties or with the settlements' social-economic condition?

Furthermore (as part of a qualitative research) I made interviews with mayors and local representatives about their opinion on the presence of party representatives. Are these political actors a blessing or a curse in local governments? And the main question: Are national parties needed on local level or are they not necessary in local politics?

Keywords: Parties, autonomous model, integration model, local government